

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 40

Видавничий дім
«Гельветика»
2019

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 326 від 04.04.2018 р.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 1 від 09.10.2019 р.

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **А. Ф. Крижановський**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – заступник голови ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р тех. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

К. В. Белякова, д-р юрид. наук, проф. (Польща); **В. В. Дудченко**, д-р юрид. наук, проф., Заслужений юрист України; **К. В. Горобець**, канд. юрид. наук (Нідерланди); **В. М. Дрьомін**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.; **Т. С. Ківалова**, д-р юрид. наук, проф., Заслужений юрист України; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **В. О. Туляков**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., Заслужений діяч науки і техніки; **Є. О. Харитонов**, д-р юрид. наук, проф.; **Г. І. Чанишева**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.; **Mark Weston Janis William F.**, Starr Professor of Law (США); **Р. М. Жамієва**, канд. юрид. наук (Казахстан); **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16818-5490Р від 10.06.2010

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна,
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

*Смазнова І. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри філософії
Національного університету «Одеська юридична академія»*

АНТРОПОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПАРНОСТІ АГРЕСІЇ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена розкриттю антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності. З антропологічних позицій проаналізовано агресію і толерантність як парні юридичні концепти, що зумовлено їх надзвичайною актуальністю, зростанням насильства на всіх рівнях прояву людини і суспільства, особливо в останні десятиліття. Було досліджено методологічну ефективність в антропологічному аспекті агресії і толерантності як парних філософсько-правових концептів. Сформульовано й обґрунтовано теоретичні пропозиції щодо впровадження отриманих результатів задля забезпечення захисту людини від незаконного насильства, протиправної агресії і гарантування дотримання принципу толерантності. У статті доводиться, що успішне використання антропологічної ефективності парності агресії і толерантності надає можливість правильно виховувати відчуття солідарності з іншими людьми, спрямовувати соціальну взаємодію всіх членів суспільства, надає можливості зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизити до правореалізації в його природному вимірі. Багато в плані реалізації антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності залежить від ступеня «зрілості» людей у суспільстві. Якщо суспільство складається зі зрілих особистостей в масовому масштабі, реалізація антропологічної ефективності парності агресії і толерантності буде розвиватися інтенсивно, її реалізація буде здійснюватися успішно. Реалізація антропологічної ефективності парності агресії і толерантності в значній мірі залежить від ціннісної шкали суспільства. Якщо на вершині цієї шкали буде знаходитися людина, її гідність, честь, її права, свобода, справедливість, їх рівна міра для однойменних суб'єктів права тощо, реалізація антропологічної ефективності парності агресії і толерантності буде здійснюватися успішно.

Пропонується застосування антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності як різновиду людської діяльності; це процес та результат людської творчості. Суб'єкти застосування антропологічної ефективності парності агресії і толерантності – це сучасні люди з відповідним культурним рівнем, духовно-інтелектуальним наповненням, поглядами на права людини, з певними ціннісними настановами.

Ключові слова: агресія, толерантність, антропологічна ефективність, культура, цивілізація.

Постановка проблеми. Відправним посиланням для формування агресії і толерантності виступає людина, яка є суб'єктом прояву цих феноменів. Автономне дослідження агресії і толерантності призводить до зменшення значення дослідження, оскільки ці категорії без свого носія – людини – втрачають сенс і, як результат, інструментальну придатність.

Поведінка людини, позбавлена толерантності, втрачає людяність, позитивну соціальну значущість. Поза всяким сумнівом, що парність категорій «агресія» і «толерантність» стосується природи людини, причому агресія – це прояв тваринного початку, а толерантність – результат культури. Звідси випливає ефективність і результативність будь-якого дослідження, якщо застосовувати обидві категорії для аналізу того чи іншого явища, оскільки вони роблять результат такого дослідження багатовимірним, а не плоским.

Мета статті полягає у з'ясуванні антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для з'ясування антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності надзвичайно важливо передусім розглянути питання змісту агресії і толерантності окремо як явищ, які напругу випливають із природи тваринного або соціального початку людини.

Початковий пункт агресії деякі дослідники (К. Лоренц, Е. Фромм) виводять із біологічної природи. Крім того, згідно з К. Лоренцом, є вагомими підстави вважати, що сплеск внутрішньовидової агресії і навіть тенденція розвитку сучасного світу є найбільшою небезпекою, що загрожує людству. Тоді коли сучасна людина більшою мірою усунула зовнішні фактори природного добору (голод, холод, хвороби, дикі тварини тощо), колосальні обороти набрав внутрішньовидовий добір. Тому ХХ століття увійшло до історії людства не лише як період прориву людини у світі науки, прогресу, а і як період найбільш кривавих воєн, масових убивств, голодоморів, терору і тероризму.

В.А. Тишков вважає, що основними причинами пов'язаними з необхідністю появи феномена толерантності, є не тільки відмінності між людьми із соціальних, національних, політичних та інших аспектів, а й можливість появи конфліктів між ними за даними або іншими видами питань. Толерантність дозволяє вирішувати конфліктні запитання мирним ненасильницьким шляхом або не проявлятися зовсім [1].

Конфлікти в міжособистісному спілкуванні неминучі, тому необхідно розвивати здатність приймати іншого, прагнути зрозуміти іншу точку зору, відмовитися від категоричності в судженнях. Не меншою проблемою, водночас і невід'ємним елементом толерантності в суспільстві виступає і проблема гендерної рівності, яка залишається дотепер надзвичайно актуальною. В силу того, що толерантність є моральною якістю особистості, тобто не притаманна людям з народження, вона вимагає постійної актуалізації та цілеспрямованого виховання.

Сучасна концепція толерантності, зародившись у відносно недавні часи, знаходить своє вираження у багатьох народів

світу та набуває у світовому масштабі своєрідні форми суджень щодо свідомої діяльності людства і ментальності суспільства.

Антропологічний зміст толерантності як явища має радше соціальну природу, ніж антропну, але накопичений масив знань про людину дозволяє констатувати її полісутнісність. Сучасні науки подолали моносутнісні погляди на людину, що панували раніше. Оптимальний рівень толерантності визначається специфікою розвитку конкретної людини і, за великим рахунком, соціуму, в певних умовах (це те, що робить людину зокрема і суспільство загалом потенційно більш життєздатними). Оптимальна толерантність забезпечує відносно безконфліктну інтеграцію різних членів суспільства в групи, забезпечує розвиток людини і суспільства через прийняття нового. А з іншого боку, передбачає збереження єдності групи, суспільства, людської особистості (сприйняття самого себе в цілісності й послідовності думок і вчинків).

У соціокультурному середовищі людина знаходить засоби для подолання тих суперечностей, що виникають між природним і духовним, тваринним і культурним. Чи не найефективнішим засобом людини в цій ситуації є її духовність, огорнуті, просякнуті нею почуття, воля, дія тощо, носієм і генератором яких завжди є людський індивід.

Дуже фундаментальною в напрямку дослідження агресії і толерантності в приматів є праця нідерландсько-американського приматолога і біолога Франса де Ваала «В пошуках людського у приматів» [2]. Він став першим, хто дослідив, як відбувається розв'язання конфліктів у тварин, проводив паралелі між поведінкою приматів і людей. У його першій популярній книжці «Політика шимпанзе» описування та інтриги в шимпанзе під час боротьби за владу порівнювалися з аналогічною поведінкою політиків. Більш детально про біологічну природу толерантності ми розглядали в розділі 3 нашого дослідження.

І все ж таки найбільш досконалих і розвинутих форм толерантність набуває саме в соціальній сфері. У соціумі ми можемо спостерігати виникнення толерантної поведінки внаслідок: страху різного походження, під впливом мистецтва і культури, коли відбувається впровадження ідеї терпимого ставлення до іншої людини, здебільшого на емоційному рівні, під впливом загального «розвитку особистості» на основі індивідуально-психологічних характеристик-передумов.

Насправді, складність людського існування полягає в тому, що воно відбувається одночасно у декількох вимірах: космічно-природному або вітальному, в соціумному і культурному. Природно-органічне існування поєднується із соціальним, тобто життям серед інших, подібних собі, у різних суспільних сферах, і життям духовним, що є втіленням культури. Ні одна із цих сфер не може бути безболісно відірвана від людини. Вони необхідні людині, щоб мати зв'язок із природою, суспільством та духовними цінностями культури. Кожна людина унікальна нерозривною єдністю всіх трьох начал. Проте людині дуже ускладнює її ситуацію те, що кожне із трьох її «я» має свою логіку розвитку і може існувати самостійно, зумовлюючи, відповідно, і поведінку людини. Її завдання якраз і полягає в тому, щоб увіповіднити, згармоніювати ці іпостасі, бо це і є найефективніше вирішення даної ситуації. Це проблема великої складності, зумовлена сутністю природи кожної з них. Річ у тім, що вітальне «я» особистості, будучи нестримним прагненням бути, жити, продовжити себе у часі серед інших життів, є дуже центричним, воно замкнуте на собі, не знає поділу на

добре і зле, красиве і потворне й існує на рівні підсвідомого та несвідомого. Десь у глибинах психіки воно живе своїм життям, час від часу пориваючись на поверхню культури, моральності, права, то будучи безпечним, незначним для оточення, то у формах агресивно-немотивованих, загрожуючи оточенню руйнацією [3]. Якщо ж людина дозволяє собі агресивно-немотивовану поведінку свідомо, то в неї великою є ймовірність стати злочинцем. Щоб цього не сталося, на допомогу людині має прийти духовно-культурне.

Соціокультурні якості людини формуються в результаті контактів, взаємодії людини з іншими людьми, в процесі людської творчості, засвоєння різних форм духовного досвіду людства. Особистісне – це сукупність набутих індивідом якостей в соціокультурному середовищі для забезпечення індивіда, його зв'язку з іншими людьми.

Концепція множинності людської природи орієнтує на толерантне ставлення до виявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і культурної), але ця терпимість не безмежна, а обмежується ідеєю права. Тому що, виходячи з визнання множинності людської природи, ми повинні забезпечити повне виправдання людської відмінності, однак лише тією мірою, якою ця своєрідність не приносить нам шкоди [4, с. 61].

Отже, звідси дуалізм: природна агресивність вгамовується соціально набутою толерантністю, причому важливим є баланс між ними, оскільки занадто високий рівень толерантності суспільства робить його вразливим перед більш агресивним суспільством, і навпаки: низький рівень толерантності призводить до самознищення частини суспільства.

Деякі дослідники вважають, що всі вагомі результати дуалізму біологічної та соціальної історії (включаючи наше власне існування) є результатом ліміту доступних ресурсів у реальному світі та криз, які від цього періодично загострюються. Тобто відносини між суспільством і природою, організмом і середовищем є від самого початку кризовими, залишаються такими за визначенням, і може йтися лише про ступені гостроти кризи; саме життя представляє собою іманентний стрес, який періодично посилюється і відносно послаблюється [5, с. 20].

Інтелект (а значить, і толерантність як його частина) формувався як інструмент агресії. Перефразуючи А.П. Назаретяна [5, с. 39]: еволюційна тенденція полягала в тому, що у поведінці організмів, наділених більш розвинутим інтелектом, агресивна (направлена на перетворення зовнішнього середовища) складова частина індивідуальної поведінки все більш домінувала над пасивним реагуванням (уникненням, терпимістю). І це створювало наполегливу необхідність в удосконаленні внутрішніх гальм, саме з результатом такого удосконалення терпимість виросла до рівня толерантності. Толерантність – це вміння штучно регулювати агресію, інструмент, який виробило людство для забезпечення подальшого розвитку суспільства. Обмеження насильства не передбачає зниження агресії і навіть може супроводжуватися зростанням її рівня.

Антропологічна ефективність парності категорій агресії і толерантності, ґрунтована на сучасних людинознавчих знаннях, дозволяє трактувати сутність людини через єдність унікального і неповторного біологічно-соціального виміру.

Звичайно, антропологічна ефективність парності категорій агресії і толерантності є складною і багатогранною, що підтверджується історією розвитку категорій агресії і толерантності. Кожному історичному періоду відповідає увід-

повіднений йому рівень розвитку особистісного начала, усвідомлення його, тобто особливостей розвитку людини як культурно-соціальної істоти. Різні суспільно-культурні системи по-своєму мислили людину і відповідно формували її як більш-менш агресивну чи толерантну істоту. Загалом же, судити про це можна, дослідивши обсяг і характер тих прав і свобод, якими були наділені люди в конкретних суспільствах, у конкретний історичний період.

Сучасне суспільство вимагає використання потенціалу антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності, а не окремого виділення того чи іншого. Саме особистість прагне бачити буття гармонійним, гуманістичним, довершеним, а без визнання парності категорій агресії і толерантності як частини антропологічної природи не буває. М. Бердяєв наголошував, що особистість являє собою поєднання універсально-нескінченного й індивідуально-особливого: «Особистість є свобода і незалежність людини у відношенні до природи, до суспільства, до держави, але вона не є егоїстичним ствердженням, а якраз навпаки <...> Особистість у людині – це її незалежність від матеріального світу, який є матеріалом для роботи духа. І разом із тим особистість – універсум, вона наповнюється універсальним змістом» [6, с. 21].

Навіть гуманістичний потенціал права значно краще проявляється в дійсності тих суспільств, де в нормативних актах закріплені принципи формальної рівності, взаєморозуміння, толерантності, сприйняття іншого як рівноцінного собі. Антропологічна ефективність парності категорій агресії і толерантності проявляється в сучасному міжнародному співтоваристві, де все більше приживається ідея гуманізації, зближення прав людини загалом і громадянських прав людини конкретного суспільства, і це теж є свідченням гуманізації сучасної правової реальності, просякнення антропологічним принципом толерантності суспільного організму. Відбувається сприйняття людини як самоцінної, самодостатньої істоти, згустку агресивного і толерантного потенціалу для творчої енергії, що випромінюється в буття.

Людина так влаштована, що вона неминуче повинна, щоб жити і розвиватися, звертатися до інших людей і взаємодіяти з ними. І робити це вона має на засадах парності категорій агресії і толерантності. Здатність до солідарної взаємодії з іншими, до єднання з іншими, подібними собі, свідчить про соціальну сутність людини. Проте не слід забувати про її природню, біологічну сутність.

На реалізацію права в різних формах впливають суто природні якості людини: психіка, воля, агресія, позитивні емоції, природні розумові здібності тощо. Окрім цього, людина є соціальною істотою, і її соціальні якості теж мають вплив на правореалізацію. Концепція множинності людської природи орієнтує на толерантне ставлення до виявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і культурної), але ця терпимість не безмежна, а обмежується ідеєю права. Тому що з огляду на визнання множинності людської природи ми повинні забезпечити повне виправдання людської відмінності, однак лише тією мірою, якою ця своєрідність не приносить нам шкоди [7, с. 61].

Висновки. Антропологічна ефективність парності концептів агресії і толерантності дає нам можливість правильно виховувати почуття солідарності з іншими, спрямовувати соціальну взаємодію з іншими членами суспільства, її перебування в різних соціальних інститутах, соціальні ролі, рольові функції

тощо. Усе це в підсумку надасть можливість зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизить до правореалізації в його природньому вимірі.

У сучасній Україні розуміння і використання антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності на дуже низькому рівні, домінує концепція тиску на будь-яку «інаковість» (яка нерідко набуває агресивного характеру) насильницькими методами, що зумовлює незрілість українців як суб'єктів права і України як правового суспільства. У демократичних країнах використання антропологічної ефективності парності агресії і толерантності відбувається значно інтенсивніше, і, як наслідок, у масовому масштабі суспільство складається з повноцінних толерантних суб'єктів права, а отже, і є правовим суспільством. Особливо багато в плані реалізації антропологічної ефективності парності агресії і толерантності залежить від ступеня зрілості людини – особистості. Якщо суспільство складається зі зрілих особистостей в масовому масштабі, реалізація антропологічної ефективності парності агресії і толерантності буде розвиватися інтенсивно, її реалізація буде здійснюватися успішно. Реалізація антропологічної ефективності парності агресії і толерантності в значній мірі залежить від ціннісної шкали суспільства. Якщо на вершині цієї шкали буде знаходитися людина, її гідність, честь, її права, свобода, справедливість, їх рівна міра для однойменних суб'єктів права тощо, реалізація антропологічної ефективності парності агресії і толерантності буде успішною. Де зневажена людина, де на вершині ціннісної шкали замість загальнолюдських цінностей знаходяться другорядні, групові, часткові, там і є проблеми з реалізацією антропологічної ефективності парності агресії і толерантності.

Застосування антропологічної ефективності парності агресії і толерантності як різновиду людської діяльності – це процес та результат людської творчості. Нам необхідно буде врахувати характеристики сучасної української людини, яка є учасником застосування антропологічної ефективності парності агресії і толерантності, оскільки ці характеристики вона транслює на цю діяльність. Суб'єкти застосування антропологічної ефективності парності агресії і толерантності – це сучасні українці з відповідним культурним рівнем, духовно-інтелектуальним наповненням, поглядами на права людини, з певними ціннісними настановами тощо. Все це не може не відбитися на процесах подолання насильства, а скоріш, його агресивних, інтолерантних форм, ефективності застосування принципу толерантності в соціумі, змісті та якості толерантності як тенденції розвитку сучасного суспільства. З проблемою сучасної людини, її рівнем розвитку, приналежністю до певної національної культури, ставленням до прав людини, вибором певних засад правового розвитку і правозастосовчої діяльності пов'язане розуміння толерантності як одного з основних принципів розвитку сучасного суспільства.

Література:

1. Тишков В.А. О толерантности. Толерантность, взаимопонимание и согласие : материалы Междунар. конф. / отв. ред. В.А. Тишков. Москва : Изд-во ИЭА РАН, 1997. С. 17–38.
2. Waal F. de. The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism Among the Primates. New York-London : W. W. Norton&Company, 2013. 303 p.
3. Фрейд З. Я и Оно. Киев : Азбука, 2015. 288 с.
4. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-

- держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 2 : *Філософія права*. 1128 с. С. 61.
5. Назаретян А.П. Антропология насилия и культура самоорганизации. *Очерки по эволюционно-исторической психологии*. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 256 с. С. 20.
 6. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Царство Духа и царство Кесаря. Москва : Республика, 1995. 375 с. С. 21.
 7. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 2 : *Філософія права*. 1128 с. С. 61.

Smaznova I. Anthropological efficiency of parity of aggression and tolerance

Summary. The article is devoted to revealing the anthropological effectiveness of the parity of aggression and tolerance. From an anthropological standpoint, aggression and tolerance have been analyzed as paired legal categories, due to their extraordinary relevance, increasing violence at all levels of human and social manifestation, especially in recent decades. Methodological effectiveness in the anthropological aspect of aggression and tolerance as paired philosophical and legal concepts has been investigated. Theoretical proposals on the implementation of the obtained results are formulated and substantiated in order to ensure protection of the person against unlawful violence, unlawful aggression and to guarantee compliance with the principle

of tolerance. The article argues that the successful use of the anthropological effectiveness of the parity of categories of aggression and tolerance gives the opportunity to properly nurture a sense of solidarity with other people, to direct social interaction of all members of society, to reduce the tendency of violence in the development of modern society, to bring it closer to the right dimension. Much in terms of anthropological effectiveness of the parity of the concepts of aggression and tolerance depends on the degree of «maturity» of people in society. If a society is composed of mature individuals on a massive scale, the realization of the anthropological efficiency of the parity of the categories of aggression and tolerance will develop intensively, its implementation will be successful. The realization of the anthropological efficiency of the parity of aggression and tolerance depends to a great extent on the value scale of society. If at the top of this scale there is a person, his dignity, honor, his rights, freedom, justice, their equal measure for the same subjects of law, etc., the realization of the anthropological efficiency of the parity of aggression and tolerance will be successful.

The application of the anthropological efficiency of the parity of aggression and tolerance as a kind of human activity is proposed, it is the process and result of human creativity. The subjects of application of the anthropological effectiveness of the parity of aggression and tolerance are modern people with the appropriate cultural level, spiritual and intellectual content, views on human rights, with certain value propositions.

Key words: aggression, tolerance, anthropological effectiveness, culture, civilization.

*Ковальова С. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

ФОРМУВАННЯ СТРАТИ ЦЕХОВИХ МАЙСТРІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІСТАХ XII–XV СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕХОВИХ СТАТУТІВ)

Анотація. У статті розглянуто процес формування страти майстрів у середньовічних ремісничих цехах. На підставі аналізу цехових статутів встановлено, що формування страти майстрів усередині цеху почалося водночас із затвердженням цехової організації в середньовічних містах. Доведено, що у XII–XIII ст. доступ до ремесла й, відповідно, до звання майстра був відносно вільним для будь-якої особи, котра мала професійні навички та кошти для відкриття майстерні. З поглибленням процесів консолідації ремісників як економічно (а в деяких німецьких, італійських, фламандських самоврядних містах-комунах і політично та соціально) важливого та впливового міського стану, зі зростанням ваги цеху як ремісничої корпорації, піклуванням середньовічних майстрів про соціальний престиж свого цеху та ремесла процедура отримання звання майстра ускладнилася. У XIV–XV ст. статuti цехів закріплювали норми, що обмежували доступ до страти майстрів і контролювали процедуру отримання звання майстра. Установлювалися та юридично закріплювалися посилені соціальні, майнові, професійні, моральні вимоги до претендентів на звання майстра. Обов'язковим стало проходження всіх сходинок внутрішньої цехової ієрархії: учень – підмайстер – майстер. Наслідком стала тенденція як до «замикання» цехів (обмеження доступу в них ззовні), так і до «консервування» цехових страт усередині цеху (обмеження дієвості ліфтів мобільності для підмайстрів та учнів). Звання майстра набувало спадкового характеру. Поширеною стала практика укладання шлюбів між членами цеху, спадкування майстерень і права займатися ремеслом удовами майстрів.

Ключові слова: середньовічне міське право, цехові майстри, цехові статuti, цехові страти, ремісничі корпорації.

Постановка проблеми. Реалії вітчизняного сьогодення позначені посиленням соціальним запитом на формування соціально активної правомірної поведінки, яка неможлива без підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян. У цьому контексті зростає важливість оптимізації процесів розбудови громадянського суспільства в Україні. Тож важливим завданням історико-правової науки стає реконструкція об'єктивної картини становлення й еволюції такого типу соціуму в європейських країнах. Не буде перебільшенням уважати, що зародки громадянського суспільства можна виявити в середньовічних європейських містах-комунах, де функціонувало міське право, що передбачало певну ступінь участі містян в управлінні суспільним життям. Отже, звернення до проблематики міського права, що діяло в європейських містах-комунах у XII–XV ст., є своєчасним і важливим. Одним із найсут-

тєвіших аспектів указаної проблематики є питання соціальної структури середньовічного ремісничого цеху, зокрема становлення страти цехових майстрів – ключових фігур середньовічного цехового виробництва й активних суб'єктів суспільних відносин у середньовічному місті.

Питання середньовічного ремесла та цехової організації в німецьких, французьких, англійських, скандинавських містах висвітлено в ґрунтовних працях істориків XIX – початку XX ст.: Г. фон Белова [1], М. Граціанського [2]; радянських істориків: А. Сванідзе [3], В. Стоклицької-Терешкович [4], Н. Ревуненкової [5] та інших учених. Цим роботам притаманна увага до текстів першоджерел (значна кількість яких уперше перекладена з мов оригіналу, а отже, введена до наукового обігу в радянській історичній та історико-правовій науці), ретельність у вивченні історіографії питання. Попри безсумнівну наукову значущість доробку цих дослідників, варто зазначити, що їхня увага зосереджувалася в основному на соціально-економічній, а не правовій проблематиці цехового життя. Крім того, методологічна обмеженість надавала висновкам радянських учених щодо сутності внутрішньоцехових соціальних відносин відверто тенденційного забарвлення.

Зняття ідеологічних рамок сприяло оновленню методології й тематики дослідження середньовічного міського права. Значна увага приділена цеховій організації ремесла в середньовічних містах у ґрунтовній тритомній праці «Місто в середньовічній цивілізації Західної Європи». До тому II, присвяченого повсякденному життю та діяльності містян, уміщено роботи, у яких висвітлено соціально-психологічні характеристики цехових ремісників, зокрема майстрів, та окремі сторони їхнього життя в побутовій і виробничій сфері, у тому числі умови здобуття звання майстра [6]. Сучасні вітчизняні вчені, що досліджували питання середньовічного міського права (М. Кобилецький, Т. Гошко, В. Кахнич), торкалися проблем формування соціальної структури ремісничого цеху лише побіжно, оскільки авторами був обраний інший предмет дослідження. Отже, в українській історико-правовій науці питання формування соціальної страти середньовічних майстрів залишається недостатньо вивченим. Водночас зауважимо, що існує значна кількість цехових статутів – локальних нормативних актів, що регулювали різні сторони цехового буття, у тому числі умови та процедуру здобуття звання майстра.

Мета статті – на основі аналізу текстів цехових статутів установити основні закономірності формування страти цехових майстрів у європейських містах XII–XV ст. і визначити причини та напрями еволюції порядку отримання звання майстра.

Виклад основного матеріалу дослідження. Середньовічному соціуму притаманна суворя корпоративність; соціальний і правовий статус особи визначався та забезпечувався її належністю до певної групи – соціальної, релігійної, територіальної, професійної тощо. Основною формою як виробничої, так і соціальної організації середньовічних міських ремісників були цехи (гільдії), що створювалися за критерієм професійної приналежності. Існувала кількісна варіативність складу цехів залежно від попиту на ті чи інші вироби в конкретній країні в певний період, демографічної та політичної ситуації в країні та місті, економічної спеціалізації регіону тощо. Наприклад, у XIV–XV ст. брістольська гільдія сукнарів налічувала 86 членів, гільдія бондарів і виробників шкіряних виробів у Брістолі – по 22 члени [7, с. 59], до найбільшого з паризьких цехів – цеху сукновалів – входило 300 членів [2, с. 200], чотири цехи текстильників у Венеції налічували більше як по 4000 осіб кожний [8, с. 40–41]. Однак незалежно від кількісного складу більшість цехів мала однакову структуру, яка включала майстрів, підмайстрів та учнів. Майстер був центральною, ключовою фігурою цеху як у виробничій діяльності, так і поза нею. Умови набуття статусу майстра встановлювалися міськими та цеховими статутами й не були універсальними: їх перелік диктувався конкретними економічними та соціальними умовами, як-от: ступенем сформованості цехової організації в місті й регіоні (у містах Англії, Південної Франції, Іспанії поряд із цеховими ремісниками практично без обмежень працювала велика кількість позацехових), попитом на продукцію цеху, достатністю/браком професіоналів цієї спеціальності, соціальною престижністю професії, професійною спеціалізацією регіону, орієнтацією виробництва на зовнішній ринок або обмеженістю умов для збуту виробів тощо. Тож умови доступу до звання майстра того чи іншого цеху варіювалися навіть у межах одного міста. Наприклад, у паризькій *Livre de Métier* (Книзі ремесел), складеній близько 1268 р. при прево Етьєні Буало, вказувалося, що майстром більшості паризьких цехів (фарбувальників, мельників, пекарів, виробників поясів, гудзиків, рукавичок тощо) може стати особа, яка достатньо володіє навичками обраного ремесла, має кошти для відкриття майстерні, обіцяє дотримуватися статуту цеху, має високі моральні якості [9, с. 309–343]. Згідно з постановою гільдії лондонських ткачів від 1345 р., майстром може стати людина, що довела свою фаховість перед лондонськими майстрами і має хорошу репутацію. Доступ до отримання звання майстра був відкритий навіть для осіб, які прибули з іншої місцевості, але тоді їм необхідно було пред'явити письмову рекомендацію від бейліфів тієї місцевості, звідки вони прибули [10, с. 57]; подібні вимоги в 1344 р. висувалися гільдією лондонських поясних майстрів щодо претендентів на статус майстра [10, с. 61]. Статут сукнарів південнофранцузького міста Родез узагалі не регламентував умов набуття статусу майстра [5, с. 30], цехові статuti Тулузи до 1420 р. не містили обмежень для зайняття будь-яким ремеслом [5, с. 40]. Отже, можна погодитися з висновком Н. Ревуненкової щодо вільного доступу до професії всім містянам цих міст, які мали кошти для відкриття майстерні та фахові вміння [5, с. 30].

Проте існувала низка цехів, що висували більш суворі умови для доступу в страту майстрів. Це стосувалося насамперед тих цехів, членство в яких відкривало шлях до політичної влади, давало можливість набуття соціальних зв'язків з аристократичними/патриціанськими колами тощо. Такі цехи нерідко

мали статус «старших», тобто елітарних, вищих за інші за місцем у соціальній ієрархії. Наприклад, престижний паризький цех ювелірів ще в XIII ст. вимагав наявності у претендента на зайняття цим ремеслом матеріалу та інструменту; крім того, необхідною була купівля метризи – королівського патенту, що дозволяв займатися ювелірною справою.

Зі зростанням міст і розвитком міського ремесла відносно вільний доступ до отримання звання майстра та вступу до цеху ускладнився. Посилення вимог до претендентів на звання цехових майстрів зумовлювалося тим, що ієрархічна стратифікація середньовічного цеху була, окрім іншого, способом розподілу не лише влади, а й власності, продукту [11, с. 24]. Тож у XIV–XV ст. виразною стала тенденція як до «замикання» цехів (обмеження доступу в них ззовні), так і до «консервування» цехових страт усередині цеху (обмеження дієвості ліфтів мобільності для підмайстрів та учнів). Водночас у середньовічних містах реміснича верства консолідувалася, зростали добробут, а отже, і престижність цехів, у містах-комунах майстри найбагатших, відповідно, і впливових цехів виборювали доступ до участі у здійсненні політичної влади. Паралельно велася боротьба з позацеховими ремісниками.

Ці процеси стимулювали зміни в процедурі отримання звання майстра. Посилювалися вимоги до рівня фахової майстерності, встановлювалися своєрідні «цензи», яким мав відповідати претендент на звання майстра, – майнові, вікові, ценз осілості. Наприклад, статут цеху стригальників французького міста Аррас установив, що претендентом на звання майстра цього цеху може бути лише та особа, яка має статус містянина, тобто прожила в Аррасі один рік і один день [2, с. 101]. Лондонські килимники в 1331 р. внесли до статуту своєї гільдії норму, що забороняла займатися відповідним ремеслом усім, хто не є повноправним містянином [10, с. 65]. Така ж норма міститься в статуті сукнарів Франкфурта (1377 р.) [12, с. 42]. У статуті цеху живописців і склярів міста Любек (1425 р.) указано, що претендувати на звання майстра може лише бюргер, який володіє майном вартістю в 10 любекських марок [12, с. 54]. Упроваджувалися обмежувальні норми щодо вступу майстрів до тих цехів, які були провідними в системі міської економіки. У XV ст. Рада німецького міста Ульм ухвалила, що до цеху ткачів може бути прийнятий лише бюргер, котрий мешкає в місті у власному будинку не менше ніж п'ять років [13, с. 117]. Тож разом зі зростанням соціальної ролі цехових майстрів формулювалися соціальні та майнові вимоги до особи майстра. Наявність статусу містянина й певного майна – як нерухомого, так і рухомого – сприймалася середньовічною свідомістю як запорука здатності майстра вести виробничу діяльність.

Важлива роль відводилася й професійному відбору майстрів. У другій половині XIII й упродовж XIV ст. ст. цехові статuti поповнилися нормами, які встановлювали вимогу обов'язкового проходження всіх ступенів цехової ремісничої ієрархії. Отже, поповнення страти майстрів могло відбуватися лише за рахунок підмайстрів, які, у свою чергу, були вихідцями зі страти учнів. Термін учнівства встановлювався цеховими статутами, створеними, як правило, самими майстрами у власних інтересах; найкоротший термін становив сім-вісім років (у Венеції виняток становили деякі спеціальності, яких навчали півтора року [8, с. 8]), після чого учень міг стати підмайстром і згодом претендувати на звання майстра.

Для отримання звання майстра претендент повинен був виготовити шедевр – кваліфікаційний виріб, оцінювати який мала колегія інших майстрів цеху, не зацікавлених у збільшенні кількості «колег». Часто цехові статути встановлювали вимогу виготовити не один, а низку основних виробів, що їх виготовляв цех. Так, наприклад, цех майстрів повстяних капелюхів міста Любек у 1507 р. встановив, що претендент має виготовити чотири вироби: шматок повсті і три капелюхи – широкий, гладенький і з начосом [12, с. 55]. Для отримання звання майстра золотих виробів у Любеку, згідно із цеховим статутом 1492 р., претендент мав виготовити золоту каблучку з ажурним візерунком, англійський зап'ясток, зап'ясток, який дарувався під час заручин, із гравіюванням і червленням, а також кільце для руків'я кинджалу [12, с. 55]. Випробування фаховості для паризьких пекарів тривало цілий день, упродовж якого претендент мав випекти тисячу пірижків [14, с. 101]; для отримання звання майстра цеху ам'єнських цирульників претендент проходив випробування впродовж двох тижнів і мав продемонструвати вміння голити, пускати кров, а також виготовляти ланцети для пускання крові [2, с. 173]. Отже, наприкінці XIV ст. більшість цехів стали вимагати офіційної процедури оцінювання професійних умінь претендентів на звання майстра. Цехові статути регламентували процедуру виготовлення шедевр. Претендент на одержання звання майстра мав працювати ізольовано – вдома або в спеціальній майстерні, самостійно, особливо підкреслювалося, що під час роботи йому заборонялося отримувати будь-яку допомогу, навіть словесну [2, с. 175]. Процес виготовлення шедевр суворо контролювався спеціальними наглядачами, які отримували винагороду за свою роботу від кандидата.

Істотною перешкодою для здобуття звання майстра стала вимога подарунків цеху або пригостання майстрів, що потребувало від знов прийнятого майстра значних витрат. Наприклад, уже згадуваний статут живописців і склярів Любека (1425 р.) зобов'язував новоприйнятого майстра пригостити членів цеху обідом [12, с. 54]; статут кравецького цеху датського міста Оденсе в 1451 р. встановив, що новий майстер пригостає членів цеху обідом протягом двох днів із чотирма подачами обов'язкових дорогих страв і п'ятьма діжками пива кожного дня; за статутом цеху ковалів міста Роскіля (1491 р.), на обідньому столі мали бути страви із солоного та свіжого м'яса, «і хліб, і масло, і сир, і булки...»; статут м'ясників Копенгагена (1496 р.) вимагав від нового майстра «пригостання з двома діжками вісмарського або чотирма діжками датського пива» [6, с. 193]. Французькі цехові статути згадували про вступне пригостання ще з XII ст.: статут булочників міста Понтуаза (1163 р.) установив, що це має бути вино на 20–30 ліврів з пирогом ціною в один обол кожному з майстрів [2, с. 170]. Але вже в *Livre de Métier* пригостання замінено на грошову плату, частина якої йшла на користь інших майстрів цеху, а частина – королю як сплата за продаж метризи. Німецькі цехи вимагали від нових майстрів солідних внесків на користь цеху. Так, кожум'яцький цех міста Любек у 1471 р. встановив, що такий внесок становить дві діжки пива, марку на печеню, вісім шилінгів на панцирі ремісникам цеху, чотири пляшки вина цеховим старшинам і чотири шилінги на свічки [12, с. 53]. Цехові статути XV ст. встановлювали майновий ценз для претендентів: вони повинні були мати майно на певну суму, достатню для придбання приміщення й обладнання. Цехи Ам'єна зобов'язували кандидатів сплатити

заставу на випадок майбутніх збитків, які потенційно могли бути спричинені майстром замовнику [2, с. 171].

Якими б обтяжливими не були вимоги щодо фаховості й матеріальних внесків кандидатів, усе ж завдяки особистим зусиллям (або щасливому збігу обставин) частина з них могла пройти професійний і майновий відбір та отримати статус майстра. Однак у низці цехових статутів серед інших вимог указувалися досить високі вимоги до соціального походження й репутації претендента. Наприклад, деякі цехові статути висували вимогу щодо доказів народження кандидата в законному шлюбі, щодо його належності до вільного стану тощо. Так, статут гільдії чоботарів датського міста Ольборг вимагав від кандидата в члени цеху документального підтвердження народження в законному шлюбі та хорошій репутації [6, с. 187], статут цеху бондарів міста Кельн (197 р.) – свідчення «хорошої, незаплямованої слави» [12, с. 34]. Унесення до статутів таких норм мало подвійну мету: з одного боку, цех, дбаючи про свій соціальний престиж та імідж ремесла в міському просторі, демонстрував належність своїх членів до респектабельних соціальних станів; з іншого – цех так контролював кількість можливих претендентів на звання майстра.

Варто вказати, що в XV ст. в невеликих містах виникла практика прямого контролю кількості членів цеху, а отже, і майстрів. Так, канатники шведського міста Мальмьо (статут 1412 р.) та м'ясники датського міста Драгьор (статут 1443 р.) лімітували склад своїх цехів – відповідно 24 та 25 осіб [6, с. 190]. Спонукальним мотивом для ремісників, очевидно, було прагнення обмежити конкуренцію та не допустити зубожіння членів цеху, насамперед майстрів і їхніх сімей.

Усі вказані заходи значно звужували коло можливих претендентів на звання цехового майстра. Тож значно поширилася практика успадкування цього звання, що посилювало цехову замкненість. Для синів майстрів цехові статути (які писалися за участю самих майстрів) установлювали спрощений порядок отримання звання майстра. Такі норми були вигідні майстрам і їхнім родинам. Однак проведений датським дослідником Б. Йорданом аналіз членських списків цеху купців (ремісники не могли вступати в нього) міста Ольборга дає підстави для висновку, що сини ремісників (серед них згадані бондарі, кравці, каменярі, ювеліри, ковалі, чоботарі, м'ясники, шорники, булочники, теслярі та представники інших професій) практикували заміну батьківського ремесла на більш прибуткове заняття – торгівлю [6, с. 187]. Тож у суспільному просторі середньовічного міста в межах своєрідного середнього класу діяли горизонтальні та вертикальні ліфти соціальної мобільності.

Спадкоємицею померлого майстра могла стати його вдова. У цехових статутах ткачів Оксфорда (1345 р.) [10, с. 54], Кельна (1469 р.) [12, с. 98], низки цехів скандинавських країн XV ст. закріплювалася норма так званого вдовиного права, за яким жінка померлого майстра успадковувала його майстерню та могла працювати замість нього до повторного заміжжя. Спадщина переходила до її дітей, якщо другий чоловік не був членом цього цеху. Однак якщо вдова майстра виходила заміж за члена цеху, то він набував звання та права майстра незалежно від статусу в цеху до шлюбу. Отже, у німецьких, фламандських, шведських, датських містах у XV ст. з'явилися норми, що зобов'язували вдову шукати другого чоловіка серед підмайстрів цеху [15]. Така практика поширилася в містах Північної Європи, оскільки відкривала підмайстрам шлях до звання майстра.

Висновки. Отже, формування страти майстрів усередині цеху почалося водночас із затвердженням цехової організації в середньовічних містах. Якщо у XII–XIII ст. ст. доступ до ремесла й, відповідно, до звання майстра був відносно вільним для будь-якої особи, котра мала професійні навички та кошти для відкриття майстерні, то в XIV–XV ст. ст. статути цехів закріплювали норми, що обмежували такий доступ і контролювали процедуру його отримання. Установлювалися соціальні, майнові, професійні, моральні вимоги до претендентів на звання майстра. Обов'язковим стало проходження всіх сходинок внутрішньої цехової ієрархії: учень – підмайстер – майстер. Такі зміни диктувалися поглибленням процесів консолідації ремісників як економічно (а в деяких німецьких, італійських, шведських, фламандських містах-комунах і політично) важливого та впливового міського стану, зростанням ваги цеху як ремісничої корпорації, піклуванням середньовічних майстрів про соціальний престиж свого цеху та ремесла. Наслідком стала тенденція як до «замикання» цехів (обмеження доступу в них ззовні), так і до «консервування» цехових страт усередині цеху (обмеження дієвості ліфтів мобільності для підмайстрів та учнів).

Література:

1. Белов Г. фон. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии / пер. с нем. Е. Петрушевской. Москва : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. 292 с.
2. Грацианский Н.П. Парижские ремесленные цехи в XIII–XIV столетиях. Казань : Типография Императорского университета, 1911. 347 с.
3. Сванидзе А.А. Ремесло и ремесленники средневековой Швеции (XIV–XV вв.). Москва : Наука, 1967. 378 с.
4. Стоклицкая-Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X–XV веков. Москва : Изд-во Социально-экономической литературы, 1960. 351 с.
5. Ревуненкова Н.В. К истории средневекового ремесла в городах Южной Франции XIII–XV веков. Москва : Наука, 1962. Вып. 21 : Средние века. С. 26–48.
6. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Москва : Наука, 1999. Т. 2 : Жизнь города и деятельность горожан. 345 с.
7. Праздников А.Г. Численность и сословная структура населения английского города XIV–XV веков. *Вестник Пермского университета. Серия «История»*. 2004. Вып. 5. С. 56–61.
8. Соколов Н.П. Венецианские цехи в XIII и XIV веках. Средние века. Вып. 15. Москва : Наука, 1959. С. 31–53.
9. Регистры ремёсел и торговли города Парижа / пер. Л.И. Киселёвой ; под ред. и с предисл. А.Д. Люблинской. Москва : Наука, 1957. Вып. 10 : Средние века. С. 306–362.
10. Средневековый город : сборник источников / под ред. В.Ф. Семёнова. *Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина*. 1949. Т. 59. Вып. 3.

URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XII/1140-1160/Angl_gorod_13_14/frameset.htm (дата звернення: 12.10.2019).

11. Сванидзе А.А. Средневековый коммунизм как общественный феномен и историческая проблема. Средние века. Вып. 56. Москва : Наука, 1993. С. 5–32.
12. Стоклицкая-Терешкович В.В. (сост.) Немецкий город XIV–XV вв. : сборник материалов. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. 178 с.
13. Дятлов В.А. «Хаусгеноссен» в немецких городах XV–XVI вв. *Вестник Удмуртского университета. Серия «История»*. 2007. № 7. С. 109–121.
14. Тимофеева Е.Т. Развитие цехового ремесла и торговли в городах Северо-Восточной Франции в XII–XIII вв. Средние века. Вып. 14. Москва : Наука, 1959. С. 92–107.
15. Сванидзе А.А. Средневековые города Северной Европы. URL: <https://norse.ulver.com/articles/svanidze/medievaltowns.html> (дата звернення: 12.10.2019).

Kovalova S. Formation of the guild masters' order in medieval European cities in XII–XV centuries (on the materials of workshop charters)

Summary. The article deals with the process of formation of the masters' social order in medieval craft shops. Analysis of the workshop charters proves that the formation of the masters' order inside the workshop began simultaneously with the establishing of the workshop organization in medieval cities. It is proved that in the XII–XIII centuries access to the craft and to the title of master was relatively free for any person who had the professional skills and cash to open a workshop. Hence the intensification of the process of artisans' consolidation as economically (and in some German, Italian, Flemish self-governing commune cities – also politically and socially) important and influential group, to reach the title of master became a complicated task. In the XIV and XV centuries workshop charters established norms that restricted the access to the masters' order and controlled the process of obtaining the title of master. Strict social, property, professional, moral requirements to the applicants for the title of master were established and legally fixed. It became obligatory to pass all the steps of the inner workshop hierarchy “pupil – apprentice – master”. As the result it appeared a tendency for both “locking” of workshops (limiting access to them from the outside) and “closing” of artisans' groups inside the workshop (limiting the efficiency of mobility elevators for apprentices and pupils). The title of master became hereditary. The practice of marrying members of the workshop, inheritance of workshops and the right to work as a master for the masters' widows has become common.

Key words: medieval city law, workshop masters, workshop charters, artisan social groups, masters' order, craft corporations.

*Галабурда Т. І.,
аспірант кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ДЖЕРЕЛА ТА СТРУКТУРА АВСТРІЙСЬКОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ 1873 Р.

Анотація. У статті досліджується процес створення та прийняття австрійського Кримінально-процесуального кодексу 1873 р. Проведено історико-правовий аналіз джерел і структури кодексу. Визначено залежність між створенням австрійського Кримінально-процесуального кодексу 1873 р. та ліберальним рухом і конституційними реформами, котрі з 1867 р. в Австрії стали визначальним для прогресивних реформ у всіх сферах законодавства. Зазначено, що австрійський КПК 1873 р. перебував у нерозривному зв'язку з попередніми законами, які регулювали кримінальне судочинство Австрії, зокрема з КПК 1850 р., а також із КПК 1853 р., за допомогою напрацьовань судової практики й наукової літератури, що виробилися протягом часу їх застосування.

Проаналізовано процес створення Австрійського КПК 1873 р., де ключова роль належала міністру юстиції Ю. Глазеру. Показано відмінності між проектами V та IX кодифікаційної комісії. На основі аналізу положень кодексу розглянуто питання про набрання чинності австрійським КПК 1873 р., що розкривали дату набрання чинності, суб'єктивну й об'єктивну міри застосування нового кодексу та взаємозв'язок нового кодексу з раніше прийнятими законами. Важливим фактом було те, що кодекс набрав чинності одночасно й без винятку та діяв на всіх територіях країн, представлених у рейхсраті, що розташовувався у Відні, але не поширював свою дію в Транслейтанії – угорській королівській короні.

Особливістю структури австрійського КПК 1873 р. було те, що самому тексту кодексу передував закон від 23 травня 1873 р., який упроваджував (уводив) закон про кримінальне судочинство. Ця ступня частина складається з 9 статей, позначених римськими цифрами. У ній указується сфера дії (застосування) КПК та межі юрисдикції кримінальних судів.

Ключові слова: джерело права, кодифікація, австрійське законодавство, кримінальний процес, Австро-Угорщина.

Постановка проблеми. Питання джерел кримінально-процесуального права України набуло особливої актуальності в контексті необхідності забезпечення пріоритету прав і свобод особи в кримінальному судочинстві та удосконалення механізмів їх реалізації. Пріоритетне значення має пошук дієвих механізмів вирішення численних колізій і прогалин у кримінально-процесуальному законодавстві України, що сьогодні становлять дійсну загрозу правам та інтересам учасників кримінального судочинства, порушують конституційну засаду рівності кожної людини перед законом і судом. Це потребує відповідного наукового переосмислення джерел сучасного кримінально-процесуального права з урахування не тільки національного, а й міжнародного історико-правового дос-

віду кодифікації кримінально-процесуального законодавства XIX ст. в Австрії та Австро-Угорщині, результатом якої став австрійський Кримінально-процесуальний кодекс (далі – КПК) 1873 р., який діє й сьогодні з багатьма змінами й доповненнями в останній редакції від 9 грудня 1975 року зі змінами, внесеними у 2011 р.

Питання, що стосуються джерел і структури австрійського КПК 1873 р., розглядалися такими відомими закордонними та вітчизняними фахівцями, як П. Стебельський, Ю. Міттербахер, В. Ноймайєр, Е. Кшимуські, С. Маср, А. Глунок, Ю. Глязер, Ф. Рульф, Ю. Макеревич, Р. Томчик, М. Гондек, В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко, А. Ткач, М. Никифорак, О. Кондратюк, Н. Худоба та інші. Науковий доробок зазначених науковців має вагомое значення для розвитку науки, однак неповністю висчерпав усі суттєві питання в цій сфері дослідження.

Метою статті є дослідження взаємовпливу та взаємозалежності джерел австрійського КПК 1873 р. та особливостей його структури в умовах розвитку Австро-Угорської правової системи.

Вклад основного матеріалу дослідження. Єдине законодавче врегулювання кримінального процесу, як і матеріального права, в Австрії відбулося вперше в Терезіані (Constitutio Criminalis Theresiana) 1768 р., Кодексі про кримінальне судочинство (Kriminalgerichtsordnung) 1788 р., а також Кримінальному кодексі 1803 р., котрий об'єднав як кримінальні, так і кримінально-процесуальні положення. Ці кодифіковані акти успадковували правила інквізиційного процесу: суддя (інквізитор) був обвинувачем і суддею в одній особі, судочинство було таємним і письмовим. Тортури в Австрії скасовані в 1776 р., але деякі елементи інквізиційного доказування залишалися.

Передусім, щоб зрозуміти ці кодифікації матеріального кримінального права, не варто забувати про рух за процесуальну реформу, що з'явився водночас, оскільки прагнення до реформ наприкінці XVIII ст. вимагало змін у кримінальному судочинстві, принаймні настільки ж наполегливо, як і в матеріальному кримінальному праві. Наполеонівська кодифікація, здавалося, досягала гармонійного балансу між новими прагненнями та репресивними тенденціями старого закону. У КПК 1808 р. розроблена відома система поєднання, котра зберігала традиційну інквізицію на стадії досудового розслідування, надаючи стадії судового розгляду характер публічного, усного, обвинувального процесу, що відбувався перед судами присяжних, принаймні за тяжкі злочини й гарантування суттєвих прав на захист. Ця система явно випереджала уявлення того часу: тільки після 1848 р. під імпульсом революції, яка в Парижі просто скинула Липневу монархію, ці положення про судовий розгляд стали загальноновизнаними в Європі. Майже відразу технічний складник, що був характерним для матеріально-пра-

вових кодексів другої половини XIX ст., використовувалася й у сфері процесуального права. Особливо це стосувалося австрійського КПК 1873 р., який законодавчо санкціонував так звану систему процесуальних реформ. Отже, в австрійський кодекс, що ґрунтувався на основоположних принципах французького кодексу 1808 р., унесено цілу низку техніко-правових нововведень, зокрема щодо юрисдикції, усного здійснення судового розгляду чи публічного проголошення судового рішення, функціонування присяжних суддів і правових методів оскарження [1, s. 355–356].

Отже, під час революції 1848–1849 рр. основні принципи сучасного кримінального процесу запозичено у Франції й закріплено в КПК Австрії 1850 р. Функція обвинувачення перейшла від судді до прокурора, судовий розгляд підпорядковувався принципам гласності, усності й вільної оцінки доказів. В особливих випадках, наприклад, у справах про політичні злочини, рішення про винність підсудного виносили присяжні. Щоправда в 1853 р. кримінальне судочинство знову зробило крок у бік інквізиційного процесу, але вже в 1873 р. в новому КПК Австрії остаточно закріплено сучасний змішаний процес. Цей Кодекс 1873 р. діє й сьогодні з багатьма змінами й доповненнями в останній редакції від 9 грудня 1975 р. (Strafprozeßordnung 1975) зі змінами, внесеними у 2011 р. [2, s. 153].

Професор кримінального права у Віденському університеті Соломон Майер у другому томі праці «Довідник австрійського кримінального процесуального права» вказував на зв'язок найважливіших доктрин права між австрійським і німецьким кримінальним процесом та оснований на ньому тогочасним німецьким кримінальним законодавством. Не менш виправданим, на думку автора, було вказати порівняно з австрійським законодавством про кримінальний процес законодавство французьке, англійське, італійське тощо, але особливо з кримінально-процесуальним законодавством Німецької імперії, правові інститути якого в багатьох випадках були подібні до австрійських або тісно пов'язані з такими [3, s. 7].

Одним із головних тверджень автора було те, що австрійський КПК 1873 р. перебував у нерозривному зв'язку з попередніми законами, що регулювали кримінальне судочинство Австрії, зокрема КПК 1850 р., на підставі якого КПК 1873 р. повернувся до багатьох вирішальних положень. Це підтверджується тим, що професор С. Майер у праці використовував відповідні положення та напрацювання наукової літератури й судової практики, що виробилися за час застосування КПК 1850 р. Наприклад, рішення Касаційного суду на підставі КПК 1850 р., котрі однаково добре зарекомендували себе за формою і змістом, у багатьох випадках стали основним джерелом інформації, що сприяла вдосконаленню відповідних положень у КПК 1873 р.

Водночас судова практика й наукова література, що сформувалася за час дії КПК 1853 р. в усіх тих положеннях, що не скасовані чинним КПК 1873 р. або встановлені в інших нормативно-правових актах, продовжувала діяти в тих самих правових межах. Тому автор доклав усіх зусиль, щоб якомога повніше використати відповідну літературу та судову практику з огляду на відповідні застереження, оскільки норми чинного КПК 1873 р. могли бути правильно інтерпретованими й прокоментованими тільки в тому випадку, якщо враховувався зв'язок із попереднім австрійським законодавством і наскільки це було можливо за їх відмінностей використовувати їх як пряме (основне) джерело права [3, s. 8].

Кодифікаційні роботи завжди були залежними від впливу та вимог уряду держави. У цьому випадку історія нового австрійського закону про кримінальне судочинство безпосередньо залежала від трансформації політичної системи, яка відбулася в Австрії в другій половині XIX ст. Також із правовими змінами нерозривно пов'язана особа Юліуса Глазера, видатного юриста, який керував роботою комісії з кодифікації кримінального процесу із самого початку. Саме йому належить остаточна форма законопроекту [4, s. 39].

Практика в галузі кримінального судочинства постійно розвивалася й потребувала внесення відповідних змін. Тому під впливом основних конституційних законів Австрійської монархії деякі інститути кодексу 1853 р. перероблені й доповнені. Так, видано відповідні нормативно-правові акти: Закон про охорону особистої свободи від 27 жовтня 1862 р.; Закон про охорону домашнього вогнища від 27 жовтня 1862 р., котрий містив у собі постанови щодо домашньої ревізії (обшук) у частині запобігання самовільній діяльності суддів. Новела від 15 листопада 1867 р. скасувала такий вирок суду, як «*absolutionem ab instantia*», що позитивно вплинуло на розвиток галузі кримінального процесу Австрійської монархії. Отже, кримінальне судочинство надалі використовувало тільки дві форми кримінальних вироків: звільняючі та засуджуючі. Законом від 9 березня 1869 р. впроваджується інститут присяжних суддів для злочинів і проступків, спричинених змістом друкованої кореспонденції. Також прийнято новелу від 6 квітня 1870 р. про охорону таємниці листування, що ввела в дію норми, на підставі яких у кримінальному провадженні могла застосовуватися конфіскація листів. Новела від 23 липня 1871 р. привнесла важливі зміни щодо правових засобів (можливостей), а саме право надзвичайної апеляції, відклику [5, s. 20–21]. У такий спосіб законодавець прагнув урегулювати найбільш важливі кримінально-правові та процесуальні норми у відповідний період, протягом якого діяв КПК 1853 р. Це було позитивним рішенням уряду, але все ж такі проблеми кримінального судочинства потребували розроблення та прийняття нового, досконалішого джерела кримінально-процесуального права Австрійської імперії.

Тому на порядку денному була реформа кримінального судочинства. Австрійський міністр Пратобевер видав доручення професору Ю. Глазеру для створення проекту нового КПК. Ю. Глазер на основі відповідного доручення видав Меморандум про майбутню реформу кримінального процесу (*Denkschrift betreffend die bevorstehende Reform des Strafverfahrens*). Так, був створений I проект кодексу, що став підставою наступних кодифікаційних праць. Незабаром вийшов II проект комісії, де було враховано зміни й уточнення до I проекту професора Ю. Глазера. У 1861 р. Ю. Глазер представив III проект, а в 1862 р. – IV проект КПК, тим був завершений перший період реформ і кодифікаційних робіт. Другий період реформування кримінально-процесуального законодавства розпочато 1863 р., коли міністр судівництва Др. Тайн закликав Ю. Глазера представити зміни свого IV проекту. Як наслідок, автор представив 74 тези, що стали предметом розгляду наради, а на підставі рішення наради видано того самого року V проект, що в історії кримінального процесу називався проектом міністерським від 1863 р. У цьому проекті змінено декілька правових положень, а на основі тих змін видано VI проект, а в 1864 р. – VII проект. Особливістю другого періоду реформ, який розпочатий 1863 р., було те, що проекти цього періоду були майже ідентичні. Тому

1867 р. міністр юстиції Антон Хей фон Глунке подав державній раді VIII проект, що ґрунтувався на попередніх напрацюваннях. Однак 1869 р. вибрана державною радою комісія зупиняється на цьому проекті й потім, зробивши деякі зміни, подала IX проект, т. зв. комісійний. Тим часом державну раду розпущено, але на початку 1872 р. міністр Ю. Глазер подав X проект, що мав за основу IX проект. X проект був уже прийнятий найперше в комісії, а пізніше в повній палаті.

При цьому запропонований законопроект прийнятий Палатою представників відповідно до звіту комітету від 16 березня 1872 р. та переданий Палаті лордів 6 червня. Проект також прийнятий Палатою лордів, згідно з доповідями, підготовленими відповідною комісією Палати лордів, на підставі поданих протоколів 27 січня 1873 р. з деякими змінами. Відмінності, що виникли в окремих питаннях між Палатою представників і Палатою лордів, усунені домовленістю між обома палатами [6, s. 45].

Так, 23 травня X проект отримав імператорську санкцію і став називатися кодексом, що мав загальнообов'язкову силу, щодо відносин кримінального судочинства. Одночасно з набранням чинності КПК 1873 р. набув чинності закон, що давав змогу тимчасово зупинити суди присяжних на підставі рішення, виданого Міністром юстиції та затвердженого Державною радою [7].

Австрійський КПК набув чинності з 1 січня 1874 р. як виключний кодекс для кримінального судочинства в справах про злочини, провини й проступки та всіх інші кримінально-карані діяння, які підлягають вирішенню в карних судах [5, s. 21–23].

Потрібно зазначити, що весь процес кодифікації тривав 13 років, упродовж яких розроблено 10 законопроектів. Більшість із них навіть не були спрямовані на подальшу роботу, однак два найбільш важливі, тобто проект V від 1863 р. та проект IX від 1869 р., заслуговують на увагу. Проект V послугував основою для розроблення проекту IX, який зі свого боку лише з незначними поправками остаточно схвалений і прийнятий як КПК. Відмінності між проектами V і IX були такими: V відхилив, а IX уніс допоміжну скаргу; відповідно до проекту V, присяжні засідателі мали розглядати справи про незначні правопорушення та проступки, IX – не передбачав такої процедури; проект V унеможлилював подачу апеляції на ухвали районних судів щодо (вини) обвинувачення, а IX – таку можливість припускав; за проектом V прокурор мав можливість використовувати різні правові заходи на користь обвинуваченого, а IX – заборонив це; проект IX не давав змоги проводити головне слухання проти відсутньої особи, тоді як проект V передбачив таку можливість. Зрештою, форма нового кодексу була результатом описаних правил і положень. Було вирішено використати перші три положення, а два останні відхилити [8, s. 73].

Отже, 23 травня 1873 року прийнято новий Кодекс про кримінальний процес (австрійський RGBL № 119/1873) [9, s. 40], який можна вважати одним із найбільш досконалих КПК свого часу [10, s. 152].

Очевидно, що австрійський КПК 1873 р., по суті, відновив основні засади КПК 1850 р., який зарекомендував себе як провідний на той час кодекс, що врегульовував кримінально-процесуальні відносини. Однак з урахуванням змінених обставин, недоліків і прогалин, виявлених під час його застосування, а також наукових і законодавчих робіт усі вищевказані умови пройшли ретельну перевірку й доопрацювання, аби бути запро-

вадженіми в новому кодексі. «Форма обвинувального акта», а також «принципи публічності й усності судочинства» повністю перейняті КПК 1873 р.

На нашу думку, вартим уваги є питання про набрання чинності австрійським КПК 1873 р. Так, Закон про введення КПК, що прийнятий 23 травня 1873 р., а оголошений 30 червня 1873 р [11, s. 397], містить у § 1 положення, відповідно до яких цей КПК набирає чинності через шість місяців після його оголошення в усіх цивільних судах як єдиного письмового акту щодо провадження в справах про злочини, проступки та інші кримінально-карані діяння, що призначені судам із метою здійснення судочинства [12, s. 6]. Отже, відповідні положення свідчать про таке: 1) дату набрання чинності кодексом, 2) суб'єктивну та об'єктивну міри застосування нового кодексу, 3) взаємозв'язок нового кодексу з раніше прийнятими законами. Важливо зазначити, що в суб'єктивному стосунку кодекс застосовувався тільки до тих осіб, які не підпадали під кримінальну юрисдикцію військових судів [6, s. 2]. Також розрахунок набрання чинності здійснювався відповідно до календарних днів. Важливим фактом у цьому випадку було те, що кодекс набрав чинності одночасно й без винятку й діяв на всіх територіях країн, представлених у рейхсраті, що розташовувався у Відні. Відповідні країни загалом позначалися іменем Ціслейтанія та охоплювали землі, безпосередньо підконтрольні австрійській імперській короні, але кодекс не поширював свою дію в Транслейтанії – угорській королівській короні. Ці дві частини імперії майже повністю були відокремлені одна від одної із законодавчого погляду завдяки принципу дуалізму, закріпленому в Австро-Угорському компромісі 1867 р. Але під час робіт над австрійським КПК була спроба уряду визначити з допомогою окремого закону, у якому новий КПК в королівствах Далмації, Галичини та Лодомерії з Великим князівством Краківським повинен був набрати чинності пізніше, ніж в інших територіях країни. Міністр юстиції др. Ю. Глазер обґрунтував цю «пропозицію» на засіданні Палати представників від 19 лютого 1872 р., де представлено проект кодексу, такими словами: «Цей вступний закон показує ще одну особливість, яку я сьогодні не можу не відмітити. Як я вже зазначав, що, по суті, йдеться про повернення до Кримінально-процесуального кодексу 1850 р. Як відомо, цей КПК, хоча й був призначений для всієї імперії, не застосовувався в усіх країнах, що й зараз пропонується зробити у вступному законі. Щодо тих країн, у котрих КПК 1850 р. набрав чинності, то вже можна визначити на підставі цього час коли та де набере чинності новий КПК. В інших територіях країни, тобто в королівствах Далмації та Галичини, а також на Буковині, навпаки, момент набрання чинності новим КПК має бути визначений пізнішим вступним законом. Ідея, котра оголошена в уряді, полягає в тому, що після прийняття цього кодексу у відповідних територіях країн планується провести спостереження з метою з'ясування, чи нові правові інститути, введені в новому КПК, можуть застосовуватися у відповідних територіях під час здійснення кримінального судочинства, оскільки на цих територіях можуть виникнути труднощі з введенням нових інститутів і буде бажано періодично здійснювати відповідні поправки до кодексу або запропонувати вжити інших заходів щодо розв'язання проблемних питань. Якщо спостереження дадуть такий результат, то у вступному законі, котрий був би внесений тут, в австрійському уряді, буде узгальнено все те, що було б характерне для відповідних право-

вих перешкод під час уведення нового КПК для відповідних країн. Отже, з одного боку, права єдність буде захищена від будь-яких відхилень, зумовлених свавіллям і випадковостями, а з іншого боку, буде надана можливість урахувати особливі умови територій, вимоги, що пред'являються природою речей, станом землі й людей і котрі в деяких випадках стають причиною таких розбіжностей» [13, с. 254].

Однак, відповідно до запитів депутатів вищезгаданих територій країни, а також на основі «численних клопотань» щодо незмінного застосування положень про судову владу, що містилися в ст. 11 Основного Закону держави від 21 грудня 1867 р., австрійський КПК 1873 р. набрав чинності одночасно на всій території для здійснення кримінального судочинства [6, с. 1–2].

У контексті вищевикладеного потрібно звернути увагу на один із головних мотивів кодифікації австрійського кримінально-процесуального законодавства, а саме на те, що ні один чинник суспільного життя не підходить так добре для зміцнення національної єдності найрізноманітніших верств населення, примирення конфлікту протилежних інтересів і поглядів, зокрема, як кримінальний процес. Як стверджував професор С. Маєр, «якщо нам вдасться довести, що наш кримінальний процес ураховує всі національності, задовольняє всі потреби, то ми зможемо забезпечити стабільність для Австрії упродовж багатьох десятиліть». Розвиток громадського суспільства й розвиток кримінально-процесуального законодавства йдуть паралельно. Історія містить відповідні докази того, що велич держави перебуває в прямому взаємозв'язку з якістю кримінального судочинства. Авторитет державної влади помітно зростатиме за умови, що правовий і моральний порядок держави будуть на високому рівні розвитку, якщо цьому буде сприяти впевненість у безпечному, справедливому й однаково здійсненні кримінального судочинства, де враховуватимуться окремі інтереси кожної особи під час розв'язання проблемних завдань [13, с. 2]. Отже, після встановлення передумов конституціоналізму в Австрії, нова епоха вимагала «боргу з відсотками від попереднього режиму правління» [13, с. 7].

Згідно з першим звітом кодифікаційної комісії від 27 січня 1873 р. № 912, творці кодексу були задоволені результатом проведеної роботи, тим, що в ньому враховані обставини розвитку тогочасної австрійської держави й права, що новий кодекс розроблений і сформований на основі кримінально-процесуальних кодексів, законодавства інших країн і попередніх австрійських кримінально-процесуальних кодексів і напрацьовань науки та практики, наскільки це було можливо, але не був копією закордонних зразків. Цей новий КПК по праву можна назвати австрійською роботою, у якій на різних етапах були залучені видатні фахівці своєї справи, він, імовірно, був найдосконалішим із тих, що можна було зробити в тогочасній галузі кримінального процесу в Австро-Угорщині [13, с. 10].

Структура австрійського КПК від 23 травня 1873 р. має свої особливості, що відрізняють його від сучасних КПК. Так, самому тексту кодексу передують закон від 23 травня 1873 р., що впроваджує (вводить) закон про кримінальне судочинство. Цей акт розміщено в Офіційному бюлетені держави, у книзі XLII № 119, виданій і розповсюдженій 30 червня 1873 р. Ця вступна частина складається з 9 статей, позначених римськими цифрами. У ній указується сфера дії (застосування) КПК та межі юрисдикції кримінальних судів. Кодекс складається з 494 параграфів, уміщених у 27 розділів.

Структурну систему можна зобразити такими головними частинами:

I. Загальні положення (розділ I. § 1–7).

II. Особи, які беруть участь у кримінальному судочинстві, про оголошення судових рішень, про перегляд матеріалів справи (розділ II–VIII, § 8–83).

III. Про сам спосіб кримінального судочинства, а саме:

1) про звичайне судочинство в справах про злочини та правопорушення (розділи IX–XX, § 84–364)

2) про судочинство кримінальних судів щодо приватних скарг (розділ XXI, § 365–379);

3) про витрати в кримінальному судочинстві (розділ XXII, § 389–395);

4) про виконання судових рішень (розділ XXIII, § 396–411);

5) про судовий процес проти невідомих осіб, відсутніх і втікачів (розділ XXIV, § 412–428);

6) про спеціальне провадження (розділ XXV, § 429–446);

7) про провадження в справах про правопорушення (розділ XXVI, § 447–482);

8) про провадження в справах із питань друку (розділ XXVII, § 483–494) [14, с. 38].

Водночас австрійське кримінальне судочинство, окрім КПК 1873 р., застосовувало положення інших нормативно-правових актів, що мали прямий стосунок до кодексу, таких як закон «Про компетенції військових судів» від 20 травня 1869 р. № 78 (§ 60 КПК 1873 р.); закон «Про охорону житлового права» від 27 жовтня 1862 р. № 88 (§ 139–142); закон «Про захист таємниці листування та інших послань» від 6 квітня 1870 р. № 42 (§ 146–149); закон «Про захист особистої свободи» від 27 жовтня 1862 р. № 87 (§ 175, 180 і 452); закон «Про формування списків присяжних» від 23 травня 1873 р. № 12 (§ 302); закон «Про відшкодування шкоди завданої несправедливим судовим вироком» від 16 березня 1892 р. № 64; закон «Про відшкодування шкоди завданої ув'язненням» від 18 серпня 1918 р. № 318 тощо.

Висновки. Отже, політичні події в Австрії та Австро-Угорщині завжди впливали на кримінальне та кримінально-процесуальне право. КПК 1873 р. законодавчо санкціонував систему процесуальних реформ на підставі основоположних принципів французького КПК 1808 р., за допомогою яких у кодексі запроваджені техніко-правові нововведення щодо юрисдикції, усного здійснення судового розгляду або судового рішення, функціонування присяжних суддів і правових методів оскарження. Простежувався зв'язок найважливіших доктрин права між австрійським і німецьким кримінальним процесом та оснований на ньому тогочасним німецьким кримінальним законодавством. Австрійський КПК 1873 р. перебував у нерозривному зв'язку з попередніми законами, що регулювали кримінальне судочинство Австрії, зокрема з КПК 1850 і 1853 рр. Австрійський КПК 1873 р. розроблений і сформований на основі КПК та законодавства інших країн і попередніх австрійських кримінально-процесуальних кодексів і напрацьовань науки та практики, наскільки це було можливим, але не був копією закордонних зразків.

Одними з важливих мотивів кодифікації австрійського кримінально-процесуального законодавства було зміцнення національної єдності найрізноманітніших верств населення та примирення конфліктів протилежних інтересів і поглядів.

Література:

1. Ancel M. The Collection of European Penal Codes and the Study of Comparative Law. *University of Pennsylvania Law Review*. 1958. Vol. 106. № 3. P. 329–384.
2. Уголовный процесс европейских государств : монография / под ред. В.И. Самарина, В.В. Луцка. Москва : Проспект, 2018. 752 с.
3. Mayer S. Handbuch des österreichischen Strafproceßrechtes, Entstehungsgeschichte der österreichischen StrafproceßOrdnung vom 23. Mai 1873. Wien: Hölder, 1878. Band II. 637 s.
4. Gondek M. Kształtowanie się mieszanego procesu karnego w XIX-wiecznej Austrii. *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*. 2014. № 27. S. 28–45.
5. Стебельський П.Я. Австрійське поступованє карне. Львів, 1913. 258 с.
6. Mitterbacher J., Neumayer V. Erläuterungen zur Strafprozessordnung vom 23. Mai 1873, samt dem Gesetze vom 23. Mai 1873 betreffend die Bildung der Geschworenenlisten. Graz: Verlag von Leuschner & Lubensky, k. k. Universitätsbuchhandlung, 1874. 1014 s.
7. O czasowym zawieszaniu sądów przysięgłych: Ustawa z dnia 23 maja 1873. *Austriacki Dziennik Ustaw Państwa*. 1873. № 120.
8. Krzymuski E. Wykład procesu karnego Austryackiego. Kraków, 1891. 511 s.
9. Wahlberg W. Julius Glaser als Strafrechtslehrer und Justizminister. Wien, 1886.
10. Bayer V. Kazneno procesno pravo – odabrana poglavlja, Povijesni razvoj kaznenog procesnog prava. Zagreb, 1995. Knjiga II. 165 s.
11. Gesetzestexte. *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder 1870–1918*. 1873. 702 s. URL: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1873&pos=33&size=45> (дата звернення: 07.10.2019).
12. Kazimierz K. Ustawa O Postępowaniu Karnem Obowiązująca W Ziemiach Rzeczypospolitej Należących Do B. Zaboru Austrjackiego: Z 23 Mja 1873 № 119 Dz. U.p. Warszawa, 1924. 476 s.
13. Mayer S. Handbuch des österreichischen Strafprozessrechts, Entstehungsgeschichte der österreichischen Strafprozess-Ordnung vom 23. Mai 1873. Wien : Hölder, 1876. Band I. 560 s.
14. Krzymuski E. Wykład procesu karnego ze stanowiska nauki i prawa obowiązującego w b. dzielnicy austrjackiej oraz z uwzględnieniem ważniejszych różnic na innych ziemiach Polski. Kraków, 1922. 288 s.

Halaburda T. Sources and structure of the Austrian Code of Criminal Procedure 1873

Summary. The article examines the process of creation and adoption of the Austrian Code of Criminal Procedure 1873. Historical and legal analysis of the sources and structure of the code was carried out. The dependence between the creation of the Austrian Code of Criminal Procedure 1873 and the liberal movement and the constitutional reforms, which since 1867 in Austria, have been decisive for progressive reforms in all areas of legislation. It was noted that Austrian CPC 1873 was inextricably linked to the previous laws governing Austrian criminal proceedings, in particular CPC 1850, as well as to CPC 1853 through the use of judicial practice and scientific literature, developed during their application.

The structure of the Austrian CPC 1873 was characterized by the fact that the text of the code itself was preceded by the law of 23 May 1873, which introduced (entered) the criminal procedure act. This introductory part consists of 9 articles marked with roman numerals. It specifies the scope (application) of the code of criminal procedure and the limits of jurisdiction of criminal courts.

Key words: source of law, codification, Austrian legislation, criminal procedure, Austria-Hungary.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

*Олійник А. Ю.,**кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного та публічного права
факультету підприємництва та права
Київського національного університету технологій та дизайну*

РЕГУЛЮВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ОСОБИ НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПІДЗАКОННИМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИМИ АКТАМИ

Анотація. У статті розглянуто поняття та система підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють свободу фізичної особи на підприємницьку діяльність. Проаналізовано праці С.Д. Гусарєва, Л.М. Ганущак-Єфіменко, М.М. Єрмошенко, Н.М. Пархоменко, О.Ф. Скакун та інших авторів. Зроблено висновок, що підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють конституційну свободу людини і громадянина на підприємницьку діяльність, видаються компетентними суб'єктами лише на підставі й на виконання законів, є способом зовнішнього виразу змісту правових норм законів і можуть їх деталізувати чи встановлювати механізми їх реалізації.

Як види підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність, пропонується розглядати: 1) загальні акти (постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України); 2) відомчі акти (нормативні накази керівників центральних органів влади); 3) місцеві акти (розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, нормативні акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування); 4) локальні акти (нормативні акти підприємств, установ та організацій).

Проведено аналіз конкретних видів підзаконних нормативно-правових актів Верховної Ради України; Президента України; Кабінету Міністрів України. Пропонується характеристика окремих підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність в Україні. Даються висновки і рекомендації.

Ключові слова: конституційна свобода особи на підприємницьку діяльність, підзаконні нормативно-правові акти, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади, що регулюють конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність в Україні.

Постановка проблеми. Регулювання підзаконними нормативно-правовими актами конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність та обмежень зайняття такою діяльністю для окремих категорій фізичних осіб свідчить про їх теоретичну значущість та необхідність вирішення важливих практичних завдань щодо вдосконалення реалізації особою названої конституційної свободи в Україні.

Проблема регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні розглядалася вченими-теоретиками, конституціоналістами та юристами інших галузей права. Авторами пропонуються різні визначення та система регулювання підзаконними нормативно-правовими актами

конституційних свобод, включаючи і свободу фізичної особи на підприємницьку діяльність. Дослідження окремо регулювання підзаконними нормативно-правовими актами конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні ще не проводилися.

Метою дослідження є регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні підзаконними нормативно-правовими актами.

Відповідно до мети завданнями дослідження є: а) аналіз різних поглядів авторів щодо проблеми правового регулювання конституційних прав і свобод особи, включаючи і свободу на підприємницьку діяльність; б) формулювання поняття правового регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні підзаконними нормативно-правовими актами; в) характеристика окремих видів підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність в Україні; г) пропозиція висновків і рекомендацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підзаконні нормативно-правові акти видаються лише на підставі і на виконання законів. Вони є елементом зовнішньої форми права, що характеризується як спосіб зовнішнього виразу змісту правових норм. Підзаконний нормативно-правовий акт, що регулює основні свободи людини, – це результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб), уповноважених на те державою органів та посадових осіб місцевого самоврядування, об'єднаних громадян по встановленню, введенню в дію, зміні і відміні нормативно-правових документів, які деталізують окремі положення законів та встановлюють механізми реалізації основних свобод. Існують різні класифікації підзаконних нормативно-правових актів. Їх можна поділяти за такими критеріями: а) часом і територією дії; б) колом осіб, на яких вони діють; в) суб'єктами, що прийняли такі акти; г) залежно від групи конституційних свобод (загальних чи спеціальних), що регулюються такими актами, та ін. [1, с. 210]. Із приводу поняття і системи нормативно-правових актів, що регулюють суб'єктивні права особи, є різні позиції авторів.

Так, С.Д. Гусарєв визначає підзаконний нормативно-правовий акт, що регулює основні свободи людини, як результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб), уповноважених на те державою органів та посадових осіб місцевого самоврядування, об'єднаних громадян по встановленню, введенню в дію, зміні й відміні нормативно-правових документів, які деталізують окремі положення законів та вста-

новлюють механізми реалізації основних свобод [2, с. 134]. Отже, С.Д. Гусарев підкреслює, що видавати підзаконні нормативно-правові акти можуть компетентні органи держави, органи місцевого самоврядування, окремі об'єднання громадян та їх посадові особи, що уповноважені на те державою.

Н.М. Пархоменко вважає, що підзаконні нормативно-правові акти містять норми, які мають низку специфічних ознак, видаються лише уповноваженими органами держави у визначеній формі з метою конкретизації та на виконання законів. Далі вчена суперечить власному висновку і стверджує, що відповідно до Конституції України підзаконні нормативно-правові акти видають: а) Президент України (ст. 106); б) Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади (ст. 117); в) Верховна Рада та Рада міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 135); г) голови місцевих державних адміністрацій (ст. 118); д) органи місцевого самоврядування та їх посадові особи (ст. 143, 144) [3, с. 346–347]. Отже, Н.М. Пархоменко, наголошуючи на тому, що підзаконні нормативно-правові акти видають лише органи держави, далі пише про те, що й органи місцевого самоврядування також видають підзаконні нормативно-правові акти. Однак їх ніяк не можна віднести до державних органів.

О.Ф. Скакун вважає, що нормативно-правовий акт видається на основі закону, відповідно до закону і спрямований на його виконання шляхом конкретизації законодавчих приписів або встановлення первинних норм. Вона наголошує на тому, що його підзаконність не означає меншу юридичну обов'язковість і посідає важливе місце в системі правового регулювання, оскільки забезпечує виконання законів шляхом конкретизованого, деталізованого нормативного регулювання всього комплексу суспільних відносин. На її думку, систему підзаконних нормативно-правових актів становлять: а) загальні; б) відомчі; в) місцеві; г) локальні акти [4, с. 377–380]. Отже, О.Ф. Скакун серед підзаконних нормативно-правових актів виділяє і локальні, тобто акти підприємств, установ, організацій, що приймаються їх керівниками в межах їхньої компетенції і поширюються у сфері трудової і службової діяльності, включаючи і підприємницьку (накази, інструкції, статuti, правила, положення, програми тощо).

Узагальнюючи позиції різних авторів щодо поняття і системи підзаконних нормативно-правових актів, можемо сформулювати поняття правового регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні підзаконними нормативно-правовими актами. Названі нормативно-правові акти: 1) встановлюються: а) органом законодавчої влади України; б) Президентом України; в) органами і посадовими особами виконавчої і судової влади; в) контрольно-наглядовими органами держави; г) органами і посадовими особами місцевого самоврядування; г) підприємствами, установами, організаціями і об'єднаннями громадян та їх органами; 2) видаються на підставі і на виконання законів; 3) деталізують норми законів або встановлюють механізми їх реалізації; 4) мають загальне, відомче, місцеве і локальне значення і регулюють конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність у відповідних правовідносинах.

Отже, підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють конституційну свободу людини і громадянина на підприємницьку діяльність, видаються компетентними суб'єктами лише на підставі і на виконання законів, є способом зовнішнього

виразу змісту правових норм законів і можуть їх деталізувати чи встановлювати механізми їх реалізації.

Розглянемо підзаконні нормативно-правові акти, які регулюють конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність в Україні. Серед таких актів, на нашу думку, можна виділяти: 1) постанови Верховної Ради України; 2) укази Президента України; 3) постанови Кабінету Міністрів України; 4) накази керівників центральних органів влади; 5) розпорядження голів місцевих державних адміністрацій; 6) нормативні акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування; 7) нормативні акти підприємств, установ та організацій тощо.

Постанова Верховної Ради України «Про Засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 р. закріплює принципи та основні напрями державної політики в забезпеченні конституційних свобод людини і громадянина, включаючи і конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність. Важливим видом підзаконних актів парламенту є постанови щодо: а) заслуховування щорічних доповідей Уповноваженого з прав людини; б) проведення парламентських слухань. Серед постанов щодо щорічних та спеціальних доповідей Уповноваженого з прав людини, де деталізуються окремі конституційні свободи людини і громадянина (включаючи і свободу підприємницької діяльності), можна виділити такі: 1) Про першу щорічну доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні від 7 грудня 2000 р.; 2) Про щорічну доповідь Уповноваженого про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні від 15 травня 2003 р.; 3) Про щорічну доповідь Уповноваженого про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні від 7 липня 2005 р.; 4) Про щорічну доповідь Уповноваженого про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні від 5 квітня 2011 р.; 5) Про спеціальну доповідь Уповноваженого з прав людини «Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні» від 5 квітня 2011 р. тощо [6, с. 212].

Так, М.М. Єрмошенко і Л.М. Ганущак-Єфіменко, підкреслюючи важливу роль законодавства в процесі реалізації свободи на підприємницьку діяльність під час формування нового механізму інноваційного саморозвитку, приводять прийняту Верховною Радою України постанову «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації», в якій визначено основні складники Концепції розвитку національної інноваційної системи, до котрих віднесено такі: структурна перебудова економіки, прогнози та пріоритети; розвиток науково-технічного потенціалу і формування інноваційної інфраструктури; стимулювання інноваційної активності суб'єктів господарювання; фінансова підтримка інноваційної діяльності; розвиток ринку наукоємної продукції та послуг; розвиток інноваційної культури, формування системи генерації і поширення знань, підготовка кадрів високої кваліфікації, вдосконалення системи, форм і методів освіти та професійної підготовки; система правової охорони і використання інтелектуальної власності [5, с. 53–54]. Отже, Верховна Рада України, крім урегулювання свобод людини шляхом прийняття законів, приймає ще й підзаконні нормативно-правові акти, які деталізують та встановлюють механізми реалізації окремих норм Конституції та законів України щодо регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність.

Серед указів Президента України, які регулюють конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність, слід відзначити такі: 1) Про Концепцію вдосконалення державного регулювання господарської діяльності від 3 вересня 2007 р.; 2) Про невідкладні заходи щодо вдосконалення державного регулювання господарської діяльності від 9 серпня 2008 р.; 3) Про невідкладні заходи щодо забезпечення економічного зростання, стимулювання розвитку регіонів та запобігання корупції від 20 вересня 2019 р. тощо. Так, Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення економічного зростання, стимулювання розвитку регіонів та запобігання корупції» передбачено, що Кабінет Міністрів України до 1 грудня 2019 р. має вжити заходів щодо зменшення нелегальної зайнятості, зокрема, шляхом детінізації доходів та відносин у сфері зайнятості населення, запровадження механізмів стимулювання роботодавців легалізувати оформлення трудових договорів, посилення відповідальності за порушення законодавства про працю та порушення платником податків порядку подання інформації про фізичних осіб – платників податків [7]. Отже, вимога Президента України щодо легалізації оформлення трудових договорів, посилення відповідальності за порушення законодавства про працю та порушення платником податків порядку подання інформації щодо працюючих фізичних осіб розповсюджується і на підприємців та підприємницьку діяльність і має сприяти регулюванню конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність.

Нормативні постанови Кабінету Міністрів України регулюють окремі положення конституційних свобод особи на підприємницьку діяльність в Україні. Так, Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 1995 р. «Про Український фонд підтримки підприємництва» закріплює, що з метою сприяння реалізації державної політики підтримки підприємництва було створено Український фонд підтримки підприємництва, основними завданнями якого є: а) сприяння реалізації державної політики розвитку підприємництва шляхом залучення й ефективного використання фінансових ресурсів на поворотній і безповоротній основі, фінансування цільових програм та проектів, часткової сплати відсотків за видані підприємцям кредити установами банків; б) співробітництво з міжнародними, іноземними та українськими фінансовими організаціями в питаннях розвитку підприємництва; в) участь у реалізації міжнародних договорів у частині фінансового забезпечення розвитку підприємництва в Україні; г) участь в утворенні організацій, що мають за мету надання підтримки підприємству [8]. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2019 р. «Питання Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства» затвердило в новій редакції Положення про Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, де основними завданнями Мінекономіки закріплено забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері розвитку підприємництва [9]. Отже, постанови Верховної Ради України, укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України є загальними підзаконними нормативно-правовими актами, які деталізують положення Конституції і законів України щодо конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні.

Важлива роль у регулюванні конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні належить: 1) відомчим нормативно-правовим актам, до яких відносять накази керівників центральних органів влади (серед яких, наприклад, нормативні накази Міністра розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства); 2) місцевим нормативно-правовим актам, до яких відносяться розпорядження голів місцевих державних адміністрацій та нормативні акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування; 3) локальним нормативно-правовим актам, якими є нормативні акти підприємств, установ та організацій.

Висновки. Підсумовуючи, пропонуємо висновки та рекомендації. Підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють конституційну свободу людини і громадянина на підприємницьку діяльність, – це видані компетентними суб'єктами документи на підставі й на виконання законів, що є способом зовнішнього виразу змісту правових норм законів, деталізують їх чи встановлюють механізми їх реалізації.

Видами підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність, є: 1) загальні акти (постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України); 2) відомчі акти (нормативні накази керівників центральних органів влади); 3) місцеві акти (розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, нормативні акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування); 4) локальні акти (нормативні акти підприємств, установ та організацій).

Запропоновані в статті рекомендації сприятимуть удосконаленню деталізації і встановленню механізмів реалізації міжнародних, конституційних норм і норм законів України щодо забезпечення регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність.

Література:

1. Олійник А.Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні : монографія. Київ : КНУТД, 2018. 371 с.
2. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слосаренко О.Л. Теорія права і держави : навчальний посібник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 270 с.
3. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє видання. Київ : Алерта, 2012. 524 с.
5. Єрмошенко М.М., Ганущак-Єфіменко Л.М. Механізм розвитку інноваційного потенціалу кластерооб'єднаних підприємств : монографія. Київ : Національна академія управління, 2010. 236 с.
6. Олійник А.Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні : монографія. Київ : КНУТД; Дніпро : ДДУВС, 2018. 371 с.
7. Про невідкладні заходи щодо забезпечення економічного зростання, стимулювання розвитку регіонів та запобігання корупції : Указ Президента України від 20 вересня 2019 р. № 713/2019.
8. Про Український фонд підтримки підприємництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 1995 р. № 687. Поточна редакція від 18 липня 2012 р.
9. Питання Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2019 р. № 838. Поточна редакція від 11.09.2019 р.

Olynyk A. Regulation of the constitutional freedom of a person for business in Ukraine by by-laws

Summary. The article deals with the concept and system of subordinate legal acts regulating the freedom of an individual for entrepreneurial activity. The works of the authors are analyzed: S.D. Gusareva, L.M. Ganushchak-Efimenko, M.M. Yermoshenko, N.M. Parkhomenko, O.F. Skakun and others. It is concluded that by-laws that regulate the constitutional freedom of a person and a citizen for entrepreneurial activity are issued by competent entities only on the basis and on the implementation of laws, are a way of external expression of the content of legal rules of laws and can detail them or establish their mechanisms implementation.

The types of by-laws and regulations governing the constitutional freedom of a person for entrepreneurial activity are proposed to consider: 1) general acts (resolutions of the Verkhovna Rada of Ukraine, decrees of the President

of Ukraine, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine); 2) departmental acts (normative orders of heads of central bodies of power); 3) local acts (orders of heads of local state administrations, regulations of bodies and officials of local self-government); 4) local acts (normative acts of enterprises, institutions and organizations).

The analysis of specific types of by-laws and regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine; The President of Ukraine; Of the Cabinet of Ministers of Ukraine. The description of the individual by-laws and regulations that regulate a person's constitutional freedom to do business in Ukraine is offered. Conclusions and recommendations are given.

Key words: constitutional freedom of a person for entrepreneurial activity, by-laws, decrees of the President of Ukraine, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, orders of heads of central and local executive bodies regulating a person's constitutional freedom for entrepreneurial activity in Ukraine.

*Єгорова В. С.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
факультету соціології і права**Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

УКРАЇНА ТА ЄС: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. Стаття присвячена євроінтеграції Українського законодавства до законодавства країн Європейського Союзу, що відбувається в Україні на шляху до членства в ЄС.

Курс на європейську інтеграцію є природним наслідком здобуття Україною незалежності. Його витoki – в історії нашого народу й усвідомленні права жити в демократичній, економічно розвинутій, соціально орієнтованій країні. Його мета – створення шляхом масштабних внутрішніх перетворень умов для входження до спільноти європейських розвинутих країн.

Євроінтеграційні прагнення України стали невід’ємними реаліями політичного сьогодення. Європейські орієнтири набули практичного втілення в низці рішень і дій як української держави, так й офіційних органів Євросоюзу.

Незмінність європейського вибору України зумовлена самим фактом цивілізаційної належності до спільноти європейських народів. Інтеграція в європейський політичний, економічний і гуманітарний простір є стратегічним орієнтиром і системоутворювальним чинником розвитку держави. Складниками процесу зближення України з ЄС є поглиблення політичного діалогу, зміцнення європейського безпекового простору й підвищення ефективності інструментів співпраці в пріоритетних галузях інтеграції.

Відносини України з Європейським Союзом у сучасній зовнішньо- і внутрішньополітичній ситуації мають для неї винятково вагомий значення. Ідеться не просто про більш-менш активні контакти з одним із найавторитетніших зарубіжних партнерів, а про можливість здійснення Україною стратегічного вибору на перспективу, від якого залежатимуть місце та роль держави в новій системі міжнародних відносин, у тому числі економічних і валютно-фінансових.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейська інтеграція, Конвенція, НАТО, Європейська модель.

Постановка проблеми. З набуттям незалежності України поступово визначився головний вектор її розвитку – інтеграція до європейського співтовариства. Євроінтеграційна ідея є свідомим і природним стратегічним вибором українського суспільства, підтвердженим багатьма випробуваннями. Дорогочасом внутрішніх реформ стала Угода про асоціацію з ЄС, яка набула чинності у 2017 року Україна рухається на шляху до ЄС. Очевидно, не так швидко, як би хотілося. З одного боку, існує чимало внутрішніх проблем, що уповільнюють проєвропейські реформи. Небезпечним є й вплив російського фактору. З іншого боку, і ЄС нині перебуває на етапі складних трансформацій, у пошуках нової моделі розвитку.

Мета статті – дослідження євроінтеграції Українського законодавства до законодавства країн Європейського Союзу на шляху до членства в ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відносини між Україною та Європейським Союзом започатковано в грудні 1991 року, коли міністр закордонних справ Нідерландів як головної в ЄС держави в листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України.

Політика України щодо розбудови відносин із Європейським Союзом упродовжується на основі Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року. Відповідно до статті 11 Закону, однією з основоположних засад зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС» [1].

Разом із цим намір України розбудувати відносини з ЄС на принципах інтеграції проголошено набагато раніше. Так, у Постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року Україна вперше заявила про власні євроінтеграційні прагнення. У документі закріплювалося, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, реалізація якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації».

Відповідні положення щодо підтримки курсу на інтеграцію до ЄС містяться також у Постанові Верховної Ради України з приводу рекомендацій парламентських слухань про співробітництво України та ЄС, ухваленій 28 листопада 2002 року, Заяві Верховної Ради України від 22 лютого 2007 року з приводу підготовки до початку переговорів щодо нової угоди між Україною та ЄС, а також Постанові Верховної Ради України з приводу рекомендацій парламентських слухань про стан та перспективи розвитку економічних відносин України з ЄС та Митним союзом, ухваленій 19 травня 2011 року.

Відмова вищого керівництва держави в листопаді 2013 року від підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС спричинила початок масового мирного протесту в Україні на захист євроінтеграційних прагнень народу України, що отримав назву «ЄвроМайдан».

Після перемоги в Україні Революції Гідності, 13 березня 2014 року, Верховна Рада України прийняла Постанову «Про

підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі», якою підтверджується незворотність курсу України на європейську інтеграцію, метою якої є набуття членства в Європейському Союзі. Також відзначено, що Україна як європейська держава, яка поділяє спільну історію та цінності з країнами Європейського Союзу, має право подати заявку на набуття членства в Європейському Союзі відповідно до статті 49 Договору про Європейський Союз. Цією Постановою Верховна Рада України рекомендувала Виконавчу обов'язки Президента України та Кабінету Міністрів України низку першочергових кроків у сфері європейської інтеграції, передусім у контексті укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

З підписанням і ратифікацією у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відносини сторін почали розбудовуватися в якісно новому форматі політичної асоціації та економічної інтеграції.

Окремі розділи Угоди про асоціацію почали тимчасово застосовуватися з 1 листопада 2014 року, з 1 січня 2016 року почала функціонувати поглиблена і всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) між Україною та ЄС. Процес ратифікації Угоди усіма державами-членами та інституціями ЄС завершено 11 липня 2017 року. У повному обсязі Угода набула чинності 1 вересня 2017 року.

Виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відбувається на основі затвердженого 17 вересня 2014 року Кабінетом Міністрів України плану заходів з її імплементації, який постійно оновлюється.

Серед основних цілей Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України 26 травня 2015 року, визначено забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу. Згідно зі Стратегією, Угода про асоціацію між Україною і ЄС визначає стратегічні орієнтири для проведення системних політичних і соціально-економічних реформ в Україні, широкомасштабної адаптації законодавства України до норм і правил ЄС.

Основні засади і зміст політики Європейського Союзу щодо України визначаються положеннями Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Євросоюз розглядає Україну як пріоритетну державу в рамках Європейської політики сусідства (далі – ЄСП), започаткованої у 2004 році. В основу ЄПС покладено принципи поглиблення політичної співпраці та економічної інтеграції між ЄС і країнами-партнерами. Ця політика поширена на країни Східної Європи, Південного Кавказу та Східного й Південного Середземномор'я, так уніфікуючи підходи ЄС до розвитку відносин із країнами цих регіонів. Ураховуючи відсутність у ЄПС перспектив набуття членства в ЄС, Україна на політичному рівні заявила про невідповідність цієї політики своїм євроінтеграційним прагненням.

За наполягання України й інших країн – східних сусідів ЄС, а також у відповідь на започаткування Союзу для Середземномор'я, у 2008 році Європейський Союз висунув ініціативу поглибити відносини зі своїми східними сусідами на основі нових принципів. Відносини з Україною було взято ЄС як орієнтир для подальшого розвитку партнерства зі східними сусідами на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. Нова ініціатива отримала назву Східне партнерство (далі – СхП) і була започаткована у травні 2009 року на Саміті СхП у Празі.

Східне партнерство передбачає можливість оновлення договірної-правової бази відносин ЄС зі східними сусідами шляхом заміни чинних угод про партнерство та співробітництво на угоди про асоціацію, створення поглиблених і всеохоплюючих зон вільної торгівлі (ПВЗВТ), лібералізацію візового режиму між ЄС і державами-партнерами тощо. Стратегічним інтересом України щодо Східного партнерства є надання зацікавленим країнам-партнерам перспективи членства в ЄС і, як наслідок, перетворення ініціативи на з'єднувальну ланку з політикою розширення ЄС.

Сьогодні Східне партнерство – це передусім багатосторонній форум для діалогу ЄС зі своїми сусідами у вигляді регулярних самітів і зустрічей міністрів закордонних справ, роботи тематичних платформ на рівні експертів, а також майданчик для обміну досвідом між ЄС, його державами-членами та країнами-партнерами в різних сферах. При цьому двосторонній формат відносин із державами-учасницями СхП Європейський Союз розвиває індивідуально й на принципах диференціації.

З початком у 2014 році російської агресії проти нашої держави ситуація в Україні та події навколо нашої держави є предметом особливої уваги в рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. «Українське питання» регулярно відображається в заявах, резолюціях, висновках та інших документах інституцій і керівництва Європейського Союзу. Європейський Союз послідовно відстоює незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України, займає чітку й непохитну позицію стосовно невизнання незаконної анексії Росією АР Крим і м. Севастополя, а також докладає активні зусилля, спрямовані на врегулювання конфлікту на сході України, спричиненого й підтримуваного Росією.

Важливим елементом підтримки міжнародних зусиль з урегулювання ситуації навколо України залишаються обмежувальні заходи, запроваджені ЄС у 2014 році у відповідь на агресію Росії проти України. Натепер діють такі групи обмежувальних заходів ЄС:

1. Обмежувальні заходи проти фізичних осіб та організацій зв'язку з діями, які підривають територіальну цілісність, суверенітет і незалежність України і загрожують територіальній цілісності, суверенітету й незалежності України (спрямовані проти окремих офіційних чинників і представників бізнес-кіл РФ, «керівництва» АР Крим і м. Севастополя й т. зв. «ЛНР» і «ДНР», а також «націоналізованих» юридичних осіб, розташованих на території АР Крим, і суб'єктів господарювання, наближених до вищого політичного керівництва РФ), запроваджені на підставі Рішення Ради ЄС 2014/145/CFSP від 17 березня 2014 року. Санкції полягають у замороженні активів фігурантів санкційного списку й обмеженні права їх пересування територією держав-членів ЄС. Дія цього санкційного режиму переглядається раз на півроку.

2. Обмежувальні заходи у зв'язку з незаконною анексією АР Крим і м. Севастополя запроваджено на підставі Рішення Ради ЄС 2014/386/CFSP від 23 червня 2014 року й поширюються на всі операції, пов'язані з імпортом товарів і послуг з АР Крим і м. Севастополя за відсутності належних дозвілних документів, виданих компетентними органами України, надання послуг у сфері туризму, також постачання обладнання та супутніх матеріалів, що використовуються для розвідки й видобування мінеральних енергоносіїв. Дія цього санкційного режиму переглядається раз на рік.

3. Обмежувальні заходи проти РФ у зв'язку з діями з дестабілізації ситуації в Україні (т. зв. секторальні санкції) запроваджено на підставі Рішення Ради ЄС 2014/512/CFSP від 31 липня 2014 року. Сьогодні обмежувальні заходи поширюються на доступ низки російських банківських установ до первинного і вторинного позикових ринків капіталу, обмеження щодо торговельних операцій стосовно озброєння й товарів подвійного використання, а також обмеження щодо постачання обладнання й технологій, які використовуються в енергетичній сфері. Дія цього санкційного режиму переглядається раз на півроку.

Крім того, на підставі Рішення Ради ЄС 2014/119/CFSP від 5 березня 2014 року ЄС запровадив обмежувальні заходи проти колишніх високопосадовців України та їхнього найближчого оточення у зв'язку з незаконним привласненням державних коштів України, а також зловживанням службовим становищем. Згадані санкції полягають у замороженні активів фігурантів санкційного списку. Дія цього санкційного режиму переглядається раз на рік.

Укладення Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (далі – УПС) від 14 червня 1994 року (набула чинності 1 березня 1998 року) започаткувало співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних і гуманітарних питань. Укладення УПС дало змогу встановити регулярний двосторонній діалог між Україною та ЄС на політичному й секторальних рівнях, упорядкувати режим торгівлі між обома сторонами на основі принципів ГАТТ/СОТ, визначити пріоритети адаптації законодавства України до стандартів і норм Європейського Співтовариства (*acquis communautaire*) у пріоритетних секторах української економіки.

З огляду на завершення в березні 2008 року 10-річного терміну дії УПС, 5 березня 2007 року Україна та ЄС розпочали переговорний процес щодо укладення нової посиленої угоди між Україною та ЄС. Після завершення вступу України до Світової організації торгівлі 18 лютого 2008 року започатковано переговори в частині створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, що відкрило шлях до лібералізації руху товарів, капіталів і послуг і широкої гармонізації нетарифних інструментів економічного регулювання. 9 вересня 2008 року на Паризькому Саміті Україна та ЄС досягли політичної домовленості про укладення майбутньої угоди у форматі Угоди про асоціацію, яка будуватиметься на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. У ході 15 Саміту Україна – ЄС у Києві 19 грудня 2011 року сторони оголосили про завершення переговорів щодо майбутньої Угоди про асоціацію, а 30 березня 2012 року текст майбутньої Угоди парафровано главами переговорних команд України та ЄС.

У два етапи – 21 березня 2014 року та 27 червня 2014 року – Угоду про асоціацію підписано в м. Брюсселі Україною, ЄС і його державами-членами. Від України політична частина Угоди про асоціацію підписана Прем'єр-міністром України А.П. Яценюком, економічна – Президентом України П.О. Порошенком. З боку ЄС Угоду підписали керівники інституцій ЄС і лідери усіх держав-членів Європейського Союзу.

16 вересня 2014 року Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію. Завершення Україною та ЄС усіх необхідних внутрішніх процедур дало змогу розпочати з 1 листопада 2014 року тимчасове застосування значної частини Угоди про асоціацію на період до набуття нею чинності в повному обсязі після завершення

процесу ратифікації всіма державами-членами ЄС. З 1 вересня 2017 року Угода почала застосовуватися в повному обсязі.

Укладення Угоди про асоціацію формує договірно-правову основу співробітництва України та ЄС на середньострокову перспективу.

Угодою про асоціацію передбачено підтримання регулярного діалогу на найвищому рівні у формі щорічних самітів, а також створення нових постійних органів двостороннього співробітництва – Ради асоціації, Комітету асоціації, Комітету асоціації в торговельному форматі, галузевих підкомітетів Комітету асоціації, Парламентського комітету асоціації та Платформи громадянського суспільства.

Спільним політичним інструментом реалізації та моніторингу Угоди про асоціацію є Порядок денний асоціації. Цей інструмент запроваджено Україною та ЄС ще на етапі переговорів щодо Угоди про асоціацію з метою підготовки умов і сприяння ефективній імплементації її положень. Рішення про розроблення Порядку денного асоціації прийнято під час Паризького Саміту Україна – ЄС у вересні 2008 року, спільний документ схвалено 16 червня 2009 року й набув чинності в листопаді 2009 року. Порядок денний асоціації вдосконалюється та доповнюється з урахуванням розвитку поточного діалогу між Україною та ЄС, а також досягнутих Україною результатів і цілей у впровадженні внутрішніх реформ. Сторони визначають пріоритети Порядку денного асоціації, які доповнюють зобов'язання сторін відповідно до Угоди про асоціацію для повної імплементації цієї Угоди. Оновлений Порядок денний асоціації схвалено 16 березня 2015 року.

Важливу допомогу у впровадженні реформ, передбачених Угодою про асоціацію, надає Група підтримки України в Європейській Комісії (створена 10 квітня 2014 року) [2].

Висновки. Зрозуміло, що вступ України до ЄС – це питання перспективи, яке залежить від багатьох факторів, зокрема як від ефективності внутрішніх реформ, так і від трансформаційних процесів усередині ЄС. Отже, у найближчій перспективі Україну на євроінтеграційному шляху очікує повсякденна, кропітка робота з імплементації Угоди про асоціацію, що рухає країну на шляху до ЄС. Однак, і що найважливіше, сьогодні є підстави стверджувати, що Україна пройшла етап вибору між європейським і євразійським векторами розвитку держави.

Для України європейська інтеграція – це шлях модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки, насамперед на ринок ЄС. Як невід'ємна частина Європи Україна орієнтується на чинну в провідних європейських країнах модель соціально-економічного розвитку.

Політичні переваги інтеграції України в ЄС пов'язано зі створенням надійних механізмів політичної стабільності, демократії та безпеки. Зближення з ЄС є гарантією, а виконання його вимог – інструментом розбудови демократичних інституцій в Україні. Крім того, членство в ЄС відкриє шлях до колективних структур спільної безпеки Євросоюзу, забезпечить ефективнішу координацію дій із європейськими державами у сфері контролю за експортом і нерозповсюдження зброї масового знищення, дасть змогу активізувати співробітництво в боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою, нелегальною міграцією, наркобізнесом тощо [3].

Література:

1. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2411-17>.
2. Відносини Україна-СЄ. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/relations>.
3. Беззуб І. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ*. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1209:suchasnij-stan-i-perspektivi-ukrajinskoji-evrointegratsiji&catid=8&Itemid=350.

Yehorova V. Ukraine and the EU: current state and prospects for exploration

Summary. The article is devoted to the European integration of our Ukrainian legislation into the legislation of the European Union countries, which is taking place in Ukraine on the way to EU membership.

The course on European integration is a natural consequence of Ukraine becoming independent. Its origins lie in the history of our people and the awareness of the right to live in a democratic, economically developed, socially oriented country. Its purpose is to create, through a large-scale internal transformation, the conditions for joining the community of European developed countries.

Ukraine's European integration aspirations have become an integral reality of the political present. European landmarks have become a practical embodiment in a number of decisions and actions of both the Ukrainian state and official bodies of the European Union.

The immutability of the European choice of Ukraine is conditioned by the fact of civilization belonging to the community of European peoples. Integration into the European political, economic and humanitarian space is a strategic guideline and systemic factor of the country's development. The storehouses of the process of rapprochement of Ukraine with the EU are the deepening of political dialogue, strengthening of the European security space and increasing the effectiveness of cooperation instruments in the priority areas of integration.

Ukraine's relations with the European Union are extremely important to it in the current foreign and domestic political situation. It is not just about more or less active contacts with one of the most respected foreign partners, but also about the possibility of Ukraine making a strategic choice for the future, on which the place and role of the state in the new system of international relations, including economic and monetary-financial ones, will depend.

Key words: European Union, European integration, Convention, NATO, European model.

АДМІНІСТРАТИВНЕ,
ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

*Коваленко Н. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри поліцейського права
Національної академії внутрішніх справ*

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТИ (ПРЕДМЕТ) РЕЖИМНОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. Метою статті є дослідження поняття «об'єкт режимного адміністративно-правового регулювання» та вивчення характерних ознак деяких таких об'єктів. Розглянуто погляди вчених загальної теорії права на об'єкт режимного адміністративно-правового регулювання. У рамках досліджуваного питання були розглянуті об'єкти режимного адміністративно-правового регулювання: державне управління, судова система, виконавча влада. Запропоновано авторське визначення об'єкта адміністративно-правового регулювання. Визначено, що система виконавчої влади, окрім Кабінету Міністрів, складається з центральних органів виконавчої влади – міністерств, державних комітетів та інших відомств, а також місцевих державних адміністрацій. Основна функція виконавчих органів і влади – реалізація законів, а тому всякий процес, який утілюється в життя в рамках державного управління, вимагає обов'язкового правового регулювання. Сформульовано найповніше визначення об'єкта адміністративно-правового регулювання, яке є квінтесенцією багатьох вітчизняних і зарубіжних досліджень: це певна система управлінських правовідносин, що здійснюють опосередкування процесу організації й функціонування таких правових відносин. «Об'єкт» включає в себе не тільки юридичні, а й усі інші реальні умови, в яких особа існує та діє. Таке сприйняття об'єкта правового регулювання законодавцем передбачає необхідність використання ним досягнень усіх людинознавчих наук, але особливо філософії, юриспруденції, економічної науки, психології, конфліктології, політології, соціології. Саме в руслі об'єкта правового регулювання розуміння людини як члена соціуму з метою виявлення потреб у правовому регулюванні викликає об'єктивно зумовлену необхідність соціологічного забезпечення законодавства. Сприйняття в єдності предмета, сфери й об'єкта правового регулювання з великою мірою ймовірності дає законодавцю змогу визначити основні напрями у правотворчості, установити нормами справжній зміст, що викликається реальними потребами індивіда, суспільства на шляху соціального прогресу, і систематизувати законодавство на найвищому рівні – у кодексі законів.

Ключові слова: адміністративно-правовий режим, об'єкти, предмет, державне управління, судова система, органи виконавчої влади.

Постановка проблеми. Правове регулювання є однією з ключових категорій правової науки, тому аналізу його поняття, змісту, структури й елементного складу присвячено, як ми вже зазначали вище по тексту, увагу низки дослідників, які на сторінках своїх наукових праць викладали та продовжують пропонувати власне бачення сутності цього питання як загалом, так і в його окремих аспектах. Розглядаючи правове регулювання, варто враховувати той факт, що воно є похідним

від ширшого явища, а саме регулювання соціального характеру, що, як зауважує О.Ф. Скакун, є здійснюваним суспільством громадян завдяки всьому комплексу соціальних засобів упорядкування відносин суспільства, уникнення конфліктних ситуацій і впровадження компромісів людей, а також їхніх соціальних груп.

Насамперед варто зазначити, що проблема регулювання правового характеру – це теоретико-методологічна проблема, оскільки її розв'язання потребує дослідження динамічного, функціонального й, отже, головного аспекту сутності права. Вона включає в себе правотворчість і право реалізації; починається з категорії «правове регулювання» й конкретизується саме в дефініціях «предмет», «сфера», «об'єкт» правового впливу.

Сучасна вітчизняна, та й не тільки вітчизняна теорія права, на жаль, належним чином не заглибилася в ці поняття. Правове регулювання інтерпретується формально, поза зв'язком із сутністю права, сучасним праворозумінням, «замикається» тільки на його «предметі», ігноруючи «об'єкт» [1].

Тому метою статті є дослідження поняття «об'єкт режимного адміністративно-правового регулювання» та вивчення характерних ознак деяких таких об'єктів.

Питання, пов'язані з досліджуваною проблемою, розглядали такі вчені, як: С.С. Алексєєв, Д.Н. Бахрах, К.Г. Волинка, Я.Б. Глушенко, Ю.І. Гревцов, С.Г. Дроб'язко, О.П. Коренев, В.В. Лапаєва, В.Я. Малиновський, Я.В. Мірошніченко та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переходячи до питання щодо об'єкта чи, інакше кажучи, предмета режимного адміністративно-правового регулювання, варто розглянути погляди на це питання вчених загальної теорії права. Так, С.С. Алексєєв подає таке визначення: предмет правового регулювання – фактичні людські взаємини, які об'єктивно мають потребу в правовому опосередкуванні. Коло таких правовідносин вельми широке й різнопланове – управлінські, майнові, трудові, сімейні тощо. Вони мають такі характерні особливості:

- 1) життєва важливість правовідносин для особи й об'єднань;
- 2) вольовість, цілеспрямованість (розумність) відносин;
- 3) стійкість, повторюваність і типовість відносин;
- 4) такі відносини є поведінковими, за ними здійснюється зовнішнє контролювання.

Відносини в суспільстві можна назвати головним об'єктивним (матеріальним) критерієм поділу права на галузі й інститути [2, с. 271].

Відповідно до вчення С.С. Алексєєва відносини в суспільстві, які можна зарахувати до нижченаведених груп, і становитимуть предмет регулювання правового характеру.

Перша група включає відносини осіб щодо процесів обміну цінностей (це можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні цінності). У цій групі ми бачимо найбільш яскравий вияв можливості й необхідності правового регулювання відносин майнового характеру, адже в межах взаємоприйнятого обміну майном зацікавлене як усе суспільство, так і кожна особа окремо. Побудова таких відносин реалізується за допомогою дотримання загальноновизнаних правил, загальнообов'язковості яких забезпечується впливовістю (дієвою силою) особливого апарату правової примусової сили.

Друга група утворюється з відносин щодо владного суспільного управління. Не лише окрема людина, а й усе суспільство загалом зацікавлене в здійсненні управління соціальними процесами. Управління реалізується, аби задовольнити не лише індивідуальні, а й загальносоціальні інтереси, і має втілюватися в життя згідно із суворими правилами, які забезпечуються примусовою силою.

Третю групу становлять відносини щодо гарантування правопорядку, які створені задля гарантування нормального процесу обміну цінностями й управління в межах суспільства. Ці правовідносини можливо визначити так: правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням правил, за допомогою яких здійснюється регламентування поведінки людей у двох вищевказаних сферах.

Вищеперераховані відносини суспільства не виключають їх підпадання під вплив нормативно-організаційного характеру та за певних історичних умов потребують юридичної регламентації. Характер і зміст відносин суспільства, які є предметом регулювання правового характеру, впливають на характерні риси, способи й засоби регулювання правового характеру. Природно, що правовідносини стосовно еквівалентного обміну цінностями (майнові відносини тощо) потребують зовсім інших і відмінних юридичних засобів і способів регулювання, аніж ті, що застосовуються, аби регламентувати управлінські правовідносини.

Залежно від характеру, виду відносин суспільства, які є предметом регулювання правового характеру, здійснюється зумовлення ступеня інтенсивності регулювання правового характеру, а саме: широта охоплення юридичним впливом, ступінь обов'язковості юридичних приписів і положень, форми й методи правової примусової сили, напруженість впливу правового характеру на відносини суспільства тощо [2, с. 222–224].

Відповідно до поглядів К.Г. Волинка предметом правового регулювання є відносини суспільства, щодо яких здійснюється правове регулювання. Сферою регулювання правового характеру охоплюються правовідносини, що:

- зосереджені як на індивідуальних інтересах членів суспільства, так і на загальних суспільних інтересах загалом;
- утілюють реалізацію взаємних інтересів усіх її членів, кожний із яких певним чином утискає власні інтереси заради задоволення інтересів іншої особи;
- вимагають дотримання відповідних правил поведінки, загальнообов'язковості яких підтверджується державною владою та примусом [3, с. 104].

З метою аналізу питання об'єктів режимного адміністративно-правового регулювання варто звернути увагу на праці вчених, що займалися цією проблемою. Однак це неможливо зробити без розуміння як загального поняття «об'єкт», так і спеціального поняття «об'єкт правового регулювання».

Ю.І. Гревцов підкреслює різницю в дефініціях між поняттями «предмет» та «об'єкт» регулювання правового характеру: «Предметом є визначені межі, елементи і складові частини об'єкта <...> це означає, що визначення предмета вже і є поняттям об'єкта» [4, с. 52].

С.Г. Дроб'язко, досліджуючи питання щодо об'єкта правового регулювання, наводить як об'єкт безпосередньо людину [5, с. 19–20]. Так, він вважає, що наділення людини як об'єкта юридичного впливу універсальними правами та свободами передбачає і поставлення їй відповідних зобов'язань, які виникають через принципи права на кшталт загальносоціальної справедливості в межах політичної сфери й виражені через її ставлення до інших осіб, держави, суспільства, навколишнього середовища. Одним із надважливих правових принципів є принцип єдності прав та обов'язків, адже права не можуть існувати за браком кореспондуючих їм зобов'язань. Лише за їх взаємною наявністю і єдністю можливе юридичне та політично справедливе впорядкування правовідносин людей [6].

Проте об'єкт правового регулювання не обмежується тільки людиною як такою. «Об'єкт» включає в себе не тільки юридичні, а й усі інші реальні умови, в яких особа існує та діє. Таке сприйняття об'єкта правового регулювання законодавцем передбачає необхідність використання ним досягнень усіх людинознавчих наук, особливо філософії, юриспруденції, економічної науки, психології, конфліктології, політології, соціології. Саме в руслі об'єкта правового регулювання розуміння людини як члена соціуму з метою виявлення потреб у правовому регулюванні викликає об'єктивно зумовлену необхідність соціологічного забезпечення законодавства [5, с. 19–20].

«Адже для законодавця, – підкреслює В.В. Лапаєва, – важливий насамперед нормоутворювальний інтерес, який є результатом узгодження інтересів різних учасників суспільних відносин» [7, с. 28]. Зрозуміло, що завдання законодавчої соціології полягає не тільки в тому, щоб виявити нормоутворювальний інтерес, а й у тому, щоб оцінити міру його загальної значущості, бо лише загальнозначимий інтерес може бути визнаний правоутворювальним.

Сприйняття в єдності предмета, сфери й об'єкта правового регулювання з великим ступенем імовірності дає законодавцю змогу визначити основні напрями в правотворчості, надати встановлювальним нормам справжній зміст, що викликається реальними потребами індивіда суспільства на шляху соціального прогресу й систематизувати законодавство на найвищому рівні – у кодексі законів [5, с. 21].

Якщо ж перейти до питання об'єктів (предмета) адміністративно-правового регулювання, то пропонується розглянути декілька з них, наприклад, суспільно-правові відносини, щільно пов'язані зі сферою державного управління й утіленням у життя державної волі [8].

Усякий процес, який утілюється в життя в рамках державного управління, вимагає обов'язкового правового регулювання [8].

Проходження державної служби – складна процедура, кожна стадія якої чітко регламентована. Отже, щоб з'ясувати, які процеси регулюються адміністративно-правовими положеннями й приписами, необхідно визначити етапи проходження служби державного характеру.

О.П. Коренев визначає проходження державної служби через категорію системи факторів юридичного характеру, які

зумовлюють зародження, зміну й завершення відносин державно-службового характеру: прийому на державну службу, атестацію, переміщення, стимулювання діяльності службового характеру працівників, відповідальність державних службовців, припинення державної служби [9, с. 132]. Але в такому формулюванні відсутнє розмежування між етапами проходження державної служби та методами державного управління (наприклад, стимулювання й відповідальність державних службовців є методами впливу на державного службовця у процесі реалізації його завдань і функцій, проте не є етапами проходження служби державного характеру).

Д.Н. Бахрах зазначає, що проходженням служби державного характеру є динаміка службового становища особи, котра обіймає посаду, інакше кажучи, її кар'єра [10, с. 241]. Я.В. Мірошниченко, розглядаючи етапи проходження служби державного характеру в певних державних органах, визначив такі:

- 1) вступ на службу державного характеру, що включає в себе збирання необхідної інформації, випробувальний термін, укладення контракту (договору), складання присяги;
- 2) присвоєння спеціального звання та переміщення по службі;
- 3) просування по кар'єрних сходах (кар'єрне зростання), атестація, професійна підготовка, перепідготовка й підвищення рівня кваліфікації;
- 4) застосування щодо службовця в державних органах заходів заохочення і стягнення;
- 5) припинення служби державного характеру [11].

О. Дрозд, проаналізувавши Закон України «Про державну службу», пропонує виокремити такі стадії проходження служби державного характеру:

- вступ на службу державного характеру;
- призначення на посаду служби державного характеру;
- присяга службовця в державних органах;
- кар'єрне зростання службовця по державній службі;
- оцінювання результатів діяльності службового характеру;
- підвищення рівня кваліфікації й компетентності професійного характеру службовців державних органів;
- припинення служби державного характеру [8].

Можна помітити, що повноваження та функціонування служби державного напрямку пов'язані з повсякденним вирішенням завдань управлінського характеру, це може бути збирання, аналіз, узагальнення інформації, розробка проектів альтернативних і адекватних рішень, законодавчих актів, указів, контроль їх виконання, задоволення потреб населення, що врегульовуються державою, тощо. Отже, проходження державної служби в Україні є беззаперечним складовим елементом предмета адміністративно-правового регулювання.

Наступним об'єктом адміністративно-правового регулювання є судова система. Цей об'єкт обрано як приклад, тому що розбудова на юридичних засадах української держави та її суспільства, удосконалення становища правового характеру й діяльності саме судової системи є одним із найбільш пріоритетних завдань. Правовою державою можна вважати таку, що робить можливим функціонування справді незалежних, компетентних, справедливих судів, які мають коритися лише закону, а їхнім основним завданням є гарантування головування права як категорії, що втілює свободу, рівність і справедливість. Більше того, нині судова система зазнає великих змін і реформи, що є істотною причиною для сьогоденного наукового розгляду.

Аби глибше усвідомити роль юридичного регулювання судової системи, пропонується з'ясувати її сутнісний зміст. Щоб виконати таке завдання, пропонується розглянути дефініції «система» та «суд» окремо.

У тлумачних словниках можемо знайти такі поняття дефініції «система»: порядок, зумовлений плановим (правильним) розміщенням і єдиним зв'язком елементів чого-небудь, ряд чогось, єдине ціле; форма, спосіб побудови, організування певної категорії; нормальний, звичайний, прийнятий порядок чогось; система певних елементів, пов'язаних спільною метою [12].

Отже, розглянувши визначення зі словників, бачимо, що дефініції «система» притаманна велика кількість різноманітних понять, однак їх відмінність головним чином полягає в зовнішньому характері, що не надає змін сутнісному характеру явища, яке визначає наведену дефініцію.

Зважаючи на вищевикладене щодо сутності поняття «система» як явища, а також на те, що система реалізації державної влади є складним механізмом, зрозуміло, що й система судів як елемент державного механізму також є механізмом, тобто її структурні складові частини організаційно пов'язані одна з одною й активно взаємодіють між собою, визначаючи якість та ефективність реалізації такою системою власної мети, свого призначення [13].

Головним складником судової системи, якщо виходити зі змісту чинного законодавства України, є суди. Суд згідно з ч. 3 ст. 16 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02 червня 2016 р. [14] можна зрозуміти через категорію державного органу, якому притаманна наявність печатки із зображенням Державного Герба України та власного найменування.

Залежно від сфери й контексту, у яких використовується поняття «суд», воно може мати декілька визначень. Утім, для мети дослідження найбільш доцільними є два визначення суду, а саме:

1) державний орган, тобто структурно організований елемент механізму державного характеру, наділений повноваженнями владного спрямування й потрібними засобами матеріального вигляду задля реалізації завдань, що пов'язано зі здійсненням функціонального навантаження держави [15];

2) державна установа – різновид юридичної особи, державна організація, утворена за встановленим законодавством порядком задля реалізації державного управління; або ж орган, що виконує функції державної влади або державного управління, а також частина державного апарату, компетенція яких визначається спеціальними законодавчими актами [15].

Щодо видозмін судової системи зазначимо, що найбільше вони торкаються касаційної інстанції. Нині за новим Законом України «Про судоустрій та статус суддів», зокрема ч. 2 і 3 ст. 17, система судоустрою складається з:

- 1) місцевих судів;
- 2) апеляційних судів;
- 3) Верховного Суду.

Аби розглядати окремі категорії справ згідно із законодавством, система судоустрою включає вищі спеціалізовані суди.

Найвищим судом у межах системи судоустрою є Верховний Суд, що за ч. 2 ст. 37 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», складається з:

- 1) Великої Палати Верховного Суду;
- 2) Касаційного адміністративного суду;

- 3) Касаційного господарського суду;
- 4) Касаційного кримінального суду;
- 5) Касаційного цивільного суду.

Відповідно до ч. 1 ст. 3 вищевказаного Закону України суди України утворюють єдину систему.

З огляду на визначення суду як державної установи (чи державного органу) робиться акцент на тому, що, по-перше, ним є відповідне утворення колективного характеру, якому притаманна наявність внутрішньої організаційної структури (будови) та відповідної їй управлінської ієрархії, а по-друге, він є частиною державно-владної системи вищого порядку, що функціонує за допомогою відповідної організаційної структури й управлінських відносин.

Отже, зважаючи на вищенаведені твердження, можна узагальнити, що в межах наукової роботи судова система – це тяжкий із великою кількістю рівнів та аспектів механізм державно-владного характеру, який утворюють сукупність особливих, таких, що розміщені в механізмі завдяки певним принципам, державних установ (органів державного владування), які створюються й виконують свою діяльність, використовуючи порядок і приписи, визначені законодавством, лише щодо реалізації такого особливого виду діяльності соціального характеру, як правосуддя [13].

Ще одне питання, яке можна розглянути в межах наукового дослідження, – сутність і характерні риси виконавчих органів як одного з об'єктів регулювання адміністративно-правового характеру.

Наукова література налічує чималу кількість визначень дефініцій виконавчої влади, органів виконавчої влади. Основним Законом України закріплено норму ч. 1 ст. 6 стосовно того, що влада держави в межах України реалізується завдяки її поділу на такі гілки: законодавчу, виконавчу та судову [16], що є початком шляху вивчення сутності й характерних рис виконавчих органів як об'єкта регулювання адміністративно-правового характеру. Виконавча гілка влади як одна з трьох гілок державної влади гарантує втілення й реалізацію законодавчих та інших юридичних актів органів держави [17, с. 52].

Науковці вважають, що виконавчими органами є системно самостійний елемент апарату держави, що наділений чітко встановленими функціями та забезпечує здійснення державного управління в межах економічної, соціально-культурної або адміністративно-політичної сфери [18, с. 106–107]. Інші вчені зауважують, що виконавчою владою є відокремлена за умови поділу влад гілкою влади, якій притаманна прерогатива виконання прийнятих Верховною Радою законів та інших рішень.

Система виконавчої влади, окрім Кабінету Міністрів, складається з центральних органів виконавчої влади – міністерств, державних комітетів та інших відомств, а також місцевих державних адміністрацій. Основна функція виконавчих органів і влади – це реалізація законів. Також варто зауважити, що виконавча влада виконує повноваження щодо підзаконного регулювання відносин суспільства, а саме здійснює прийняття підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, Кабінетом Міністрів України приймаються постанови на базі норм Конституції й законів України [19, с. 125].

В.Я. Малиновським визначаються виконавчі органи через категорію самостійного виду державних органів, що згідно з принципом поділу влади держави, який затверджено Конституцією, покликані реалізовувати функції, покладені на вико-

навчі органи, наділені задля цього спеціальною компетенцією [20, с. 381].

Адміністративна наука розуміє під виконавчим органом організацію, яка є елементом апарату держави, якому притаманні визначена компетенція, структура, територіальний масштаб діяльності, що створений у порядку, встановленому законодавчими або іншими правовими актами, володіє відповідними методами роботи, наділений повноваженнями бути представником від її імені та за державними дорученнями й покликаний реалізувати керівництво щодо економіки, соціально-культурного будівництва й адміністративно-політичної діяльності в порядку діяльності виконавчого характеру [21, с. 66].

Вищенаведений термін звертає увагу на ті аспекти, які вимагають більшої уваги в межах дослідження, оскільки задля вирішення проблем, пов'язаних із засадами реформування виконавчих органів адміністративно-правового характеру за адміністративної реформи, обов'язковим є з'ясування й уточнення системи виконавчих органів, напрямів повноваження їхньої діяльності, компетенції виконавчих органів і методів їхньої діяльності, що застосовуються в повсякденному функціонуванні.

Сутність діяльності виконавчих органів визначає велика кількість науковців, погляди яких на це питання можна викласти так:

1) влада виконавчого характеру є самостійною державно-владною гілкою в Україні – характерною рисою механізму державно-владного характеру, що побудована на поділі влади та здійсненні поряд із законодавчою й судовою гілками влади в тісному зв'язку;

2) влада виконавчого характеру є самостійною тільки через практичну реалізацію Основного Закону України, законів у межах загальнодержавного й функціонально-компетенційного масштабу. На владу цього виду покладається найбільша частина функцій загальнодержавного характеру;

3) владі виконавчого характеру притаманна державно-правова природа, наділена владними функціями, що виявляється в її можливостях здійснювати вплив на поведінку людей і їхню діяльність, їхні об'єднання, права та підкорення власній волі інших;

4) виконавча влада здійснюється на основі поділу влади держави на гілки не на всіх рівнях, а тільки в межах вищого, адже місцевому рівню не притаманна наявність законодавчих органів. На районному рівні в межах міст існують органи судової системи (загальні суди), водночас відсутні органи державної влади виконавчого характеру. Управління цього рівня здійснюється органами місцевого самоврядування;

5) виконавчу владу не можна ототожнювати з виконавчою діяльністю, адже цей вид діяльності є формою здійснення влади виконавчої гілки влади, видом діяльності держави певної спрямованості компетенційного й функціонального характеру;

6) виконавчу владу реалізують за допомогою системи навмисно утворених суб'єктів – виконавчих органів різноманітних рівнів, котрі наділяються компетенцією виконавчого спрямування, що не властиво законодавчим і судовим органам. Завдяки системі таких виконавчих органів здійснюється управління державного характеру, виконавча та розпорядча діяльність [15].

Розглядаючи виконавчі органи з позиції адміністративного права й процесу, необхідно відзначити, що вони мають харак-

терні риси не лише суб'єкта, а й об'єкта регулювання адміністративно-правового характеру. Під час виконання реформи адміністративного характеру, організації, реорганізації, ліквідації відповідних виконавчих органів реалізується трансформація об'єктів реформи адміністративного характеру в її суб'єкти, а інколи спостерігаються й зворотні процеси.

Державним регулюванням створюються умови задля діяльності суб'єктів та об'єктів управління в межах напряму, що є бажаним для країни та за яким реалізується розвиток системи управління загалом.

Державне регулювання не можна використовувати без застосування методів впливу на об'єкти управління, а через це державне регулювання, зрештою, не може існувати без управління держави. Водночас нормативна база регулювання державного характеру пов'язується з його застосуванням у відповідних сферах у суспільстві. Зазвичай таке регулювання використовується в межах економічної, соціально-культурної сфери й задля врегулювання діяльності суспільно-політичного характеру. У цих сферах обсяг регулювання держави порівняно з управлінням державного спрямування є помітнішим.

Однак у межах інших сфер державної діяльності (оборони, державної виконавчої служби, діяльності органів внутрішніх справ тощо) більш широко застосовуються методи впливу держави на управлінські органи прямого типу, а через це обсяг регулювання держави зазнає істотного звуження.

Висновки. Отже, виходячи з вищевикладеного, можна коротко виокремити основні моменти, які безпосередньо стосуються об'єктів режимного адміністративно-правового регулювання. Найповніше визначення, яке є квінтесенцією багатьох вітчизняних і зарубіжних досліджень, таке: об'єкт адміністративно-правового регулювання – це певна система управлінських правовідносин, які здійснюють опосередкування процесу організації й функціонування таких правових відносин. «Об'єкт» включає в себе не тільки юридичні, а й усі інші реальні умови, в яких особа існує та діє. Таке сприйняття об'єкта правового регулювання законодавцем передбачає необхідність використання ним досягнень усіх людинознавчих наук, але особливо філософії, юриспруденції, економічної науки, психології, конфліктології, політології, соціології. Саме в руслі об'єкта правового регулювання розуміння людини як члена соціуму з метою виявлення потреб у правовому регулюванні викликає об'єктивно зумовлену необхідність соціологічного забезпечення законодавства. Сприйняття в єдності предмета, сфери й об'єкта правового регулювання з великою мірою ймовірності дає законодавцю змогу визначити основні напрями у правотворчості, установити нормами справжній зміст, що викликається реальними потребами індивіда суспільства на шляху соціального прогресу, і систематизувати законодавство на найвищому рівні – у кодексі законів.

Література:

1. Дробязко С.Г. Предмет, сфера, объект правового регулирования в условиях формирования социального правового государства и правового гражданского общества. *Выбр. науч. пр. Беларус. дзярж. ун-та* : у 7 т. Минск : БДУ, 2001. Т. 3. С. 9–24.
2. Теория государства и права : учебник / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. Москва, 1998, 420 с.
3. Волинка К.Г. Теория держави і права : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
4. Гревцов Ю.И. К проблеме правового регулирования. *Правоведение*. 1981. № 1. С. 52.
5. Дробязко С. Г. Предмет, сфера, объект правового регулирования в условиях формирования социального правового государства и правового гражданского общества. *Выбр. науч. пр. Беларус. дзярж. ун-та* : у 7 т. Минск : БДУ, 2001. Т. 3. С. 9–24.
6. Волкова Н.В. Про митний контроль та імпорт фармацевтичної продукції. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2010. № 1 (4). С. 23–28.
7. Лапина М.А. Структура административных правоотношений. *Административное право и процесс*. 2009. № 2. С. 2–5.
8. Дрозд О. Проходження державної служби в Україні як складова предмета адміністративно-правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_10_20. (дата звернення: 02.02.2017)
9. Административное право России : учебник. Ч. 1. Государственное управление и административное право / под ред. А.П. Коренева. Москва : «Щит», 2002. с. 132.
10. Бахрах Д.Н. Административное право России : учебник. Москва : Норма, 2000. 640 с.
11. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/page>. (дата звернення: 18.04.2017)
12. Словник Української мови : в 11 т. / ред. кол. : І.К. Білодід, А.А. Бурячок та ін. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. 799 с.
13. Лозбинов В.В. Федеральный Конституционный закон «О чрезвычайном положении»: комментарий. Москва : Спарк, 2003. 252 с.
14. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02 вересня 2014 р. № 1669-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>. (дата звернення: 18.04.2017)
15. Якуба О.М. Советское административное право. Киев : Высшая школа, 1975. 232 с.
16. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
17. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. Т. 1. Загальна частина / ред. колегія В.Б. Авер'янов та ін. Київ : Юридична думка, 2004. 584 с.
18. Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. Москва : Юридическая литература. 1991. 240 с.
19. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2002. 432 с.
20. Малько А.В., Матузов Н.И. Политико-правовые режимы: актуальные аспекты. *Общественные науки и современность*. 1997. № 1. С. 64–69.
21. Административное право Украины : учебник / Ю.П. Битяк, В.В. Богущий, В.Н. Гарашук и др. ; под ред. Ю.П. Битяка. Харьков : Право, 2003. 576 с.

Kovalenko N. On the issue of objects (subject-matter) of regime administrative-legal regulation

Summary. The purpose of the article is to investigate the notion of “object of administrative and legal regulation” and to study the characteristics of some such objects. The views of scholars of general theory of law on the object of regime administrative law are considered. Within the framework of the investigated question the following objects of regime administrative and legal regulation were considered: public administration, judicial system, executive power. The author defines the object of administrative regulation. It is determined that the executive power system, apart from the Cabinet

of Ministers, consists of central executive bodies – ministries, state committees and other agencies, as well as local state administrations. The main function of executive bodies and authorities is the implementation of laws. That is why every process that comes to life in public administration requires binding legal regulation. It is concluded that the most complete definition of the object of administrative and legal regulation, which is the quintessence of many domestic and foreign studies, is a certain system of administrative relations that mediate the process of organization and functioning of such legal relations. The object includes not only legal but also all other real conditions in which the person exists and acts. This perception of the object of legal regulation by the legislator implies the need to use it the achievements of all human sciences, but especially philosophy, law, economic science,

psychology, conflict, political science, sociology. It is in the context of the object of legal regulation of understanding a person as a member of the society in order to identify the needs for legal regulation, which causes the objectively stipulated need for sociological support of the legislation. Perception in the unity of the subject, sphere and object of legal regulation with a high degree of probability enables the legislator to determine the main directions of lawmaking, to establish by norms the true content caused by the real needs of the individual of society on the path of social progress, and to systematize legislation at the highest level – laws.

Key words: administrative and legal regime, objects, subject matter, public administration, judiciary, executive bodies.

*Правоторова О. М.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного і господарського права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету*

ОСОБЛИВОСТІ ЕФЕКТИВНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Анотація. Ефективність адміністративно-правової охорони – це вміння публічної адміністрації на основі норм адміністративного права якісно та своєчасно відновлювати порушені права, свободи й законні інтереси невіддільних фізичних і юридичних осіб, публічний інтерес держави та суспільства.

Адміністративно-правова охорона існує через систему адміністративно-правових норм. Одночасно доведено, що вона не може з погляду гносеології права існувати в таких вузьких рамках, визначених державою, вона відображає об'єктивні суспільні відносини, захищає найбільш важливі цінності, які в певний відрізок часу можуть ще не знайти формального оформлення в джерелах адміністративного права, забезпечується на основі адміністративно-правових норм і одночасно регулюється нормами адміністративного права, які встановлюються не тільки державою, хоча нею насамперед.

Сформовано чотири рівні ефективності адміністративно-правової охорони: достатній, коли закладені в нормативно-правових актах завдання публічної адміністрації щодо відновлення порушених прав невіддільних осіб загалом виконуються; недостатній, що характеризується частими випадками невідновлення порушених прав та свобод людини і громадянина, але такими, що не характеризуються системністю; кризовий, коли виникають системні порушення прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, вони не отримують від держави через опосередковану діяльність публічної адміністрації захисту, а незадоволеність громадян набуває значного соціального вагомості протесту; неефективний, коли порушені права і свободи та законні інтереси фізичних і юридичних осіб практично не відновлюються, а корупція наповнює правоохоронну систему, при цьому норми адміністративно-правової охорони змінюють свою гуманну і справедливую сутність та самі стають чинниками дестабілізації суспільних відносин.

Ключові слова: відповідальність, адміністративно-правова охорона, загроза, законодавство, національна безпека, суспільні відносини, адміністративно-правовий захист, публічна адміністрація, адміністративно-правові відносини.

Постановка проблеми. Людська цивілізація розвивається в глобалізованому та урбанізованому світі в умовах інформаційного суспільства. Наша держава Україна не може бути осторонь цих світових процесів, вона обрала вектором свого розвитку прямування до європейської спільноти, європейських цінностей, а також прагне стати правовою державою з громадянським суспільством. Ці гуманістичні ідеали змушують державу створити нові умови для розвитку багатьох аспектів

суспільного життя, особливо в правовому полі нашої держави. Адміністративне право як одна з фундаментальних галузей публічного права має сприяти цим прогресивним процесам. Ефективної адміністративно-правової охорони потребують життя, честь, гідність громадян, здоров'я, громадський порядок, державний кордон, природа, флора і фауна, культурна спадщина тощо (ось лише невеликий перелік цінностей, які потребують створення належних умов у цьому напрямку).

Багато вчених з різних галузей права розглядали у своїх працях ті чи інші аспекти правової охорони взагалі, а також адміністративно-правової охорони зокрема. Деякою мірою їх цікавили питання ефективності адміністративно-правової охорони. Але вони, як правило, зазначали про необхідність реформування правової бази, створення нових засобів щодо адміністративно-правової охорони саме своєї суспільної цінності (право власності – В. Галушко, право інтелектуальної власності – Є. Юркова, право на підприємницьку діяльність – С. Сідак, атмосферне повітря – С. Ворушило, тваринний світ – В. Книш, громадський порядок – М. Лошицький, В. Цикалевич, право на комп'ютерні програми – Р. Саунін тощо, цей перелік можна ще досить довго продовжувати). Проте дієва теорія адміністративно-правової охорони, її новітня модель, сучасне концептуальне бачення до цього часу так і не отримали свого наукового втілення.

Мета статті – на основі чинного законодавства та думок на цю проблематику вчених в галузі адміністративного права дослідити ключові особливості ефективності адміністративно-правової охорони.

Вклад основного матеріалу дослідження. Адміністративно-правова охорона має бути ефективною. Оскільки публічна адміністрація в переважній кількості утримується за рахунок бюджетних коштів, відповідно, громадяни мають право питати з держави, як вони витрачаються, як її органи і посадові особи відновлюють порушені права, свободи та законні інтереси людини і громадянина. Адже реалізація права означає його дійсність та ефективність. Ці два фундаментальні аспекти імперативно вимагають існування точності, виняткового професіоналізму діяльності публічної адміністрації, з одного боку, й одночасно досконалих юридичних стандартів, що ведуть до повного уникнення нерівності для однорідних суб'єктів права [1].

Тим самим, на наше глибоке переконання, ефективність адміністративно-правової охорони є невід'ємним елементом теорії і практики такої охорони.

Слід відзначити, що адміністративно-правова охорона – це інститут адміністративного права, що складається з однорідних норм адміністративного права, правовий вплив яких спрямо-

вано на попередження правопорушень (профілактику злочинів) та відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що здійснюються за допомогою адміністративного інструментарію – форм адміністративної діяльності публічної адміністрації, засобів адміністративного примусу та адміністративних процедур.

Слово «ефективність» походить від латинського слова «effectus» (виконання, дія), що означало «результат, наслідок до.-л. причин, дій», можна стверджувати, що ефективний – це той, що дає ефект, приводить до потрібних результатів, звідси ефективність – це результативність; таким чином, критерій ефективності – це мірило результативності цілеспрямованої [2]. Згідно з тлумачним словником української мови «ефективний» – це той, що призводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект [3].

Класик західної правової думки Е. Алотт (анг. Anthony Alo) у своїй праці «Ефективність законів» сформував відповідну теорію. Він стверджує, що закон на практиці має вирішувати своє перше завдання – забезпечувати ефективність. Це він обґрунтовує такими чинниками: правова система є цілеспрямованою системою, яка існує в суспільстві. Закони приймаються тими, хто має владу чи вплив у суспільстві. Метою законів є регулювання або формування поведінки членів суспільства шляхом визначення, що дозволено або заборонено, і шляхом надання їм можливості через установа інститутів та процесів. Тому саму ефективність функціонування суспільства слід розглядати через ефективність законів (конкретних положень правової системи), наскільки вона реалізує свої цілі, тобто виконує їх [4].

Інший західний учений А. Макфарлейн вважає, що ефективність права має у своїй основі питання ефективності захисту права економічної власності. Похідним від цього є ефективна правова охорона працівників. Першим критерієм ефективності є наявність самого закону, який захищає певне право правовими нормами. При цьому вчений звертає увагу, що в корумпованих державах громадяни бояться і ненавидять закони, оскільки вони, як правило, не захищають, а порушують їхні права [5].

Професор конституційного й адміністративного права з Нідерландів В. Воєрманс вважає, що в сучасному суспільстві ліберальної демократії суспільні відносини все більше контролюються законом. Це посилення схильності до закону збігається з подіями, в яких правова держава та формування права більше не виникають лише в межах національної держави. Він вважає, що в наші дні ми живемо в багаторівневих юрисдикціях. Значна частина права встановлюється установами Європейського Союзу, Радою Європи. Закон також усе більше закріплюється в конвенціях та угодах. Це все результат навмисних і обґрунтованих кроків, прийнятих у кожному окремому випадку. Проте кінцевий результат цієї зростаючої залежності від права в поєднанні зі збільшенням законів, формуванням законодавства та управління недержавними джерелами спричиняє напругу та породжує фундаментальні питання.

Учений звертає увагу на програму «Легітимізація та ефективність у сфері права та управління у світі різномісних юрисдикцій» (LELG) Насправді вона не є новою програмою, а продовженням попередньої програми досліджень з додавання певних акцентів. Програма LEGL здійснювалася в межах підпрограми Trias Europea (2003–2015 pp.) дослідницької програми «Забезпечення верховенства права у світі багаторівневих

юрисдикцій» (далі – MLJ). Trias Europea розглянула інституційні відносини та баланс між офіційними повноваженнями у відносинах між Нідерландами і ЄС та інституціями ЄС. В останні роки (2009–2014 pp.) це дослідження продемонструвало, як проблеми в ЄС усе частіше вирішувалися чи зникають із використанням закону та, зокрема, транснаціонального права. Програма Trias Europea ілюструвала не тільки благословення посиленого ставлення до закону, але також виявило помилки, прогалини та дилеми в побудові багаторівневих юрисдикцій [6].

Ефективність правового регулювання є одним із найбільш значущих показників у праві. На жаль, останніми роками вчені-юристи нечасто звертаються до питань ефективності права. Тим часом неефективне регулювання в принципі позбавлене сенсу: потрібно всіма способами намагатися і на рівні правотворчості, і на рівні правореалізації сприяти виробленню дієвих, ефективних механізмів правового впливу. Масштабні катастрофічні події минулого століття довели реальність шкоди, що завдається людині внаслідок тотального контролю з боку влади, спроби держави регулювати не тільки соціальну поведінку, а й внутрішнє, духовне життя людини. Завдану шкоду ілюструє те, що ефективність права може мати й антиправовий характер і навіть суперечити головній меті самого права – реалізації принципів справедливості та гуманізму в суспільному житті [7].

Важливе значення мають також чотири рівні ефективності адміністративно-правової охорони: достатній, коли закладені в нормативно-правових актах завдання публічної адміністрації щодо відновлення порушених прав невіддільних осіб загалом виконуються; недостатній, що характеризується частими випадками невідновлення порушених прав та свобод людини і громадянина, але такими, що не характеризуються системністю; кризовий, коли виникають системні порушення прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, вони не отримують від держави через опосередковану діяльність публічної адміністрації захисту, а незадоволеність громадян набуває значного соціального вагомості протесту; неефективний, коли порушені права і свободи та законні інтереси фізичних і юридичних осіб практично не відновлюються, а корупція наповнює правоохоронну систему, при цьому норми адміністративно-правової охорони змінюють свою гуманну і справедливу сутність та самі стають чинниками дестабілізації суспільних відносин.

У своїй загальній формі ефективність адміністративно-правової охорони як соціальне явище відображає співвідношення між метою діяльності публічної адміністрації в цій сфері та результатами, досягнутими щодо відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб; об'єктивно ефективність адміністративно-правової охорони є оціночною категорією адміністративного права.

Висновки. Ефективність адміністративно-правової охорони має два рівні: перший – ефективність норм адміністративного права, які врегульовують суспільні відносини в аналізованій сфері, ефективність охоронного законодавства; другий рівень – ефективність адміністративної діяльності публічної адміністрації щодо реального відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. При цьому перший рівень має абстрактний характер і завжди має перевірятися на практиці другим рівнем як відносно об'єктивним критерієм істини.

Слід підсумувати, що ефективність адміністративно-правової охорони – це вміння публічної адміністрації на основі норм адміністративного права якісно та своєчасно відновлювати порушені права, свободи й законні інтереси невіддільних фізичних і юридичних осіб, публічний інтерес держави та суспільства.

Література:

1. Răzvan N. The validity and effectiveness of law. *Series VII: Social Sciences Law*. 2015. Vol. 8 (57). №. 1. URL: http://webbut.unitbv.ro/bulletin/Series%20VII/BULETIN%20I%20PDF/20_Bujdoiu-RN.pdf
2. Варданянц Г. Ефективність права. Соціологічна теорія права. 2007. URL: <http://socio.125mb.com/effektivnost-prava-17415.html>
3. Яременко В., Сліпущко О. Новий словник української мови : в 3-х т. Київ : Аконт, 2008. 928 с.
4. Allot A. The Effectiveness of Laws. *Valparaiso University Law Review*. 1981. URL: <http://scholar.valpo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1579&context=vulr>
5. Macfarlane A. What makes Law Effective? *Times Higher Education Supplement*. 2005. URL: http://www.alanmacfarlane.com/TEXTS/law_effective.pdf
6. Voermans W. The Legitimacy and Effectiveness of Law & Governance in a World of Multilevel Jurisdictions. 2003. URL: [http://media.leidenuniv.nl/legacy/english-version-onderzoeksprogramma-legitimiteit-en-effectiviteit-van-recht-en-bestuur-november-2014-\(2\)-\(3\).pdf](http://media.leidenuniv.nl/legacy/english-version-onderzoeksprogramma-legitimiteit-en-effectiviteit-van-recht-en-bestuur-november-2014-(2)-(3).pdf)
7. Завальнюк В.В. Ефективність права: антропологічний та євроінтеграційний аспекти. *LEXPORTUS*. 2017. № 1 (3). С. 39–49.
8. Коваленко В. Курс адміністративного права України : підручник. Національна академія внутрішніх справ. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
9. Битяк Ю. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2005.
10. Васильєв А.С. Адміністративне право України. Харків : «Одісей», 2002. 288 с.

Pravotorova O. Features of effectiveness of administrative legal protection

Summary. Effectiveness of administrative and legal protection is the ability of public administration based on the norms of administrative law to qualitatively and timely restore violated rights, freedoms and legitimate interests of non-authorized individuals and legal entities, public interest of the state and society.

Four levels of effectiveness of administrative and legal protection have been formed: sufficient, when the tasks of the public administration in restoration of violated rights

of non-authorized persons are generally fulfilled in the normative-legal acts; insufficient, characterized by frequent cases of non-renewal of violated rights and freedoms of man and citizen, but not characterized by systematic; crisis, when there are systematic violations of rights, freedoms and legitimate interests of individuals and legal entities, they do not receive from the state through the indirect activity of the public administration of protection, and dissatisfaction of citizens acquires a significant social weighty protest; is ineffective when the violated rights and freedoms and legitimate interests of individuals and legal entities are practically not restored, and the law-enforcement system is full of corruption, while the norms of administrative-legal protection change their humane and fair essence and themselves become factors of the destabilization of social relations.

It is concluded that administrative-legal protection exists through a system of administrative-legal norms, and at the same time it is proved that it cannot, from the point of view of epistemology of law, exist in such narrow limits as the state determines, it reflects objective social relations, protects the most important values, which during this period of time may not yet find the formal registration in the sources of administrative law, is provided on the basis of administrative law and simultaneously governed by the norms of administrative law, which will establish not only the state, although it primarily.

Four levels of effectiveness of administrative and legal protection have been formed: sufficient, when the tasks of public administration set forth in normative legal acts in relation to the restoration of violated rights of non-authorities as a whole are fulfilled; insufficient, characterized by non-isolated cases, not the restoration of violated rights and freedoms of man and citizen, but not characterized by systematic; crisis, when there are systematic violations of rights, freedoms and legitimate interests of individuals and legal entities, they do not receive protection from the state through the indirect activity of the public administration; the dissatisfaction of citizens acquires significant social protest; is ineffective when the violated rights and freedoms and legitimate interests of individuals and legal entities are practically not restored, and corruption penetrates the law-enforcement system, while the norms of administrative-legal protection change their humane and fair essence and they themselves become factors of destabilization of social relations.

Key words: responsibility, administrative and legal protection, threat, legislation, national security, public relations, administrative and legal protection, public administration, administrative-legal relations, administration.

*Кравчук М. Ю.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри кримінального права та процесу**Тернопільського національного економічного університету*

ПЕРСПЕКТИВИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ БІОТЕРОРИСТИЧНИМ ЗАГРОЗАМ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового забезпечення протидії біотерористичним загрозам у нашій державі та визначенню місця і ролі в даному процесі Кабінету Міністрів України як вищого органу, який здійснює виконавчу владу безпосередньо, через міністерства, інші центральні органи та спрямовує, координує і контролює діяльність цих органів у сфері забезпечення охорони природи, екологічної безпеки, захищає права людини. Встановлено, що адміністративно-правова протидія терористичним загрозам, яка сформульована в Стратегії національної безпеки України, не реалізується належним чином через відсутність наукових і практичних розробок у галузі забезпечення біологічної безпеки, її державної підтримки тощо. Здійснено аналіз Закону України «Про національну безпеку України», інших законів та нормативно-правових актів КМ України. Визначено недоліки та перспективи запропонованих механізмів правового регулювання відносин протидії терористичним загрозам. Запропоновано напрями удосконалення Стратегії національної безпеки України у частині: розроблення програм з біобезпеки та запобігання проявам біологічного тероризму; утворення банків даних про можливі загрози тощо. Надані доповнення до Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України щодо створення КМ України органу державної виконавчої влади, відповідального за організацію постійного моніторингу і виявлення біологічних загроз та можливих проявів організованої біотерористичної діяльності. Внесено обґрунтовану пропозицію щодо схвалення КМ України Концепції біобезпеки, біологічного захисту та протидії біотерористичним загрозам та визначено її структурні елементи: формування національної системи виявлення біологічних загроз; приведення законодавства України у відповідність із міжнародними вимогами; створення стандартизованої мережі лабораторій; створення національного центру сучасних біотехнологій; впровадження системи моніторингу і контролю можливих загроз біологічного походження; розроблення і впровадження відповідних систем безпеки і правил перевезення біологічних вантажів для всіх видів транспорту тощо.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, біозагрози, біотероризм, нормативно-правові акти, Кабінет міністрів України, стратегія національної безпеки, об'єкт безпеки.

Постановка проблеми. Наявність в Україні значної кількості об'єктів підвищеної небезпеки з вичерпаними технічними та технологічними ресурсами, а також природних осередків концентрації патогенних мікроорганізмів, які є збудниками особливо небезпечних інфекційних хвороб, підвищує ризики

виникнення надзвичайних ситуацій. Тобто виникає можливість виникнення обстановки на окремій території нашої держави, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, що можуть бути спричинені катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією тощо [1].

Також не виключається можливість виникнення надзвичайної ситуації у результаті застосування засобів ураження або іншої небезпечної події, що може призвести до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності. Тобто такий небезпечний стан докільля створює реальні загрози життєдіяльності населення, подальшому розвитку та національній безпеці України.

Протидія негативному впливу біологічних факторів та загроз ускладнюється недосконалістю відповідної нормативно-правової бази у частині: 1) недостатнього врегулювання питання поведінки з генетично модифікованими організмами; 2) відсутності державної підтримки генетично-інженерних досліджень та наукових і практичних розробок у галузі біологічної безпеки; 3) напрацювання механізмів безпечного практичного застосування генетично модифікованих організмів тощо.

Тобто адміністративно-правова протидія біозагрозам, яка сформульована в Стратегії національної безпеки України як документі, що визначає актуальні загрози національній безпеці та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів нашої держави та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки [2], жодним чином не включає в себе імперативних приписів щодо протидії можливостям виникнення проявів біотероризму, незважаючи на постійне оновлення та модернізацію законодавства України про національну безпеку. Усе зазначене вище спонукало автора даної статті до висвітлення власного бачення напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у частині протидії проявам біозагроз та біотероризму.

Сьогодні є чимало досліджень фахівців у різних галузях права та інших суспільно-політичних наук, які переймаються проблемами протидії окремим видам високотехнічного (хімічного, ядерного, бактеріологічного) тероризму. Доцільно відмітити таких науковців, як О.В. Губар, О.О. Головацький, В.О. Євдокимов, Ю.В. Землянський, Ю.А. Кармазін,

В.В. Квасюк, В.В. Крутов, В.В. Курзова, В.І. Курило, Ю.А. Лапутіна, В.А. Ліпкан, Д.Л. Поклонський, М.Ю. Тарасов та ін.

Однак сформоване науково-теоретичне підґрунтя щодо протидії такому комплексному суспільно негативному явищу, як біотероризм, не знайшло належного відображення в законах та підзаконних актах України, тобто залишається невирішеною низка теоретичних, практичних та питань правозастосування і формування комплексної стратегії попередження біотероризму та боротьби з проявами біотерористичних загроз.

Мета статті – здійснення аналізу стану нормативно-правового регулювання протидії біоагрозам та авторське висвітлення питань, пов'язаних із напрямками та перспективами вдосконалення адміністративно-правового регулювання відносин у сфері протидії різних проявів біотероризму та забезпеченням біологічної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах суспільно-політичного розвитку сьогодення світова спільнота висловлює занепокоєння щодо необхідності вирішення проблеми захисту людини від негативних техногенних впливів. У представників сучасного суспільства відбувається зміна свідомості щодо необхідності створення умов для забезпечення екологічної безпеки як необхідної умови подальшого існування в сучасних трансформаціях. Важливим прорахунком в існуючій вітчизняній системі адміністративно-правового регулювання суспільних відносин є, на нашу думку, відсутність належного контролю та координації Кабінетом Міністрів України (далі – КМ України) роботи центральних та галузевих органів виконавчої влади в царині генетично-інженерної діяльності як можливого сектору зародження та формування біотерористичних загроз.

Адже слушно зазначає В.В. Мушенко про те, що в процесі реформування системи вітчизняного законодавства елементи правового регулювання кожної галузі економіки періодично зазнають змін. Закони як основоположні нормативні акти у вітчизняній правовій системі є відносно стабільними та приймаються на тривалий час. Швидко реагування на зміни в суспільно-економічному житті та ефективне правове регулювання конкретних проблемних питань у різних сферах держава здійснює за допомогою інших правових інструментів, якими, зокрема, є постанови Кабінету Міністрів України [3, с. 36].

Відзначаючи позитивну роботу КМ України, необхідно відзначити, що на виконання частини шостої статті 12 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [4] ним було прийнято постанову від 14 травня 2015 р. № 299 «Деякі питання Єдиної державної інформаційної системи у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [5].

Зазначеною вище постановою КМ України затвердив: 1) Положення про Єдину державну інформаційну систему у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення; 2) перелік інформаційних ресурсів баз даних Єдиної державної інформаційної системи <...>, а також установив, що забезпечення функціонування та розвитку цієї інформаційної системи здійснюється суб'єктами зазначеної системи за рахунок

і в межах видатків, передбачених їм у державному бюджеті на відповідний рік [5].

Однак аналіз нормативно-правової бази вітчизняної системи законодавства та підзаконних нормативно-правових актів дає підстави висловити думку про те, що КМ України як вищий орган у системі органів виконавчої влади, який здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади <...>, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів (стаття 1) і виконує завдання щодо охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (стаття 2) [6], дотепер не забезпечив належним чином формування національної нормативно-правової системи протидії можливим біоагрозам.

На нашу думку, важливими елементами Стратегії національної безпеки України повинні стати: 1) розроблення програм з біобезпеки та запобігання проявам біологічного тероризму; 2) утворення автоматизованих та інтегрованих банків даних про можливі загрози хімічного біологічного (бактеріологічного) походження; 3) забезпечення належного рівня фінансування та матеріально-технічного забезпечення лабораторій, що працюють зі збудниками особливо небезпечних інфекційних хвороб і зберігають колекції таких збудників; 4) постійне підвищення рівня професійної підготовки персоналу зазначених вище лабораторій; 5) недопущення на таких об'єктах вимог протиепідемічного режиму роботи та санітарних норм під час виробництва, зберігання, обігу та утилізації біологічних агентів тощо.

Адже законодавче забезпечення зазначених вище заходів безпеки необхідне по тій причині, що послаблений державний нагляд і контроль у сфері біологічної безпеки, зокрема в процесі зміни власника об'єктів підвищеної небезпеки, недосконала організація охорони патогенних мікроорганізмів і штамів небезпечних та особливо небезпечних інфекційних хвороб, які зберігаються в мікробіологічних лабораторіях, підвищують ризики несанкціонованих доступів та витоку патогенних мікроорганізмів у навколишнє середовище, що може спричинити масові інфекційні захворювання та забезпечити інші прояви надзвичайної екологічної ситуації.

Авторська позиція за даною проблемою повністю співпадає з позицією Ю.А. Лапутіної, яка зазначає, що небезпека біологічного тероризму є не єдиним, але досить важливим чинником зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру [7, с. 17]. Адже поряд із терористичною діяльністю щодо створення або розповсюдження біологічних агентів (бактерій, вірусів, токсинів) існує проблема недопущення розроблення методів доставки біологічних агентів як у природній, так і у модифікованій людиною формі [8].

Здійснений аналіз нормативно-правих актів за досліджуваною проблематикою, а також позицій вітчизняних та зарубіжних науковців дає підстави стверджувати, що до формування сприятливих умов для створення біологічної зброї в сучасних умовах в Україні може призводити: 1) неконтрольоване ввезення на територію нашої держави через неконтрольовані ділянки кордону із сусідньою країною-агресором екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів; 2) екологічно необґрунтоване використання всередині країни генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів; 3) посилення впливу

шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, а також розвиток біотехнологій тощо.

Отже, на нашу думку, існуючий стан біологічної безпеки є таким, що не відповідає національним інтересам та вимогам національної безпеки України, а КМ України не забезпечує ефективну протидію біологічним загрозам населенню, сільському господарству, довкіллю тощо.

Виходячи з викладеного вище, серед пріоритетних завдань Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Ради національної безпеки і оборони України та інших органів виконавчої влади зі спеціальним статусом необхідно визначити доцільним здійснення системних заходів з ефективної організації системи біобезпеки держави, протидії проявам біотероризму, захисту населення від безконтрольного та протиправного розповсюдження генетично модифікованих організмів, збереження здорового та безпечного природного середовища.

Отже, враховуючи, що біологічна безпека – це стан середовища життєдіяльності людини, за якого відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях, а також відсутній незворотній негативний вплив на біологічні об'єкти природного середовища (біосферу) та рослини і тварини [9], передусім підлягає вдосконаленню національне антитерористичне законодавство.

Насамперед слід звернути увагу на те, що відповідно до Конституції України (статті 1, 2, 17, 18, 92) [10] Закон України «Про національну безпеку України» [2] є нормативно-правовим актом адміністративного регулювання у сфері національної безпеки і оборони. У межах дослідження механізму теоретико-правового регулювання відносин протидії біоzagрозам сформулюємо основні завдання зазначеного вище закону: 1) він фіксує основи та принципи, цілі та основні засади державної політики у сфері безпеки; 2) гарантує кожному громадянину і суспільству захисту від загроз; 3) визначає та розмежовує повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони; 4) створює основу для інтеграції політики та процедур органів державної влади, функції яких стосуються національної безпеки і оборони; 5) визначає систему командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони; 6) запроваджує всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони; 7) забезпечує демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони [2].

Виходячи з аналізу зазначеного вище закону, вважаємо, що важливим елементом Стратегії національної безпеки України (як документа, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування й реалізації державної політики у сфері національної безпеки [2]) повинна стати Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, як документ, що розробляється на основі Стратегії національної безпеки України за результатами огляду громадської безпеки та цивільного захисту і визначає напрями державної політики щодо гарантування захищеності життєво важливих для держави, суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, цілі та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних загроз [2].

Вважаємо, що Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України повинна бути доповнена положеннями щодо створення органу державної виконавчої влади, відповідального за організацію постійного моніторингу і виявлення біологічних загроз та можливих проявів організованої біотерористичної діяльності. Крім того, необхідним для КМ України є забезпечення розроблення, з урахуванням міжнародного досвіду, та схвалення в установленому порядку Концепції біобезпеки, біологічного захисту та протидії біотерористичним загрозам, передбачивши в ній, зокрема: 1) формування національної системи виявлення біологічних загроз та впровадження системи моніторингу і контролю; 2) приведення законодавства України з питань біологічної безпеки у відповідність із міжнародними вимогами; 3) створення нових та вдосконалення існуючих систем біобезпеки; 4) створення національного центру сучасних біотехнологій; 5) забезпечення надання медико-генетичної допомоги населенню; 6) впровадження комплексу заходів щодо розвитку засобів і методів технічного контролю і діагностики об'єктів і обладнання підприємств біотехнологічних виробництв, ліцензування їхньої діяльності, правил перевезення біологічних вантажів тощо.

Урахування всіх вищезгаданих елементів запропонованої правової парадигми дасть змогу виробити якісно нову стратегію здійснення адміністративно-правового забезпечення протидії біотерористичним загрозам, що дозволить отримати очікувані результати саме для пересічного громадянина України, з метою забезпечення гарантій захисту прав та свобод і законних інтересів, задля яких виконує свої функції КМ України. Тому вдосконалення визначеної в Законі України «Про національну безпеку» Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України є важливим чинником виходу України на новий рівень забезпечення національної безпеки та створення сучасної, ефективної системи державного управління.

Висновки. Україна як європейська держава, органи законодавчої та виконавчої влади якої орієнтуються на отримання членства в Європейському Союзі, захищає демократичні цінності, права людини, її безпеку та недоторканність. Саме тому для втілення в життя безпекових положень потрібні сучасні адміністративно-правові підходи до визначення повноважень виконавчої гілки влади та принципово новий стиль державно-управлінської діяльності КМ України в частині забезпечення ефективної безпекової політики в Україні. Процес реформування нормативно-правових та підзаконних актів у сфері протидії біотерористичним загрозам має бути виваженим, комплексним та фінансово забезпеченим. Для подальшого реформування системи національної безпеки КМ України та інші органи виконавчої влади повинні вирішити гіпотетичні проблеми суспільної небезпеки біотероризму, що зумовлено важливістю об'єктів, на які здійснюються посягання. Особливу занепокоєність викликає також реальна можливість існування біотероризму як якісно нового сучасного явища в порівнянні з тероризмом минулого. Сьогодні терористи здатні зробити своїм зняряддям засоби масового ураження, біологічні речовини або вчинити напад на важливі об'єкти, що може призвести до катастрофічних наслідків. Перспективою наукових досліджень у сфері правового регулювання протидії біотерористичним загрозам вбачається напрацювання системи організаційно-правових гарантій захисту прав громадян від зловживання можливостями різних видів та проявів терористичного впливу.

Література:

1. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34–35. Ст. 458.
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241.
3. Мушенко В.В. Акти Кабінету Міністрів України у системі фінансового регулювання заходів у сільському господарстві. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 4. С. 36–39.
4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закону України від 14.10.2018 р. № 1702-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 50–51. Ст. 2057.
5. Деякі питання Єдиної державної інформаційної системи у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 травня 2015 р. № 299. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-2015-%D0%BF#n50>
6. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 13. Ст. 222.
7. Лапутіна Ю.А. Світовий досвід організації та правового забезпечення протидії біологічному тероризму. *Міжнародний медичний журнал «Наука і практика»*. 2014. № 1 (12). С. 17–21.
8. Крючок Н.А., Латчук В.М., Миронов С.К. Безопасность и защита населения в чрезвычайных ситуациях : учебник для населения ; под общ. ред. Н.Г. Кириллова. Москва : Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. 264 с.
9. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31.05.2007 р. № 1103-V. *Відомості Верховної Ради*. 2007. № 35. Ст. 4.
10. Конституція України : Основний Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>

Kravchuk M. Prospects of administrative and legal support of bioterrorist against threats in Ukraine

Summary. The article is devoted to the study of administrative and legal support of counteraction to bioterrorist threats

in our country and determining the place and role in this process of the Cabinet of Ministers of Ukraine as the supreme body, which exercises executive power directly through the ministries, other central bodies and directs, coordinates and controls the activities of these bodies in the field of nature protection, ecological safety, protects human rights. It is established that the administrative and legal counteraction to terrorist threats, which is formulated in the National Security Strategy of Ukraine, is not properly implemented due to the lack of scientific and practical development in the field of biological security, its state support, etc. An analysis of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine», other laws and regulations of the Cabinet of Ministers of Ukraine. The shortcomings and prospects of the proposed mechanisms of legal regulation of counteraction to terrorist threats are identified. The directions of improvement of the National Security Strategy of Ukraine are proposed in the part: development of biosafety programs and prevention of biological terrorism; creating databases of possible threats and more. Supplements to the Strategy of Public Security and Civil Protection of Ukraine on the creation of the Cabinet of Ministers of Ukraine by the state executive body responsible for the organization of permanent monitoring and detection of biological threats and possible manifestations of organized bioterrorist activity have been provided. A substantiated proposal for approval of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the Concept of Biosafety, Biological Protection and Countering Bioterrorist Threats has been submitted and its structural elements have been defined: formation of a national biological threat detection system; harmonization of Ukrainian legislation with international requirements; creation of a standardized network of laboratories; creation of a national center for modern biotechnology; introduction of the system of monitoring and control of possible threats of biological origin; development and implementation of appropriate safety systems and rules for the transportation of biological cargo for all modes of transport, etc.

Key words: administrative and legal support, bio-threats, bioterrorism, regulations, Cabinet of Ministers of Ukraine, national security strategy, object of danger.

*Коротун О. М.,**кандидат юридичних наук, докторант**Науково-дослідного інституту публічного права*

ПРИНЦИПИ-ОБОВ'ЯЗКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК ГАРАНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Анотація. Незважаючи на значну кількість досліджень у сфері інтелектуальної власності, питання принципів адміністративного права, орієнтоване на права й інтереси суб'єктів інтелектуальної власності, інших учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності, забезпечення гарантій їх ефективної реалізації охорони та захисту прав і законних інтересів, не часто привертає увагу правознавців. Характеристикою сутності адміністративно-правового забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності є загальні та спеціальні принципи. За сучасних умов демократичної спрямованості публічної влади, побудови раціонального й ефективного державного механізму, радикальної реформи адміністративного права на основі європейських принципів і стандартів адміністративно-правове забезпечення посідає особливе місце в системі правової регламентації охорони прав і законних інтересів учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності.

Акцентовано, що принципи є провідною категорією в організації та діяльності всіх державних і громадських органів й організацій, автор звертає увагу на те, що розвиток демократичних засад, перехід до ринкових відносин в економіці, трансформація адміністративних правовідносин між органами публічної адміністрації та громадянами, запровадження нових інститутів адміністративного права не могло позначитися на регулюванні суспільних відносин. На підставі здійсненого аналізу Конституції України та наукових думок наведено спеціальні принципи-обов'язки публічної адміністрації у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності. До структури основних спеціальних принципів-обов'язків публічної адміністрації автор відносить принципи: забезпечення права кожному володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; гарантування громадянам свободи літературної, художньої, наукової та технічної творчості; гарантування громадянам захисту прав інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; гарантування захисту прав інтелектуальної власності суб'єктам господарської діяльності; заборони використовувати або поширювати результати інтелектуальної, творчої діяльності без згоди правовласника, за винятками, встановленими законом; гарантування надання суб'єктами публічної адміністрації якісних адміністративних послуг у сфері інтелектуальної власності; забезпечення європейських і міжнародних стандартів у діяльності публічної адміністрації у сфері охорони права інтелектуальної діяльності.

Ключові слова: управлінська діяльність, норми права, спеціальні принципи, органи влади.

Постановка проблеми. Категорія «принцип» є однією з центральних категорій юридичної науки, є предметом дослідження як загальної теорії держави і права, так і галузевих наук. Не є винятком у цьому питанні й адміністративне право та його представники, що цілком виправдано, оскільки через принципи відбувається врегулювання суспільних відносин, і вони визначають управлінську діяльність публічної адміністрації у їх відносинах із громадянами та юридичними особами.

Підґрунтям дослідження стали роботи В.Б. Авер'янова, В.В. Галунько, Т.О. Гарбуз, В.І. Курило, О.Ф. Скакун, С.Г. Стеценко, О.П. Світличного та ін.

Метою статті є здійснення дослідження конституційних принципів і їх місця у механізмі правового гарантування забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім варто звернути увагу на те, що, незважаючи на значну кількість досліджень у сфері інтелектуальної власності, питання принципів адміністративного права, орієнтоване на права та інтереси суб'єктів інтелектуальної власності, інших учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності, забезпечення гарантій їх ефективної реалізації охорони та захисту прав і законних інтересів, не часто привертає увагу правознавців. Вони відсутні у спеціальних законодавчих актах у сфері охорони інтелектуальної власності, що активізує їх дослідження. Тому слід погодитися з думкою, що у своїй практичній діяльності органи виконавчої влади використовують теоретично розроблені юридичною наукою принципи управлінської діяльності [1, с. 82].

Основні ознаки, притаманні гарантуванню охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності, містяться у ст. 41, 54 Конституції України [2].

На підставі здійсненого аналізу до спеціальних принципів-обов'язків публічної адміністрації, що впливають зі змісту Конституції України, ми відносимо такі: забезпечення права кожному володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; гарантування громадянам свободи літературної, художньої, наукової та технічної творчості; гарантування громадянам захисту права інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; гарантування захисту прав інтелектуальної власності суб'єктам господарської діяльності; заборони використовувати або поширювати результати інтелектуальної, творчої діяльності без згоди правовласника, за винятками, встановленими законом; гарантування надання суб'єктами публічної адміністрації якісних адміністративних послуг у сфері охорони інтелектуальної

власності; забезпечення європейських і міжнародних стандартів у діяльності публічної адміністрації у сфері охорони інтелектуальної діяльності.

Для розкриття змісту вказаних принципів здійснимо дослідження кожного з них.

Принцип забезпечення права кожному володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Цей принцип відповідає конституційно-правовим засадам, закріплює основні принципи правового регулювання відносин власності, які деталізуються цивільним і спеціальним законодавством, і покладає на суб'єктів публічної адміністрації, їх посадових осіб обов'язок забезпечити право особи володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Принцип гарантування громадянам свободи літературної, художньої, наукової та технічної творчості. Ст. 54 Конституції України гарантує кожному громадянину право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Свобода творчості є одним із найважливіших складників правового статусу особистості та полягає у можливості займатися будь-яким видом творчої діяльності, в т. ч. й науковою, та, відповідно, можливістю захисту своїх прав, пов'язаних із реалізацією своїх творчих здібностей. За формою це право є мірою, способом, формою поведінки, виявлення волі, інтересів, можливостей у сфері наукової діяльності [3, с. 8].

Принцип гарантування громадянам захисту права інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності, витікає із ч. 3 ст. 41 Конституції України, відповідно до якої право приватної власності є непорушним, спеціального законодавства у сфері охорони інтелектуальної власності та інших законодавчих актів. У разі незаконного використання об'єкта права інтелектуальної власності або іншого умисного порушення права інтелектуальної власності вітчизняне і міжнародне законодавство покладає на спеціально уповноважені органи держави обов'язок забезпечити правові гарантії захисту права суб'єктів інтелектуальної власності. Видаючи норму права і тим самим передбачаючи можливість виникнення на її основі суб'єктивних прав, держава зобов'язана передбачити і відповідну форму їх захисту [4, с. 53].

Принцип гарантування захисту прав інтелектуальної власності суб'єктам господарської діяльності. Конституція України закріплює низку важливих положень, згідно з якими держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання. В.М. Пашков тлумачить захист прав суб'єктів господарювання як систему заходів, що здійснюються відповідно до закону суб'єктом господарювання як самостійно, так і через уповноважених осіб, спрямованих на запобігання й усунення загроз порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод для здійснення цих прав, відновлення порушених прав і правового статусу та залучення порушників до відповідальності [5, с. 282].

Не можна не зазначити, що захист суб'єктів господарської діяльності як правовласників, так і законних користувачів об'єктів права інтелектуальної власності може здійснюватися як в органах виконавчої влади, так і судами України.

Принцип заборони використовувати або поширювати результати інтелектуальної, творчої діяльності без згоди правовласника, за винятками, встановленими законом. Ст. 41 Кон-

ституції України закріплено принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, передбачених законом, і принцип непорушності права власності. Водночас це не можна тлумачити однобічно, він стосується також способів використання об'єкта права інтелектуальної власності. Вказаний принцип конкретизується і розвивається у спеціальних законодавчих актах у сфері охорони інтелектуальної власності.

За загальним правилом використання майнових прав інтелектуальної власності означає, що використання об'єкта права інтелектуальної власності має здійснюватися з дозволу його суб'єкта, який має виключне право дозволяти використання його. Однак нормами цивільного та спеціального законодавства передбачені випадки правомірного використання об'єкта права інтелектуальної власності. Наприклад, згідно зі ст. 31 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» не визнається порушенням прав, що випливають із патенту, використання запатентованого винаходу (корисної моделі): в конструкції чи при експлуатації транспортного засобу іноземної держави, який тимчасово або випадково перебуває у водах, повітряному просторі чи на території України, за умови, що винахід (корисна модель) використовується виключно для потреб зазначеного засобу; без комерційної мети; з науковою метою або в порядку експерименту; за надзвичайних обставин (стихийне лихо, катастрофа, епідемія тощо) з повідомленням власника патенту одразу, як це стане практично можливим, і виплатою йому відповідної компенсації [6] та в інших випадках, передбачених законом. Окрім того, згідно з ч. 3 ст. 30 вказаного закону з метою забезпечення здоров'я населення, оборони держави, екологічної безпеки та інших інтересів суспільства Кабінет Міністрів України може дозволити використання запатентованого винаходу (корисної моделі) визначеній ним особі без згоди власника патенту (декларційного патенту) у разі його безпідставної відмови у видачі ліцензії на використання винаходу (корисної моделі) [6].

Принцип гарантування надання суб'єктами публічної адміністрації якісних адміністративних послуг у сфері інтелектуальної власності. Надання адміністративних послуг здійснюється відповідно до Закону України «Про адміністративні послуги», який регулює відносини щодо надання адміністративних послуг [7]. У досліджуваній сфері суб'єктом надання адміністративних послуг є численна кількість суб'єктів публічної адміністрації, зокрема Мінекономрозвитку та його структурні підрозділи. Відповідно до постанови КМУ «Деякі питання надання Міністерством освіти і науки і Міністерством економічного розвитку і торгівлі (у сфері інтелектуальної власності) платних адміністративних послуг» № 550 від 30 травня 2011 р. [8] Мінекономрозвитку надає 14 видів різноманітних платних адміністративних послуг у сфері інтелектуальної власності. Однак відповідно до офіційного веб-сайту Міністерства економічного розвитку і торгівлі «Оплата адміністративних послуг в сфері інтелектуальної власності» [9] кількість видів платних адміністративних послуг значно перевищує платні адміністративні послуги у сфері інтелектуальної власності, що визначені вищевказаною постановою.

З урахуванням відсутності чіткого переліку видів адміністративних послуг, платності або безоплатності їх надання у підзаконних нормативних актах можна углядіти «державний інтерес» суб'єктів надання адміністративної послуги, який суперечить нормам Закону України «Про адміністративні

послуги», згідно зі ст. 5 якого виключно законами, що регулюють суспільні відносини щодо надання адміністративних послуг, встановлюються платність або безоплатність надання адміністративної послуги та визначаються адміністративні послуги [7].

На перший погляд, існує порушення норм вказаного закону, водночас об'єктивна сторона суспільного інтересу, в якому вони формуються, потребує особливої специфіки надання якісних послуг у сфері інтелектуальної власності, який проявляється у специфічності об'єктів права інтелектуальної власності, а це потребує професійного володіння спеціальними знаннями суб'єктом надання адміністративної послуги. Однак законодавець не завжди може відображати повний перелік видів адміністративних послуг, платність або безоплатність їх надання з ряду об'єктивних причин, це просто неможливо і залежить від протекціонізму з боку держави в особі законодавчого органу. На це вказує зміст Закону «Про адміністративні послуги», відповідно до якого законодавець виключив пп. «д» п. 2 ч. 6 ст. 20 щодо покладання на Кабінет Міністрів України обов'язку підготувати в шестимісячний строк та подати до Верховної Ради України проект закону про перелік адміністративних послуг і плату (адміністративний збір) за їх надання [7].

У практичній площині принцип гарантування надання публічною адміністрацією якісних адміністративних послуг у сфері інтелектуальної власності, покладає на суб'єктів публічної адміністрації обов'язок забезпечити надання таких послуг.

З метою усунення суперечностей нормативно-правового регулювання надання публічної адміністрації адміністративних послуг доцільно внести зміни до Закону України «Про адміністративні послуги», пов'язані з наданням права суб'єктам публічної адміністрації встановлювати як найменування видів надання адміністративних послуг, так і платність або безоплатність їх надання.

Принцип забезпечення європейських і міжнародних стандартів у діяльності публічної адміністрації у сфері охорони права інтелектуальної діяльності.

Входження України до європейських і міжнародних структур, специфічність охорони прав інтелектуальної діяльності, регулювання якої здійснюється численною кількістю міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, передбачає дотримання і сприйняття правових стандартів, серед яких важливе місце посідають стандарти адміністративного права. Серед багатьох міжнародних договорів у сфері інтелектуальної діяльності особливу роль в діяльності публічної адміністрації у сфері охорони прав інтелектуальної діяльності відіграє Угода TRIPS, прийнята СОТ [10] встановлює мінімальні стандарти для визнання та захисту основних об'єктів інтелектуальної власності, яка містить загальні положення, основні принципи та стандарти [11, с. 7].

Забезпечення міжнародних стандартів діяльності суб'єктів публічної адміністрації у сфері охорони права інтелектуальної діяльності здебільшого пов'язане з адміністративними процедурами, які повинні істотно сприяти захисту інтелектуальної власності. Закріплені в Угоді TRIPS норми визначають напрям діяльності публічної адміністрації у сфері захисту інтелектуальної власності, вони характеризують юридичну природу захисту прав суб'єктів інтелектуальної власності, вказують на публічні засади правового регулювання.

У національному законодавстві, що регулює відносини у сфері охорони інтелектуальної власності, відсутні основні засади діяльності публічної адміністрації у сфері охорони інтелектуальної власності. Аналіз положень Угоди TRIPS свідчить, що розроблені європейським і міжнародними організаціями принципи та стандарти досі не запроваджені як у діяльність публічної адміністрації, так і в законодавчі акти у сфері охорони прав інтелектуальної власності.

Враховуючи наведене, до принципів діяльності вітчизняних суб'єктів публічної адміністрації у сфері інтелектуальної власності варто віднести: справедливі та неупереджені процедури стосовно контролю за виконанням будь-якого права інтелектуальної власності, що підлягають під дію Угоди; принцип забезпечення процедур, які повинні гарантувати, що примусові процедури дозволяють ефективні заходи проти будь-якої дії, яка порушує права інтелектуальної власності; принцип запобігання зловживанню правами інтелектуальної власності власниками об'єктів права інтелектуальної власності; принцип забезпечення доказів для захисту прав суб'єктів інтелектуальної власності в суді; принцип застосування застережних заходів щодо ідентифікації товарів, позначених засобами індивідуалізації інтелектуальної власності; принцип забезпечення безпеки порушника права інтелектуальної власності у його відносинах із органами публічної адміністрації; принцип еквівалентності адміністративних процедур конкретним обставинам справи.

Висновки. Таким чином, у процесі дослідження публічно-правових принципів забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності з'ясовано, що у своїй діяльності органи публічної адміністрації спирається на керівні ідеї, які визначають основу для формування й реалізації завдань і функцій і на які покладено обов'язок забезпечити охорону прав і законних інтересів учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності. До структури основних спеціальних принципів-обов'язків публічної адміністрації слід віднести: принцип забезпечення права кожному володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; принцип гарантування громадянам свободи літературної, художньої, наукової та технічної творчості; принцип гарантування громадянам захисту прав інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; принцип гарантування захисту прав інтелектуальної власності суб'єктам господарської діяльності; принцип заборони використовувати або поширювати результати інтелектуальної, творчої діяльності без згоди правласника, за винятками, встановленими законом; принцип гарантування надання суб'єктами публічної адміністрації якісних адміністративних послуг у сфері інтелектуальної власності; принцип забезпечення європейських і міжнародних стандартів у діяльності публічної адміністрації у сфері охорони права інтелектуальної діяльності.

Наведені спеціальні принципи-обов'язки публічної адміністрації у зв'язку із визначеними законодавчими актами правами і законними інтересами суб'єктів інтелектуальної власності, інших учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності є важливим аспектом діяльності публічної адміністрації, їх посадових осіб і певною методичною основою для подальшої розробки, їх запровадження в діяльність публічної адміністрації.

Література:

1. Світличний О.П. Адміністративні правовідносини у сфері земельних ресурсів України: проблеми теорії та практики правозастосування : монографія. Донецьк : Державне видавництво «Донбас», 2011. 410 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Мілова Т.М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 22 с.
4. Чечот Д. Субъективное право и формы его защиты. Ленинград, 1968. 72 с.
5. Господарське право : підручник / Д.В. Задохайло, В.М. Пашков, Р.П. Бойчук та ін. ; за заг. ред. В.Д. Задохайло, В.М. Пашкова. Харків : Право, 2012. 657 с.
6. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3687-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 32.
7. Про адміністративні послуги : Закон України від 06 вересня 2012 р. № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
8. Деякі питання надання Міністерством освіти і науки і Міністерства економічного розвитку і торгівлі (у сфері інтелектуальної власності) платних адміністративних послуг : постанова Кабінету Міністрів України № 550 від 30 травня 2011 р. (в редакції постанови №74 від 14 лютого 2018 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2011-p>.
9. Оплата адміністративних послуг в сфері інтелектуальної власності. Офіційний веб-сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=40e323b8-c504-4706-aff1-3d9562bd4067&title=OplataAdministrativnihPoslugVSferiIntelektualnoiVlasnosti2019>.
10. Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі : Закон України від 10 квітня 2008 р. № 250-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 23. Ст. 213.
11. Авер'янов В.Б. Оновлення доктринальних засад українського адміністративного права у світлі євроінтеграційних вимог. *Юридична Україна*. 2010. № 3. С. 4–10.

Korotun O. Principles of the duty of public administration as a guarantor of the protection of intellectual property rights

Summary. Despite the considerable amount of research in the field of intellectual property, the issue of the principles of administrative law is focused on the rights and interests

of intellectual property subjects, other participants in the legal relations in the field of intellectual property, providing guarantees for their effective implementation of the protection and protection of rights and legal interests. They are absent from specific legislation in the field of intellectual property protection. Characteristic of the essence of administrative and legal support for the protection of intellectual property rights are general and specific principles. In modern conditions of democratic orientation of public authorities, building of rational and effective state mechanism, radical reform of administrative law on the basis of European principles and standards, administrative and legal provision occupies a special place in the system of legal regulation of protection of rights and legitimate interests of participants in the sphere of intellectual property.

It is emphasized that the principles are a leading category in the organization and activity of all state and public bodies and organizations, the author draws attention to the development of democratic foundations, transition to market relations in the economy, transformation of administrative legal relations between public administration bodies and citizens, introduction of new administrative law institutions, could not affect the regulation of social relations. Based on the analysis of the Constitution of Ukraine and scientific opinions, the special principles-obligations of the public administration in the field of intellectual property rights protection are outlined. The author refers to the structure of the basic special principles-responsibilities of public administration: ensuring that everyone has the right to own, use and dispose of their property, the results of their intellectual and creative activity; guaranteeing citizens the freedom of literary, artistic, scientific and technical creativity; guarantee to citizens the protection of intellectual property rights, their copyrights, moral and material interests arising from different types of intellectual activity; guaranteeing the protection of intellectual property rights to economic operators; prohibiting the use or dissemination of the results of intellectual, creative activity without the consent of the right holder, with the exceptions established by law; guaranteeing the provision of quality administrative services in the field of intellectual property to public administration entities; ensuring European and international standards in the activities of public administration in the field of intellectual property law protection.

Key words: managerial activity, norms of law, special principles, authorities.

*Желтобрюх І. Л.,**кандидат юридичних наук,**здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету*

НЕДОЛІКИ НАУКОВИХ КЛАСИФІКАЦІЙ СУБ'ЄКТІВ ТА УЧАСНИКІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ, ЯКІ ПРЕДСТАВЛЕНІ В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Анотація. У роботі здійснено аналіз класифікацій суб'єктів та учасників адміністративного процесу, які представлені в сучасній юридичній літературі, на підставі чого виділено найбільш розповсюджені недоліки, що допускаються науковцями в цій сфері. Зазначається, що більшість сучасних класифікацій суб'єктів та учасників адміністративного процесу, які відображені в науковій і навчально-методичній літературі, запозичені іноді без належної адаптації до особливостей адміністративного судочинства в представників кримінального процесуального, цивільного процесуального та господарського процесуального права. Акцентується увага на тому, що й сьогодні продовжують використовуватися архаїчні підходи до класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу. Робиться висновок, що найбільш розповсюдженими недоліками в цій сфері є: 1) ігнорування класифікації як одного з дієвих наукових засобів під час дослідження суб'єктів та учасників адміністративного процесу, а також їхнього правового статусу; 2) використання класифікацій, які притаманні матеріальному адміністративному праву або характеризують суб'єктів процесуальних відносин, але не мають стосунку до видів суб'єктів та учасників адміністративного процесу; 3) деякі класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу базуються на аналізі старих наукових джерел без урахування сучасних досліджень; 4) намагання використовувати в класифікаціях оціночні поняття, які позбавлені як теоретичного, так і практичного значення.

Ключові слова: адміністративний процес, суб'єкт адміністративного процесу, учасник адміністративного процесу, класифікація суб'єктів та учасників адміністративного процесу.

Постановка проблеми. Варто констатувати, що більшість сучасних класифікацій суб'єктів та учасників адміністративного процесу, які відображені в науковій і навчально-методичній літературі, запозичені (іноді без належної адаптації до особливостей адміністративного судочинства) у представників кримінального процесуального, цивільного процесуального та господарського процесуального права. Саме ці науки суттєво вплинули на розвиток науки адміністративного процесуального права, в тому числі й із питань класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу. Разом із тим критичний огляд класифікацій суб'єктів та учасників адміністративного процесу, представлених у наукових джерелах з адміністративного процесуального права, дає можливість виявити суттєві недоліки в цій сфері й окресли ймовірні шляхи вирішення наявних теоретичних проблем.

Питання класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу досліджувалися в працях О.В. Агєєва, О.М. Бандурки, В.М. Бевзенка, Т.О. Гуржій, Є.Ф. Демського, І.І. Діткевич, І.О. Карпузової, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельника, О.І. Миколенка, А.Ю. Осадчого, Ю.С. Педько, М.М. Тищенко й багатьох інших вітчизняних науковців.

Водночас складається враження, що з розвитком уявлень про адміністративний процес та адміністративних процесуальних відносин в Україні залишаються незмінними підходи до класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу. Архаїчні методологічні підходи, які використовувалися для класифікації суб'єктів радянського адміністративного права, чомусь і сьогодні продовжують своє життя в наукових джерелах, хоча втратили своє теоретичне і практичне значення.

Мета статті – критичний аналіз сучасних класифікацій суб'єктів та учасників адміністративного процесу, які представлені в юридичній літературі; запропонувати ймовірні шляхи вирішення наявних теоретичних проблем у науці адміністративного права та процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хочемо звернути увагу на питання класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу, які викликають сумніви щодо правильності їх обґрунтування чи є дискусійними з огляду на сучасний стан розвитку теорії та практики.

Розповсюдженим є *ігнорування класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу під час характеристики їхнього правового статусу*. Наприклад, О.М. Андруневчин у дисертації, яка присвячена суб'єктам адміністративного судочинства в Україні [1], без будь-якої аргументації розбила зміст своєї науково-дослідної роботи на дві частини (розділи). У першій частині (розділі) розглянуто особливості участі в адміністративному судочинстві фізичних осіб, а в другій – суб'єктів владних повноважень. До того ж інші учасники адміністративного судочинства теж чомусь охарактеризовані в межах другої частини (розділу) дисертації. Так автор уникнула дискусії щодо видів суб'єктів адміністративного процесу й обґрунтування критеріїв їх класифікації. Хоча безпосередньо в роботі за цією тематикою необхідно було висвітлити теоретичне та практичне значення наявних класифікацій суб'єктів адміністративного судочинства.

Викликає сумніви *використання класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу на два види* – індивідуальних і колективних. Наприклад, О.В. Агєєв зазначає: «Насамперед, у якості вихідної, базової підстави для форму-

вання системи суб'єктів адміністративного процесу виступає їх поділ на індивідуальні і колективні» [2, с. 72]. У юридичній науці, зрештою, необхідно визначитися з тим, чи можна класифікацію суб'єктів права та суб'єктів правовідносин використовувати щодо класифікації суб'єктів юридичного процесу або суб'єктів процесуального провадження. Уже зазначалося, що індивідуальний суб'єкт може бути учасником адміністративних процесуальних відносин, але брати участь в адміністративному процесі він може лише в певному процесуальному статусі, наприклад, позивача чи відповідача. Саме позивач чи відповідач є учасником адміністративного процесу, тоді як учасником адміністративних процесуальних відносин можуть бути як індивідуальні, так і колективні суб'єкти. Наприклад, ч. 1 ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) наголошує на тому, що «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист ...» [3]. Це значить, що будь-яка фізична чи юридична особа (індивідуальний чи колективний суб'єкт) може звернутися до адміністративного суду й так стати учасником адміністративних процесуальних відносин у статусі позивача. Тобто наголошуємо на тому, що класифікація суб'єктів на індивідуальних чи колективних осіб, фізичних чи юридичних осіб є доречною під час характеристики суб'єктів адміністративного процесуального права чи суб'єктів адміністративних процесуальних відносин і зайвою й такою, що вносить плутанину, під час характеристики суб'єктів чи учасників адміністративного процесу. На жаль, у юридичній літературі можна знайти й зворотню ситуацію, коли під час характеристики суб'єктів адміністративних процесуальних відносин використовують класифікацію суб'єктів та учасників адміністративного процесу. Наприклад, А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко та Р.С. Мельник у навчальному посібнику з адміністративного процесу України запропонували класифікувати суб'єктів адміністративних процесуальних відносин на три групи: 1) які здійснюють правосуддя (адміністративні суди); 2) які беруть участь у справі (позивач, відповідач та ін.); 3) які сприяють здійсненню правосуддя (секретар судового засідання, судовий розпорядник та ін.) [4, с. 69–71]. Переконані в тому, що суб'єкти й учасники адміністративного процесу чітко визначено КАСУ залежно від функціонального призначення, яке реалізують у межах адміністративного судочинства. Це суд, сторони справи (позивач, відповідач), особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, треті особи, представники, помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст. Отже, коло суб'єктів та учасників адміністративного процесу є обмеженим. Коли ж виникає необхідність класифікувати одного з учасників адміністративного процесу, наприклад, представника, то його характеристика відбувається шляхом використання класифікацій як суб'єктів адміністративного процесуального права, так і суб'єктів адміністративних процесуальних відносин. Так, представником може бути: а) фізична особа, яка має посвідчення адвоката; б) фізична особа, яка є керівником або членом виконавчого органу, уповноваженого діяти від його імені відповідно до закону, статуту чи положення; в) фізична особа, яка є керівником або представником органу державної влади чи

органу місцевого самоврядування та представляє інтереси держави чи територіальної громади; г) фізична особа, яка є батьком, усиновлювачем чи опікуном малолітньої чи неповнолітньої особи, тощо. У всіх вищеперерахованих випадках учасник адміністративного процесу один – представник, а от учасником адміністративних процесуальних відносин у статусі представника можуть бути різні категорії фізичних осіб.

Висновки базуються на аналізі класифікацій суб'єктів та учасників адміністративного процесу, які містяться в старих наукових джерелах, тобто без урахування сучасних досліджень. Наприклад, В.М. Котенко, розкриваючи особливості класифікації суб'єктів адміністративного процесу, чомусь, по-перше, проігнорував думки українських науковців із цього питання, що висловлені в науковій літературі в період з 1991 по 2011 роки, по-друге, піддав аналізу лише класифікації суб'єктів матеріального адміністративного права, які висловлювалися або представниками радянського адміністративного права (Г.І. Петров, О.М. Якуба), або представниками адміністративного права Російської Федерації (Д.М. Бахрах, Ю.М. Козлов), по-третє, так і не висловив своєї позиції щодо класифікації суб'єктів адміністративного процесу [5, с. 18–19]. Не принижуючи надбання радянських учених і науковців Російської Федерації, вважаємо, що посилання на такі праці можуть відбуватися лише: а) в історичному аспекті для встановлення зв'язку минулого й сучасного в дослідженнях правових явищ; б) як додатковий елемент після ґрунтовного аналізу джерел науки національного адміністративного права; в) як приклад якоїсь неординарної думки, яка з роками більше ніким не висловлювалася й не аргументувалася в юридичній літературі. Аналіз же теоретичних проблем сучасної теорії адміністративного процесуального права України виключно на підставі думок науковців минулого чи представників інших правових систем вважаємо неприпустимим.

Викликає сумніви *виділення лідируючих суб'єктів у класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу.* Необхідність виділення лідируючих суб'єктів серед усього загалу суб'єктів та учасників адміністративного процесу зумовлена існуванням широкого трактування поняття «адміністративний процес». Наприклад, у провадженні у справах про адміністративні правопорушення одна частина органів порушує провадження по справі, друга – застосовує заходи процесуально-забезпечувального характеру, а третя – розглядає справу та вирішує питання про накладення адміністративного стягнення. Виникала необхідність усі ці органи, що приймають процесуальні рішення й ведуть адміністративний процес, об'єднати в одну групу під однією назвою. М.М. Тищенко, який теж є представником широкого трактування поняття «адміністративний процес», запропонував називати їх «лідируючі суб'єкти» адміністративного процесу. Учений підкреслює, що група лідируючих суб'єктів неоднорідна, адже орган чи посадова особа, яка вирішує справу, лідирує не тільки на стадії вирішення справи, а й на всіх інших стадіях адміністративного процесу (мова йде про реалізацію повноважень щодо процесуального контролю, санкціонування окремих процесуальних дій і стосовно забезпечення виконання прийнятих рішень). Таких лідируючих суб'єктів М.М. Тищенко пропонує називати провідом. У зв'язку з цим учений запропонував цікаву класифікацію суб'єктів та учасників адміністративного процесу, поділяючи всіх суб'єктів на два види: 1) провід і 2) учасники.

До учасників адміністративного процесу М.М. Тищенко зарахував зацікавлених осіб та осіб, які сприяють розгляду справи, а також усіх інших лідируючих суб'єктів [6, с. 28–31]. Теоретична значимість цієї класифікації полягає лише в тому, що серед усього загалу суб'єктів, які вправі приймати процесуальні рішення, М.М. Тищенко окремо виділяє проводи. Разом із тим ця класифікація позбавлена практично-прикладного характеру. По-перше, до учасників адміністративного процесу зарахована частина лідируючих суб'єктів. У чому ж тоді різниця між суб'єктом процесу й учасником процесу? По-друге, ця класифікація так і не пояснила необхідність використання терміна «лідируючі суб'єкти», адже вони розбиті на дві групи за критерієм прийняття остаточного рішення по справі. На жаль, ця класифікація й термін «лідируючі суб'єкти» продовжують використовуватися в різних інтерпретаціях не тільки в працях представників широкого трактування адміністративного процесу (наприклад, О.В. Кузьменко, В.Д. Сорокін та ін.), а й у працях адміністративістів, які стверджують, що адміністративний процес обмежується сферою адміністративного судочинства. Зокрема, О.В. Агеєв наголошує: «У широкому сенсі лідируючі суб'єкти процесу представляють інтереси держави, в необхідних випадках приймають засновані на вимогах правових норм рішення, спрямовані на захист і охорону таких інтересів» [2, с. 73].

Переконані в тому, що термін «лідируючі суб'єкти» не повинен використовуватися в класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу з таких причин:

1) єдиним суб'єктом, який веде справу, є суд. Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 4 КАСУ, суд – це суддя адміністративного суду, який розглядає й вирішує адміністративну справу одноосібно, колегія суддів, інший визначений КАСУ склад адміністративного суду. Тобто єдиним суб'єктом, що реалізує державно-владні повноваження в межах адміністративного судочинства, які, у свою чергу, впливають на рух адміністративної справи, є суд. Тому відсутня необхідність виділення в адміністративному процесі окремої групи лідируючих суб'єктів, які, у свою чергу, мають різне функціональне призначення й різний процесуальний статус. Терміном «суд» охоплюється все розмаїття процесуальних статусів суду в адміністративному процесі (суддя, колегія суддів, окружний суд, апеляційний суд, касаційний суд тощо);

2) зміст терміна «лідируючий» розкривається через слова «провідний» чи «передовий». Чи є сенс виділяти лідируючих суб'єктів в адміністративному процесі, де ініціативу щодо виникнення адміністративних процесуальних відносин проявляє фізична чи юридична особа, яка вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушено її права, свободи або законні інтереси? Якщо є лідируючі суб'єкти, то логічно було б говорити й про існування нелідируючих суб'єктів. У кримінальному процесі або провадженні у справах про адміністративні правопорушення процесуальні (процедурні) відносини виникають за ініціативою органів досудового слідства чи органів адміністративного розслідування. У цьому аспекті є певний сенс говорити про існування в кримінальному процесі лідируючих суб'єктів. У межах же адміністративного судочинства процесуальні відносини, як правило, виникають за ініціативи фізичних і юридичних осіб, які вва-

жають, що їхні права, свободи або законні інтереси порушено. У чому ж тоді лідерство суду як суб'єкта адміністративного процесу? Суд здійснює правосуддя, є арбітром в адміністративній справі, приймає процесуальні рішення, які дають можливість рухатися справі, але він не є лідируючим, провідним чи передовим суб'єктом серед усіх інших суб'єктів та учасників адміністративного процесу. Наприклад, І.І. Діткевич, навпаки, вважає, що позивач і відповідач є «основними» учасниками адміністративного процесу, адже саме вони безпосередньо заінтересовані у вирішенні адміністративної справи [7, с. 153].

Отже, поняття «лідируючі», «основні», «провідні» суб'єкти є оціночними поняттями, які можуть підкреслювати авторську позицію дослідника, але позбавлені методологічних властивостей, особливо для класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу.

Висновки. Підсумовуючи аналіз недоліків класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу, які представлені в сучасній юридичній літературі, можна резюмувати таке.

Найбільш розповсюдженими недоліками в цій сфері є: 1) ігнорування класифікації як одного з дієвих наукових засобів під час дослідження суб'єктів та учасників адміністративного процесу, а також їхнього правового статусу; 2) використання класифікацій, які притаманні матеріальному адміністративному праву або характеризують суб'єктів процесуальних відносин, але не мають стосунку до видів суб'єктів та учасників адміністративного процесу; 3) деякі класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу базуються на аналізі старих наукових джерел без урахування сучасних досліджень; 4) намагання використовувати в класифікаціях оціночні поняття, які позбавлені як теоретичного, так і практичного значення.

Література:

1. Андруневич О.М. Суб'єкти адміністративного судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2012. 231 с.
2. Агеєв О.В. Прокурор як суб'єкт адміністративного процесу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2006. 170 с.
3. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.
4. Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України : навчальний посібник. Київ : Прецедент, 2007. 531 с.
5. Котенко В.М. Забезпечення процесуальних прав і законних інтересів позивача та відповідача в адміністративному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. 196 с.
6. Тищенко Н.М. Гражданин в административном процессе. Харьков : Право, 1998. 192 с.
7. Діткевич І.І. Адміністративна процесуальна правосуб'єктність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. 230 с.

Zheltobriukh I. Disadvantages of scientific classifications of subjects and participants of the administrative process, who are presented in the modern legal literature

Summary. This paper analyses the classifications of subjects and participants in the administrative process, who are presented in the modern legal literature, based on which the most common disadvantages allowed by scholars in this field are highlighted. It is noted that most modern classifications of subjects and participants in the administrative process, which are reflected in the scientific and educational literature, have been borrowed, sometimes without proper adaptation to the peculiarities of administrative proceedings, from representatives of criminal procedural, civil procedural, and commercial procedural law. Attention is drawn to the fact that archaic approaches to the classification of subjects and participants in the administrative process

are still used today. It is concluded that the most common shortcomings in this area are: 1) ignoring the classification as one of the effective scientific tools in the study of subjects and participants in the administrative process, as well as their legal status; 2) the use of classifications that are inherent in substantive administrative law or characterize subjects of procedural relations but are not related to the types of subjects and participants in the administrative process; 3) some classifications of subjects and participants in the administrative process are based on the analysis of old scientific sources without taking into account recent research; 4) attempts to use in the classifications valuation concepts that are devoid of both theoretical and practical meaning.

Key words: administrative process, subject of administrative process, participant of administrative process, classification of subjects and participants of administrative process.

*Щупаківський Р. В.,**докторант докторантури та ад'юнктури**Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОГО ПРАВА

Анотація. Стаття присвячена розгляду категорії предмета адміністративно-телекомунікаційного права. У межах статті розглядалися визначення поняття «предмет правового регулювання», категорія предмета адміністративного права та безпосередньо предмет телекомунікаційного права.

Автором проаналізовані наукові доробки вчених загальної теорії права, вчених-адміністративістів щодо питання правової категорії предмета права й основних сфер, що визначають відносини телекомунікаційного характеру, склад предмета адміністративного права.

Активний розвиток технологій телекомунікаційного типу нині потребує встановлення їх державного регулювання. Такий вид регулювання має реалізовуватися на основі правових положень, що об'єднані в рамках адміністративно-телекомунікаційного права.

Предмет телекомунікаційного права тільки формується, проте навіть нині здійснено його характеристику за трьома основними сферами, якими визначаються телекомунікаційні відносини, зокрема: ліцензування та контроль телекомунікаційної діяльності; створення та експлуатація телекомунікаційної інфраструктури; надання телекомунікаційних послуг.

У статті також зазначається, що нині телекомунікаційне право характеризується у вигляді підгалузі в системі інформаційного та адміністративного права. Проте в перспективі науковці не відхиляють його розвитку й виділення в самостійну галузь права.

Зроблено висновок, що телекомунікаційні технології мають вплив на формування нових дієвих засобів управління та взаємодії владних, місцево самоврядних органів, господарських структур та членів суспільства. Ними можна визначити нову можливість покращення якості управління завдяки наданню послугам органів держави електронних засобів. Необхідністю удосконалення впливу на правові процеси в суспільстві визначається доцільність детального розгляду питання предмета адміністративно-телекомунікаційного права та вивчення досягнень від практичного застосування та використання телекомунікаційних технологій як інструменту державних органів.

Ключові слова: предмет правового регулювання, предмет адміністративного права, предмет адміністративно-телекомунікаційного права, склад предмету телекомунікаційного права.

Постановка проблеми. Активний розвиток телекомунікаційних технологій (мобільний, супутниковий зв'язок, інтернет тощо) став потребувати встановлення їхнього регулювання державою. Такий різновид регулювання має реалізовуватися на основі правових положень, що об'єднані в рамках адміністративно-телекомунікаційного права [13, с. 63].

Загальне поняття предмета правового регулювання розглянули багато науковців теорії держави і права, зокрема

С.С. Алексєєв, В.В. Галунько, Г.О. Пономаренко, В.Д. Сорокін, В.К. Шкарупа, Л.С. Явич. Проблематикою предмету адміністративного права займалися такі науковці та юристи: В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Ю.М. Козлов, Р.С. Мельник, Е. Шмідт-Ассманн. Безпосередньо питанням предмета інформаційного та телекомунікаційного права займалися такі вчені: В.М. Боєр, Ю.В. Волков, В.А. Копилов, О.Г. Павельєва, Т.Н. Скорикова, С.С. Чаннов. Проте науковців, якими досліджено поняття предмета адміністративно-телекомунікаційного права, нині бракує.

Метою статті постає аналізування наукових доробків вчених загальної теорії права, вчених-адміністративістів стосовно питання правової категорії предмета права й основних сфер, що визначають відносини телекомунікаційного характеру, склад предмета адміністративного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочинаючи дослідження питання предмета будь-якої галузі права, варто звернути увагу на загальне поняття предмета правового регулювання. Аби повно розглянути це питання, необхідно звернутися до вчень дослідників теорії держави та права.

За радянського етапу розвитку правової науки предмет правового регулювання визначався за допомогою категорії суспільних відносин, а дефініція правового регулювання розумілася через поняття їхнього «класового регулятора», організованого державного впливу на них завдяки законодавству [10, с. 57–59].

Другий підхід до визначення предмета правового регулювання, що було підтримано Л.С. Явичем та С.С. Алексєєвим, характеризується застосуванням категорії поведінки суб'єктів. Л.С. Явич під правовим регулюванням розуміє різні правові форми державного впливу на поведінку суб'єктів відносин у суспільстві за допомогою встановлення прав та зобов'язань [19, с. 26–29]. Схожими позиціями апелював С.С. Алексєєв [2, с. 287], що застосовував для визначення «програмування» людської поведінки, а правове регулювання визначав як результат реагування суб'єктів на вплив правового характеру.

В.Д. Сорокіним було вперше запропоновано розглядати як предмет правового регулювання спільний предмет щодо усієї правової системи, включаючи і відносини соціально-правового середовища [15, с. 10].

Предмет правового регулювання – це та сфера, на яку поширюється право. Це матеріальний критерій розподілу права на структурні елементи, він відповідає на питання, що регулює право [16, с. 160].

Предмет правового регулювання є вужчою категорією, аніж предмет правового впливу. Предмет правового регулювання охоплює питання суспільних відносин чи їх сукупності, що підпадають під регламентацію правових положень та приписів законодавства.

Зміни формації суспільно-економічного типу в Україні призвели до необхідності перегляду предмета правового регулювання як загалом, так і в межах окремих галузей. Значних істотних змін набув саме предмет адміністративно-правового регулювання. Предмет адміністративного права включає нині вельми широку систему правовідносин суспільства, що зароджуються через реалізацію функцій виконавчої влади держави, сутністю якої можна визначити управління суспільством та його членами.

Передумовами об'єктивного характеру щодо впровадження нового підходу до предмета адміністративного права є перехід української економіки до ринкових відносин, впровадження місцевого самоврядування, гарантування пріоритету громадянських прав та свобод. Варто дослідити питання видів відносин управлінського характеру, що пов'язані з втіленням у життя публічної влади, адже адміністративне право у вигляді галуззі публічного права має на меті, перш за все, врегулювання управлінських відносин у сфері втілення публічної влади.

Вищенаведене дає змогу оновити наукове уявлення щодо предмета адміністративного права завдяки розширенню сфери відносин суспільства, які ним регулюються.

І.П. Голосніченко зауважив, що до складу предмета адміністративного права можна зарахувати такі групи однорідних відносин у суспільстві:

а) в межах державного управління в економічній сфері, сфері діяльності соціально-культурного та адміністративно-політичного типу;

б) відносин управлінського характеру в межах системи й структури виконавчих та місцево самоврядних органів;

в) відносин управлінського характеру, які зароджуються під час організації внутрішнього типу та діяльності апарату інших органів держави (наприклад апарат прокуратури, судів, адміністрації Президента тощо), а також діяльності адміністрацій підприємств, установ й організацій;

г) відносин управлінського характеру, що пов'язані із виконанням функцій та повноважень виконавчими органами, місцево самоврядними органами, громадськими організаціями й іншими недержавними інституціями;

г) які виникають через забезпечення виконавчими й місцево самоврядними органами втілення в життя та гарантування прав та свобод суспільства, а також передбачення надання їм різних послуг адміністративного характеру;

д) котрі зароджуються через організацію й діяльність адміністративних судів (іншими словами, в межах сфери юстиції адміністративного типу);

е) процесуальні відносини з приводу поновлення судом прав та свобод членів суспільства й інших учасників адміністративного права;

є) які зароджуються через використання заходів відповідальності адміністративного характеру до фізичних та юридичних осіб [7, с. 13–14].

Одну із перших загальноприйнятих дефініцій поняття «предмет адміністративного права» було наведено радянським науковцем Ю. Козловим. Ним було зараховано до предмета адміністративного права відносини в суспільстві управлінського типу, що безпосередньо було пов'язано з реалізацією державними органами певних завдань виконавчо-розпорядчого характеру, зокрема управління постійного та безпосереднього типу будівництвом господарської та культурно-політичної природи [11, с. 29].

Схожий погляд на категорію предмета адміністративного права продемонстрував і Ю.П. Битяк, що визначив під таким предметом систему відносин суспільства, котрі зароджуються через реалізацію функцій управління держави щодо виконання різнопланової діяльності виконавчого та розпорядчого типу [1, с. 19].

В.Б. Авер'янов визначив предмет адміністративного права таким чином: науковець вважає, що досліджувана категорія складається із суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються безпосередньо під час процедури практичного виконання органами держави, перш за все, виконавчими органами, державно-владних повноважень, згідно із закріпленою за ними компетенцією стосовно реалізації державно-управлінських функцій [8, с. 35].

Всі вищезазначені визначення предмета адміністративного права не є такими, що один одному явно суперечать, адже всі вони засновуються на базовій класичній дефініції, сформульованій А.І. Єлістратовим, зокрема на визначенні адміністративного права через категорію підзаконної діяльності правлячих органів щодо упорядкування відносин суспільства поміж правлячою верхівкою та звичайними громадянами в межах сфери управління держави задля гарантування громадського добробуту (інакше кажучи, аби захистити публічне право) [9, с. 19].

«Новітніми» підручниками адміністративного права не пропонується читачам інформації стосовно предмета адміністративного права. Так, навчальний посібник «Загальне адміністративне право», авторами котрого є Р. Мельник та В. Бевзенко, закріплює думку, що положення права публічного характеру здійснюють регулювання відносин, у котрих одна сторона постає державним, місцево-самоврядним органом чи суб'єктом із повноваженнями, які було йому делеговано, що діє заради здійснення функцій та задач публічного типу, котрі націлено на процедуру задоволення інтересу публічної природи [13, с. 46]. Безпосередньо у вищенаведеному автори вбачають основну характерну рису права публічного характеру, до рахунку якого дораховують і адміністративну правову галузь. Незважаючи на те, що у вищезгаданому підручнику існує, по суті, інформація стосовно предмета адміністративного права, авторами не застосовується ця правова категорія.

Е. Шмідт-Ассманн вказує на те, що європейське адміністративне право характеризується розумінням того, що адміністративна дія не може бути розглянута виключно з боку публічно-адміністративної діяльності [18, с. 22–23]. Для адміністративних дій характерні взаємодія й зв'язок зворотного характеру. Регулювання можна визнати успішним за умови, що стимул узгоджено із мотивами дійових осіб.

Запровадження новітніх інформаційних технологій та телекомунікацій впроваджує гарантії щодо цілісності сфери телекомунікаційного типу, яка проходить етап розвитку відповідно до певних закономірностей.

Предмет та місце телекомунікаційного права в системі українського права є порівняно новою проблемою для української юриспруденції. Враховуючи реалії інформаційного суспільства, що знаходиться у стані формування, і те значення, котре відведено телекомунікаційним технологіям українським законодавством, варто визнати її актуальність.

Наголошуючи на важливості всебічного дослідження поставлених питань за участі фахівців галузі зв'язку, що мають багаторічний досвід практичної роботи, зазначимо безперечно положення, запропоновані Т.Н. Скориковою:

1) про необхідність розмежування предметів інформаційного права і телекомунікаційного права;

2) «предмет телекомунікаційного права має включати і відносини, що виникають у зв'язку з діяльністю інтернету як мережі електричного зв'язку»;

3) як критерій формування предмета телекомунікаційного права «слід вдатися не до застосування в їх поняттях загальних для всіх телекомунікаційних мереж технічних категорій, а до суті їхньої основної діяльності»;

4) «до предмета телекомунікаційного права варто зарахувати громадські відносини, що виникають у зв'язку зі створенням, функціонуванням та управлінням всіх телекомунікаційних мереж як технологічних систем» [14, с. 94–97].

Частково можна погодитися з тезою, що «інформаційне, і телекомунікаційне право можна лише умовно назвати «правом», наприклад, із метою формування назви навчальної дисципліни, але не більше того» [5, с. 3]. Дійсно, до завершення формування українського телекомунікаційного права як галузі права ще далеко.

Що таке предмет телекомунікаційного права? Ймовірно, з цієї постановкою питання погодиться більшість дослідників: і ті, хто визнають наявність інформаційного і телекомунікаційного права, і ті, хто є жвавими противниками такої думки. Для вирішення питання про наявність передумов формування предмета телекомунікаційного права розглянемо такі фактори: можливість виділення специфічних суспільних відносин, їх своєрідність, наявність правових норм.

Питання про можливість оформлення телекомунікаційного права як єдиного блоку висловлювали раніше. Таку можливість у процесі спеціалізації загальнотеоретичних знань «приватних наукових досліджень, таких, наприклад, як правова кібернетика» [3, с. 19] передбачав С.С. Алексєєв.

У міру розвитку суспільних відносин В.А. Копилов [12, с. 82] зазначив: «Телекомунікаційне право – складова частина цілого, що називається інформаційним правом». Схожу думку висловлював науковець С.С. Чаннов [17, с. 15], а також В.М. Боєр та О.Г. Павельєва, які дотримуються схожої конструкції: «Телекомунікаційне право – складова частина того цілого, що називається інформаційним правом» [4].

Предмет телекомунікаційного права тільки формується, однак і нині можна здійснити його характеристику завдяки трьом основним сферам (блокам), що визначають відносини телекомунікаційного характеру, як було зазначено раніше:

1) ліцензування та контроль телекомунікаційної діяльності;

2) створення та експлуатація телекомунікаційної інфраструктури;

3) надання телекомунікаційних послуг [6].

При першому дослідженні з'являється бажання для кожної з перерахованих сфер рекомендувати власний метод правового регулювання: імперативний – для сфери ліцензування та нагляду; диспозитивний – для сфери надання послуг. Залишається питання, якому методу правового регулювання необхідно надати перевагу в разі регулювання відносин із приводу створення та експлуатації інфраструктури та мереж.

Нижче пропонується розглянути всі три види діяльності окремо. Так, розпочинаючи дослідження питання ліцензування та контролю телекомунікаційної діяльності, варто зазначити, що цей предметний блок тісно пов'язаний з адміністративними та цивільними правовідносинами. Отримання особли-

вого правового статусу телекомунікаційним оператором як явище виділено із традиційних громадянських та адміністративних правових відносин. Ці відносини передують власне телекомунікаційній діяльності, супроводжують усю діяльність та завершують її. Правовідносини щодо процесу реєстрації й ліцензування мають разовий характер, на відміну від відносин щодо введення та експертизи об'єктів, яким притаманний систематичний характер. Відносини щодо контролювання зароджуються також поміж операторами під час приєднання мереж, що дає змогу їх виділити в розглядувану предметну сферу за суб'єктною ознакою. Відносини контролюючого типу поміж операторами досі постають маловивченими та не мають аналогів у практичних сферах.

Продовжуючи розгляд блоків предмета телекомунікаційного права, розглянемо питання створення й експлуатації телекомунікаційної інфраструктури. Проектування, будівництво (або приєднання) телекомунікаційних мереж також має свою специфіку та особливості. Відносини, суміжні з відносинами щодо капітального будівництва, які зароджуються під час самостійного розвитку власної мережі окремими малими підприємствами, тільки частково врегульовуються законодавством щодо будівництва. Більшість схожих відносин розглядається сторонами в межах цивільного права. Проте залишаються питання, зокрема, щодо правового регулювання розподілення та застосування телекомунікаційних ресурсів, доступу щодо розміщення (монтажу) мереж на об'єктах інфраструктури міського типу, будівлях, спорудах. Їхнє зарахування до відносин телекомунікацій є логічним, адже головна їх сутність полягає в ресурсовому обороті, доступі щодо розміщення інфраструктури телекомунікаційного характеру (устаткування, мереж), підтримці мереж у готовності. Цей комплекс відносин є безпосереднім попередником процесу надання послуг.

Останнім блоком предмета телекомунікаційного права є надання телекомунікаційних послуг. Зазвичай надання платних послуг належить до предмета регулювання цивільного права. Одночасно в межах телекомунікаційної сфери є незліченна кількість прикладів (наприклад, мобільний зв'язок), нездатності або нереальності регулювання послуг цивільними правовими засобами.

До предмета телекомунікаційної галузі права також можна зарахувати:

- стандартизацію у телекомунікаційній сфері;
- регулювання номерного ресурсу;
- процедуру ліцензування діяльності в телекомунікаційній галузі;
- державне управління та нагляд за діяльністю у телекомунікаційній сфері;
- тарифне регулювання послуг у галузі зв'язку та телекомунікацій.

Нижче розглянемо трохи детальніше деякі вищезазначені елементи. Згідно із Законом України «Про телекомунікації» центральний орган виконавчої влади в галузі зв'язку розробляє й реалізує технічну політику в рамках формування номерного ресурсу. Розподілення, присвоєння й процедура обліку номерного ресурсу, видача та відміна дозволу на його застосування, нагляд держави стосовно застосування номерного ресурсу реалізуються НКРЗІ. Розподілення та застосування українського радіочастотного ресурсу задля реалізації телекомунікаційної діяльності передбачено Законом України «Про радіочастотний ресурс України».

Діяльність фізичних та юридичних осіб стосовно безплатного надання послуг зв'язку здійснюється лише на підставі ліцензії на здійснення діяльності у сфері надання послуг зв'язку. НКРЗІ ліцензує й реєструє в галузі з надання послуг телекомунікаційного характеру.

Уряд визначає порядок здійснення державного нагляду за діяльністю в галузі зв'язку. Державний нагляд за діяльністю в галузі телекомунікацій здійснює Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, котрою забезпечується контролювання якості послуг у галузі телекомунікацій та задоволення споживацького попиту.

Нині телекомунікаційне право характеризується у вигляді підгалузі в системі інформаційного та адміністративного права. Однак у перспективі науковці не відхиляють його розвиток та виділення в самостійну галузь права [6].

Висновки. Таким чином, телекомунікаційні технології мають вплив на формування нових дієвих засобів управління та взаємодії владних, місцево самоврядних органів, господарських структур та членів суспільства. Ними можна визначити нову можливість покращення якості управління завдяки наданню послугам органів держави електронних засобів. Необхідністю удосконалення впливу на правові процеси в суспільстві визначається доцільність детального розгляду питання предмета адміністративно-телекомунікаційного права та вивчення досягнень від практичного застосування та використання телекомунікаційних технологій як інструменту державних органів.

Література:

1. Адміністративне право України [Текст] : підручник для юрид. вузів і фак. / Битяк Ю.П., Богуцький В.В., Гарашук В.М. та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка. Харків : Право, 2001. 528 с.
2. Алексеев С.С. Об объекте права и правоотношения. *Вопросы общей теории советского права* : сборник статей / С.С. Алексеев ; под ред. проф. С.Н. Братуся. Москва : Государственное изд-во юрид. л-ры, 1960. 407 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права. Москва : Юрид. лит., 1981.
4. Боер В.М. Информационное право : учеб. пособие. Ч. 1 / В.М. Боер, О.Г. Павельева; ГУАП. Санкт-Петербург, 2006. 116 с.
5. Волков Ю.В. О предмете и методе телекоммуникационного права. *Право и Интернет*. 13 с. URL: <http://www.russianlaw.net/files/law/doc/a254.pdf>
6. Волков Ю.В. О предмете телекоммуникационного права. *Правовые понятия и категории в контексте информационного права*. Материалы теоретического семинара по информационному праву. ИГиП РАН. М. 2006. С. 121–129.
7. Голосніченко І.П. Відносини державної служби та предмет регулювання адміністративного права. *Публічне право*. 2016. № 1. С. 12–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_1_3
8. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики [Текст] / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Факт, 2003. 384 с.
9. Єлістратов А.І. Адміністративне право : лекції / ред. та упоряд. В.В. Галуцько, С.В. Діденко. Херсон : ВАТ ХМД, 2007. 268 с.
10. Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. Москва : Госюриздат, 1961. 381 с.
11. Козлов Ю.М. Предмет советского административного права. Москва : Изд-во МГУ, 1967. 160 с.
12. Копылов В.А. Информационное право. Москва, 2002.

13. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
14. Скорикова Т.Н. Информационное и телекоммуникационное право в современном гражданском обороте. *Вестник Томского государственного университета*. 2008. № 307. С. 94–97
15. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет и метод : учеб. пособие / под ред. И.Ф. Покровского. Санкт-Петербург: Ин-т морского права, 2000. 217 с.
16. Теорія держави і права : навчальний посібник / [авт. упоряд. В.В. Галуцько, Г.О. Пономаренко, В.К. Шкарупа] ; за ред. В.К. Шкарупи. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2007. 280 с.
17. Чаннов С.Е. Информационное право России: Учебник для вузов. Москва, 2004.
18. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання / пер з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов; відп. ред. О. Сироїд. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : К.І.С., 2009. 552 с.
19. Явич Л.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. Москва : Госюриздат, 1961. 172 с.

Shchupakivskiy R. Subject-matter of administrative-telecommunications law

Summary. An article is devoted to the category of the subject of administrative and telecommunication law. The article considered definition of “subject of legal regulation”, the category of the subject of administrative law and directly the subject of telecommunication law.

The author analyzes the scientific works of scholars of the general theory of law, administrative scientists on the legal category of the subject of law and the main spheres that determine the relations of a telecommunication nature, the composition of the subject of administrative law.

The active development of telecommunication-type technologies still requires the setting of their state regulation. This kind of regulation should be implemented on the basis of legal provisions united in administrative and telecommunications law.

At the moment, the subject of telecommunication law is only being formed, but even now its characteristics have been implemented in the three main areas that determine telecommunication relations, in particular: licensing and control of telecommunication activities; creation and operation of telecommunication infrastructure; provision of telecommunication services.

The article also notes that at the moment telecommunication law is characterized as a sub-sector of law in the information and administrative law system. However, in the future, scientists do not reject its development and separation into an independent branch of law.

It is concluded that telecommunication technologies have influence on the formation of new effective means of management and interaction of power, locally self-governing bodies, economic structures and members of society. They can identify a new opportunity to improve the quality of government by providing electronic services to government agencies. The need to improve the impact on legal processes in society determines the expediency of a detailed consideration of the subject of administrative and telecommunications law and the study of achievements from the practical application and use of telecommunications technologies as a tool of state bodies.

Key words: subject of legal regulation, subject of administrative law, subject of administrative and telecommunication law, composition of the subject of telecommunication law.

*Буличов Є. В.,**здобувач кафедри адміністративного та митного права
Університету митної справи та фінансів*

ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ СПРАВЛЯННЯ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ

Анотація. Метою наукової статті є висвітлення поняття й ознак адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів. Адміністративна послуга у сфері справляння податків і зборів повинна відповідати таким ознакам: отримання пов'язане із забезпеченням реалізації прав, свобод і законних інтересів осіб, виконання ними обов'язків у податковій і митній сферах; надаватися виключно органом ДФС України; надаватися за зверненням фізичної чи юридичної особи; суб'єкт звернення може користуватися результатом послуги на власний розсуд; повноваження органу ДФС на надання такої послуги визначено законом, так само як і право заявника на звернення; результат адміністративної послуги об'єктивується у формі управління; результатом послуги є виникнення, зміна, припинення прав та обов'язків споживача; являти собою вчинення владних повноважень або дій. Також потрібно вказати на таку ознаку адміністративної послуги, як унікальність: ці послуги надаються згідно із законом конкретним органом публічної адміністрації й не можуть бути отримані в іншому органі публічної адміністрації, підприємстві, установі, організації. Відповідно до інформаційної картки № 11-03, затвердженої Наказом ДФС України від 13.01.2015 № 7, реєстрація реєстратора розрахункових операцій здійснюється в органі ДФС за основним місцем обліку суб'єкта господарювання як платника податків, а отже, така послуга не може бути надана ніяким іншим органом ДФС чи публічної адміністрації.

До адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів не можна зарахувати діяльність, пов'язану з розглядом скарг платників податків; застосуванням заходів адміністративного та фінансового примусу; провадженням за ініціативою органу ДФС (наприклад визначення податкового зобов'язання платника податків органом ДФС); податковим контролем; бюджетним відшкодуванням ПДВ; отриманням податкової соціальної пільги на ПДФО.

Запропоновано під адміністративною послугою у сфері справляння податків і зборів розуміти публічно-владну, підзаконну діяльність органів ДФС (їх посадових осіб) за заявою фізичних і юридичних осіб про реалізацію передбачених законом прав та інтересів, забезпечення виконання обов'язків цих осіб у податковій і митній сферах, що має своїм результатом виникнення, зміну, припинення прав та обов'язків фізичної чи юридичної особи, може відбуватися в одній із таких правових форм управління: виданням індивідуального акта управління або здійсненням інших юридично значущих дій.

Ключові слова: адміністративна послуга, дозвіл, види адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів, ознака, послуга.

Постановка проблеми. Актуальність теми статті визначається пріоритетністю завдання соціальної правової держави щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, один

зі шляхів реалізації якого полягатиме в якісному наданні адміністративних послуг.

Система органів публічної адміністрації сьогодні є об'єктом реформаційних процесів. Невизначеність, неврегульованість правового статусу органів виконавчої влади впливає на стан їх сервісно-публічної діяльності, зумовлює нестабільність і бюрократизм надання адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів. Зазначені недоліки стають на заваді вдосконаленню організаційно-правового механізму надання адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, приведенню його у відповідність до європейських і світових стандартів якості. Особливо актуальною ця проблема залишається щодо якісного надання адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів у вигляді чітких адміністративних регламентів до кожної адміністративної послуги, оскільки саме органи державної влади працюють безпосередньо з населенням, забезпечуючи реалізацію прав, свобод і законних інтересів осіб, отже, формують позитивний імідж держави загалом.

Метою статті є висвітлення поняття й ознак адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів.

Виклад основного матеріалу дослідження. С.О. Легеза наголошує на таких сутнісних ознаках адміністративної послуги: надаються виключно органами владних повноважень – органами державної влади, уповноваженими на те державними підприємствами, установами, організаціями, органами місцевого самоврядування – в порядку здійснення ними завдань і функцій у межах, визначених законом; надання адміністративних послуг пов'язане із забезпеченням створення умов для реалізації фізичними чи юридичними особами прав, свобод і законних інтересів шляхом вирішення відповідних процедурних питань; надання адміністративних послуг передбачено за рахунок коштів державного чи місцевого бюджетів, тобто має бути безоплатним; компетенція органів владних повноважень щодо надання певного виду послуг визначається законодавством і відповідно до затверджених стандартів [5, с. 80–81]. На думку вченого, усі інші ознаки: надання послуг за зверненням осіб, згода сторін, оплатність, вчасність, простота процедури, зручність, відкритість, задоволеність, безпечність, зручність, ввічливість, доступність, професійність – не є ознаками чи особливістю лише адміністративних послуг, а мають характер загальних ознак, які притаманні будь-яким видам послуг – цивільно-правовим, господарським, медичним, транспортним, будівельним, адміністративним тощо [2, с. 80–81].

Аналогічні ознаки адміністративних послуг визначає й Д.В. Приймаченко, доповнюючи цей перелік такими: нормативно визначена правова можливість не лише надання, а й отримання послуги; результатом є прийняття адміністратив-

ного акта (рішення або юридично значуща дія), яким задовольняється особа-заявник [8, с. 11].

Учені в розробках наголошують, що надання адміністративної послуги можливе лише у випадку, коли є спеціальне правове регулювання порядку надання такої послуги. Вимога особи до органу влади вчинити якісь дії на її користь може розглядатися як адміністративна послуга лише тоді, коли вона базується на нормах законодавства. Не можна вимагати від органу влади надати адміністративну послугу, якщо її надання не передбачено законом. У цьому випадку можна лише просити щось зробити, але це звернення має іншу правову природу [3, с. 105].

Адміністративна послуга надається відповідно до закону, що означає:

а) конкретне повноваження з надання адміністративних послуг має бути закріплено лише законом;

б) те саме стосується й процедури, тобто порядку розгляду та вирішення справ з надання адміністративних послуг [12, с. 15–22].

І.А. Мордвін указує, що в ідеалі закон повинен визначити й відповідне повноваження (право-обов'язок) адміністративного органу, і порядок надання послуги. Також можливим є варіант, коли закон визначає загальні підстави для існування адміністративної послуги, а її «запровадження» залишається на розсуд компетентного органу (наприклад, законодавство про охорону архітектурної спадщини може передбачати повноваження органів місцевого самоврядування на обмеження руху в окремих частинах населеного пункту. Відповідно введення спеціального дозволу на в'їзд на певну територію населеного пункту буде муніципальною адміністративною послугою) [6, с. 23–25]. Проте потрібно зауважити, що таке «загальне» визначення підстав існування адміністративної послуги може призвести до бюрократизації управлінських процесів, повинно мати місце виключно під час запровадження надзвичайних адміністративно-правових режимів (режиму воєнного стану, режиму зони надзвичайної екологічної ситуації, режиму надзвичайної ситуації). Ураховуючи практику адміністративної діяльності органів Державної фіскальної служби (далі – ДФС), доцільно вести мову про чітке законодавче визначення їхніх обов'язків з надання адміністративних послуг.

Окремо потрібно розглянути й таку ознаку адміністративної послуги, як надання виключно адміністративними органами через реалізацію владних повноважень, яка виділяється багатьма дослідниками й повинна визнаватися базовою для формування поняття адміністративної послуги [12, с. 15–22].

Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р, містить такі критерії визначення належності послуг до адміністративних: повноваження адміністративного органу щодо надання певного виду послуг визначається законом; послуги надаються адміністративними органами шляхом реалізації владних повноважень; послуги надаються за зверненням фізичних і юридичних осіб; результатом розгляду звернення є адміністративний акт, що має індивідуальний характер (паспорт, свідоцтво, ліцензія, дозвіл тощо); надання послуг пов'язано із забезпеченням створення умов для реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів [4].

Так, В.Б. Авер'янов до обов'язкових ознак адміністративних послуг зарахував і їх спрямованість на створення належних умов для повноцінної реалізації приватними особами належних їм прав і виконання покладених на них обов'язків [1, с. 150]. Щодо цього В.П. Тимошук зазначає, що більшість адміністративних послуг – це прихований примус держави, адже якщо особа бажає займатися підприємницькою діяльністю, то зобов'язана зареєструватися підприємцем, якщо бажає керувати транспортним засобом, то зобов'язана отримати посвідчення водія тощо. Тому заперечення існування в змісті категорії «адміністративна послуга» обов'язку особи щодо її отримання немає принципового значення. У будь-якому випадку виконання обов'язку чи створення умов для виконання такого обов'язку також належать до адміністративних послуг. Мета такого розуміння категорії «адміністративна послуга» полягає у створенні зручних умов спілкування особи з органом публічної адміністрації в найширшій категорії справ [12, с. 22].

Позиція В.Б. Авер'янова, В.П. Тимошука підтверджується й положеннями чинного законодавства. Так, відповідно до частини 5 статті 70 ПК України, фізична особа-платник податків незалежно від віку (як резидент, так і нерезидент), для якої раніше (тобто до 01.01.2011 – дати набрання чинності ПК України) не формувалася облікова картка платника податків і яка не включена до Державного реєстру фізичних осіб-платників податків, зобов'язана особисто або через законного представника чи уповноважену особу подати відповідному органу ДФС облікову картку фізичної особи-платника податку, що є водночас заявою для реєстрації в Державному реєстрі, і пред'явити документ, який посвідчує особу [11]. Відповідно до частини 9 статті 70 ПК України, за зверненням платника податків, його законного представника або уповноваженої особи орган ДФС видає документ, що засвідчує реєстрацію в Державному реєстрі, – картку платника податків, яка містить реєстраційний номер облікової картки платника податків – фізичної особи в Державному реєстрі фізичних осіб-платників податків [11]. Крім того, відповідно до пункту 70.12.1 частини 70.12 статті 70 ПК України, фізичні особи зобов'язані подавати інформацію про реєстраційний номер облікової картки юридичним і фізичним особам, що виплачують їм доходи [11]. Отже, отримання облікової картки платника податків полегшує виконання обов'язків зі сплати податків фізичними особами.

Заслуговує на увагу й теза, сформульована Є.Ф. Демським, що корисний ефект адміністративних послуг виникає не стільки від процесу надання і споживання самої послуги (що є характерним для публічних послуг цивільно-правового характеру), скільки від надання суб'єкту звернення відповідних повноважень для самостійного задоволення власних потреб морального, матеріального чи особистого (індивідуального) характеру [2, с. 80–81]. Отже, результат адміністративної послуги – надання певного повноваження (права) особі, яке закріплюється у правовій формі управління [2, с. 80–81].

На відміну від більшості дослідників, які конкретизують результат адміністративної послуги лише адміністративним актом, уважаємо, що результат адміністративної послуги може бути оформлений і юридично значущою дією. Так, відповідно до інформаційної картки адміністративної послуги «Продовження строку дії свідоцтва про допущення дорожнього транспортного засобу до перевезення товарів під митними печат-

ками та пломбами», у графі 12 «Способи отримання результату» зазначено: «... свідоцтво про допущення, комплект документів і фотографій або креслень (малюнків), які подані заявником для продовження строку дії свідоцтва про допущення, видається митним органом видачі заявнику з обов'язковим зазначенням на зворотному боці письмової заяви відмітки про отримання свідоцтва про допущення та документів». Інформаційна картка адміністративної послуги «Внесення до паспорта громадянина України відмітки про наявність права здійснювати будь-які платежі за серією та номером паспорта» встановлює, що результатом такої послуги (графа 11) є відмітка про наявність права здійснювати будь-які платежі за серією та номером паспорта. Водночас Д.В. Приймаченко до юридично значимих дій зараховує внесення відомостей до реєстру, що є результатом не лише реєстраційних послуг, а й дозвільних послуг у галузі митної справи [8, с. 11].

Отже, адміністративну послугу можна отримати не лише у формі індивідуального акта управління, а також у формі вчинення юридично значущої дії: проставлення відмітки, позначення, що уповноважують особу на вчинення певних дій, унесення відомостей до реєстрів.

Про можливість отримання адміністративної послуги у формі адміністративного договору вказують автори Науково-практичного коментарю до Закону України «Про адміністративні послуги» [12, с. 15]. Відповідно до пункту 5 Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності (далі – установи), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1452, установа отримує на договірних засадах послуги, пов'язані з електронним цифровим підписом, від акредитованого центру сертифікації ключів [7]. Також Наказом Інформаційно-довідкового департаменту Міністерства доходів і зборів України «Про затвердження форм реєстраційних документів для отримання послуг електронного цифрового підпису» від 10 червня 2014 р. № 50 з метою приведення форм реєстраційних документів для отримання послуг ЕЦП, відповідно до норм чинного законодавства, і спрощення процедури надання послуг ЕЦП юридичним і фізичним особам Акредитованим центром сертифікації ключів Інформаційно-довідкового департаменту Міністерства доходів і зборів України (далі – АДСК ІДД) затверджено Договір про надання послуг електронного цифрового підпису [10], який за своїми ознаками може бути зарахований до адміністративних. Однак послуги ЕЦП не є адміністративними, тому таку форму отримання результату адміністративної послуги органів ДФС на тепер не застосовують.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що результатом адміністративної послуги є уповноваження споживача (фізичної чи юридичної особи) на здійснення певних дій, що може в інформаційних картках адміністративних послуг, затверджених Наказом ДФС України від 13 січня 2015 р. № 7 [9], де в графах 11 «Результат надання адміністративної послуги» пропонується вказувати набуті права споживача, а в графі 12 «Способи отримання результату» – форму адміністративної послуги (наказ, реєстраційне посвідчення, ліцензія, витяг із реєстру).

Також потрібно вказати на таку ознаку адміністративної послуги, як унікальність: ці послуги надаються згідно із законом конкретним органом в інформаційних картках адмі-

ністративних послуг, затверджених Наказом ДФС України від № 7 [9], де в графах 11 «Результат надання адміністративної послуги» пропонується вказувати набуті права споживача, а в графі 12 «Способи отримання результату» – форму адміністративної послуги (наказ, реєстраційне посвідчення, ліцензія, витяг із реєстру).

Також потрібно вказати на таку ознаку адміністративної послуги, як унікальність: ці послуги надаються згідно із законом конкретним органом публічної адміністрації й не можуть бути отримані в іншому органі публічної адміністрації, підприємстві, установі, організації.

Відповідно до інформаційної картки № 11-03, затвердженої Наказом ДФС України від 13 січня 2015 р. № 7 [9], реєстрація реєстратора розрахункових операцій здійснюється в органі ДФС за основним місцем обліку суб'єкта господарювання як платника податків, а отже, така послуга не може бути надана ніяким іншим органом ДФС чи публічної адміністрації.

Зазначене вище стосується й інформаційних адміністративних послуг органів ДФС. Консультації з питань оподаткування, або ж практичного застосування окремих положень митного законодавства, можуть бути отримані як в органі ДФС, так і в іншій організації. Утім виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків платників податків спричиняють лише ті податкові чи митні консультації, які отримано, відповідно до ПК України або МК України, а саме в письмовій чи електронній формі в органах ДФС в Автономній Республіці Крим, містах Києві й Севастополі, областях, міжрегіональних органах ДФС, ДФС України.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що адміністративна послуга у сфері справляння податків і зборів повинна відповідати таким ознакам:

1. отримання пов'язане із забезпеченням реалізації прав, свобод і законних інтересів осіб, виконання ними обов'язків у податковій і митній сферах;
2. надаватися виключно органом ДФС України;
3. надаватися за зверненням фізичної чи юридичної особи;
4. суб'єкт звернення може користуватися результатом послуги на власний розсуд;
5. повноваження органу ДФС на надання такої послуги визначено законом, так само як і право заявника на звернення.
6. результат адміністративної послуги об'єктивується у формі управління;
7. результатом послуги є виникнення, зміна, припинення прав та обов'язків споживача;
8. являти собою вчинення владних повноважень або дій.

Отже, адміністративна послуга у сфері справляння податків і зборів – це публічно-владна, підзаконна діяльність органів ДФС (їх посадових осіб) за заявою фізичних і юридичних осіб про реалізацію передбачених законом прав та інтересів, забезпечення виконання обов'язків цих осіб у податковій і митній сферах, що має своїм результатом виникнення, зміну, припинення прав та обов'язків фізичної чи юридичної особи, і може відбуватися в одній із таких правових форм управління: виданням індивідуального акта управління або здійсненням інших юридично значущих дій.

Такий підхід, на нашу думку, є найбільш обґрунтованим, оскільки дає підстави для нормативного встановлення вимог, не лише щодо самої форми управління (наприклад, встановлення форми ліцензії або довідки), яка є формою

надання адміністративної послуги, а також до самої діяльності з її надання, встановлення стандартів обслуговування платників податків.

До адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів не можна зарахувати діяльність, пов'язану з розглядом скарг платників податків; застосуванням заходів адміністративного та фінансового примусу; провадженням за ініціативою органу ДФС (наприклад визначення податкового зобов'язання платника податків органом ДФС); податковим контролем; бюджетним відшкодуванням ПДВ; отриманням податкової соціальної пільги на ПДФО.

Література:

1. Авер'янова В.Б. Виконавча влада і адміністративне право. Київ : Ін-Юре, 2002. 668 с.
2. Демський Є.Ф. Адміністративні послуги та їх юридична природа. *Юридична наука*. 2011. № 1. С. 79–86.
3. Коліушко І.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія. Київ : Факт, 2002. 260 с.
4. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади : Розпорядження Кабінету Міністрів України: від 15 лютого 2006 р. № 90-р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
5. Легеза С.О. Щодо визначення адміністративних послуг в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 203–208.
6. Мордвін І.А. Адміністративні послуги податкових органів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2013. 189 с.
7. Порядок застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1452. *Урядовий кур'єр*. 2004. № 214.
8. Приймаченко Д.В. Адміністративні послуги, що надають митні органи: стан і перспективи. *Вісник Академії митної служби України*. 2010. № 2 (5). С. 6–12.
9. Про затвердження інформаційних карток адміністративних послуг : Наказ ДФС України від 13.01.2015 № 7. URL: <http://sfs.gov.ua/>.
10. Про затвердження форм реєстраційних документів для отримання послуг електронного цифрового підпису : Наказ Інформаційно-довідкового департаменту Міндоходів від 10 червня 2014 року № 50. URL: http://www.acskidd.gov.ua/t_kor.
11. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 2 березня 2015 № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2015. № 23. Ст. 158.
12. Тимошук В.П. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративні послуги». Київ : ФОП Москаленко О.М., 2013. 392 с.

Bulychov Ye. Concepts and marks of administrative services in the area of tax and collection management

Summary. The purpose of the scientific article is to clarify the concept and features of administrative services in the field of taxes and fees. Administrative service in the field of taxation and levying should meet the following features: obtaining associated with the implementation of rights, freedoms and legitimate interests of persons, their performance of duties in the tax and customs fields; to be provided exclusively by the State Tax Service of Ukraine; be provided at the request of a natural or legal person; the subject of the appeal may use the result of the service at its discretion; the authority of the DFS authority to provide such a service is defined by law, as is the applicant's right to apply; the result of the administrative service is objectified in the form of management; the result of the service is the emergence, change, termination of the rights and responsibilities of the consumer; represent the exercise of authority or action. It is also necessary to point to such a feature of an administrative service as unique: these services are provided by law to a specific public administration body and cannot be obtained in another public administration body, enterprise, institution, organization. According to information card No. 11-03, approved by the Order of the State Tax Service of Ukraine dated January 13, 2015 No. 7, registration of the registrar of settlement transactions is carried out in the body of the State Tax Administration at the main place of accounting of the business entity as a taxpayer, and therefore, such service cannot be provided by any by another DFS or public administration body.

Administrative services in the field of taxation and fees cannot be attributed to activities related to: consideration of complaints by taxpayers; applying administrative and financial coercion measures; initiation by the DFS body (eg determination of the taxpayer's tax liability by the DFS body); tax control; budgetary refund of VAT; obtaining a social security tax benefit on personal income tax.

It is proposed to understand under the administrative service in the field of taxation and levying to understand the public-power, by-law activity of the bodies of the State Fiscal Service (their officials) at the request of individuals and legal entities on the exercise of the rights and interests envisaged by law, ensuring the fulfillment of their duties in tax and customs resulting in the emergence, change, termination of rights and obligations of an individual or legal entity, and may occur in one of the following legal forms of management: the issuance of an individual act of management or performing other legal activity.

Key words: administrative service, permit, types of administrative services in the field of taxes and fees, sign, service.

*Бойко О. В.,**здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету*

ЗВЕРНЕННЯ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Анотація. Наукова стаття присвячена висвітленню сутності звернення фізичних осіб як одному з видів гарантій забезпечення законності надання публічних послуг в Україні. З огляду на те що з моменту взяття за основу Проекту Закону України «Про адміністративні процедури» минуло багато часу, незважаючи на нагальну необхідність його прийняття, вбачається за доцільне внести зміни до чинних норм законодавства України.

Запровадження обов'язковості адміністративного порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання публічних послуг дає можливість поставити питання про доцільність розгляду такої категорії адміністративних позовів у скорочені строки. Тому пропонується доповнити частину 1 статті 183-2 КАСУ пунктом 7, який викласти в такій редакції: «1. Скорочене провадження застосовується в адміністративних справах щодо ... 7) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень із надання публічних послуг».

Запропоновані зміни пов'язані з необхідністю встановлення максимального строку скороченого провадження в 10 робочих днів, що є достатнім для прийняття рішення суддею по суті позову за умови дотримання позивачем вимоги проходження процедури оскарження правозастосовного акта чи прояву бездіяльності суб'єкта владних повноважень із надання публічних послуг. За правилами законодавчої техніки вимагається доповнення частини 5 статті 183-2 КАСУ пунктом 5 такого змісту: «не пізніше 10 робочих днів – у разі оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень із надання публічних послуг».

Крім того, запропоновано внести зміни до частини 2 статті 19 Закону України «Про адміністративні послуги», передбачивши обов'язковість подання адміністративної скарги на рішення, дії чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації до вищого органу. Порядок адміністративного оскарження рішення, дії чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг необхідно передбачити типовим адміністративним регламентом, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України. Результат розгляду адміністративної скарги є підставою для подальшого оскарження в порядку адміністративного судочинства.

Ключові слова: звернення фізичних осіб, послуга, публічна послуга, оскарження, суб'єкт публічної адміністрації.

Постановка проблеми. Є.О. Легеза стверджує, що неорганізовані черги, конфлікти між споживачами – це наслідок неякісної роботи органів публічної адміністрації щодо впорядкованості самої організації прийому громадян, наприклад,

запровадження номерної системи черговості або попереднього запису. При цьому важливо, щоб механізм попереднього запису був захищеним від можливих зловживань з боку працівників суб'єкта публічної адміністрації [9].

Мета статті – висвітлити сутність звернення фізичних осіб як одного з видів гарантій забезпечення законності надання публічних послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначають І.П. Голосніченко, Л.М. Черненко, адміністративний порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг дає змогу громадянам та іншим суб'єктам адміністративних відносин захистити своє порушене право без звернення до адміністративного суду, що дає змогу зекономити час споживачів послуг, уникнути зайвих витрат, пов'язаних із судовим розглядом адміністративної справи (судовий збір, платні юридичні послуги, час, витрачений на участь у судових засіданнях, що може бути пов'язано з необхідністю вимушеної втрати щоденного заробітку, тощо) [6].

Погоджуючись із розумінням І.Л. Бородіним можливості оскарження дій, рішень чи бездіяльності органів державної влади в адміністративному порядку як стимулу забезпечення відповідального ставлення посадових осіб до здійснення покладених на них повноважень [3, с. 90], варто зазначити, що реалізація адміністративного оскарження залежить і від рівня правової культури та правосвідомості суб'єктів правовідносин у країні.

Оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації у сфері надання публічних послуг в адміністративному порядку проходить низку взаємопов'язаних етапів реалізації. У літературі відсутній єдиний підхід до визначення стадій розгляду адміністративних скарг. Д.М. Бахрах зазначає, що реалізація завдань адміністративного провадження за скаргою проходить такі стадії: 1) стадія попередньої обробки скарг (отримання письмових та усних скарг і їх реєстрація); 2) перевірка скарги (аналіз ситуації) – збирання фактичних даних, необхідних для вирішення справи, їх дослідження, оцінювання, вибір правових норм, що потребують застосування у справі; 3) прийняття рішення за скаргою – прийняття відповідного правового акта, яким задокументовано висновки та рішення у справі; 4) виконання прийнятого рішення – вчинення дій, спрямованих на відновлення порушених прав громадянина чи юридичної особи; порушення питання (у разі встановлення факту правопорушення) про притягнення винних осіб до відповідальності [2, с. 152–155]. Однак недоліком цієї конструкції, погоджуючись із думкою І.О. Грибка, назвемо те, що в ній не враховано стадію оскарження рішення, прийнятого за результатами розгляду скарги [7, с. 107].

Чинний порядок розгляду адміністративних скарг устанавлюється ст. 16 Закону України «Про звернення громадян» [12], при цьому під скаргою розуміється право людини звернутися в порядку підлеглості до вищого органу чи посадової особи з проханням розглянути на предмет правомірності дій чи рішень суб'єктів (органів) публічної адміністрації. Крім того, встановлюється можливий термін для подання адміністративної скарги в тому числі й у сфері надання публічних послуг – один місяць із моменту, коли людина дізналася про управлінське рішення.

Згідно з частиною 4 статті 16 Закону України «Про звернення громадян», громадянин може подати скаргу особисто або через уповноважену на це іншу особу. Скарга в інтересах неповнолітніх і недієздатних осіб подається їхніми законними представниками. До скарги додаються наявні в громадянина рішення або копії рішень, які приймалися за його зверненням раніше, а також інші документи, необхідні для розгляду скарги, що після її розгляду повертаються громадянину.

Постановою Верховної Ради України від 09.04.2015 прийнято за основу Законопроект, поданий Президентом України, про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо можливості подання електронного звернення та петиції, в яких предметом оскарження є дії чи бездіяльність органів публічної адміністрації [13]. Під електронним зверненням у зазначеному Законопроекті розуміється письмове звернення, надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку [10]. Однак постає справедливе питання: в чому полягає принципова різниця між поданням скарги на дії чи бездіяльність суб'єктів публічної адміністрації в електронній формі та електронною петицією? Статтею 23-1 Закону України «Про звернення громадян» закріплюється, що збирання підписів під електронною петицією ведеться через офіційні вебсайти органів державної влади або місцевого самоврядування й у разі отримання необхідної кількості підписів (наприклад, для електронних петицій, адресованих Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України чи Президенту України, – 25000 підписів) вона підлягає розгляду «невідкладно, але не пізніше десяти робочих днів з дня оприлюднення інформації про початок її розгляду», при цьому інформація про початок її розгляду повинна бути оприлюднена «на офіційному вебсайті відповідно Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, відповідного органу місцевого самоврядування не пізніш як через три робочі дні після набрання необхідної кількості підписів на підтримку петиції, а в разі отримання електронної петиції від громадського об'єднання – не пізніш як через два робочі дні після отримання такої петиції» [10].

Законом України «Про звернення громадян» не передбачено окремих порядок розгляду скарг, поданих через Урядовий контактний центр. Такий центр створено з метою реалізації Концепції створення Національної системи опрацювання звернень до органів виконавчої влади, проголошеної Розпорядженням Кабінету Міністрів України 09.06.2011 [14]. Постановою Кабінету Міністрів України від 18.01.2012 № 21 не визначено строки реагування на звернення громадян, подані через контактний центр [11]. Утім убачається за доцільне в Законі України «Про звернення громадян» передбачити порядок розгляду скарг (звернень) на дії, бездіяльність органів публічного адміністрування, тим більше що Кабінетом Міністрів України

в межах реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади в Україні підкреслюється важливість значення функціонування такого суб'єкта в механізмі надання публічних послуг [5].

У Проекті Адміністративно-процедурного кодексу України, на відміну від норм Закону України «Про звернення громадян», міститься окремий розділ, що визначає стадії адміністративного порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації [1].

Установлено, що такими стадіями є: 1) відкриття адміністративного провадження за скаргою; 2) реєстрація скарги (при цьому встановлюється заборона відмови в прийнятті й реєстрації скарги); 3) розгляд скарги, на час якого зупиняється дія адміністративного акта, який оскаржується; 4) прийняття рішення за результатами розгляду адміністративної скарги; 5) оскарження рішення за результатами розгляду адміністративної скарги, що є факультативною стадією та допускається в порядку адміністративного судочинства (статті 105–112 Проекту Адміністративно-процедурного кодексу України) [1].

До прав суб'єкта, зобов'язаного розглядати адміністративну скаргу на дії, рішення чи бездіяльність суб'єктів публічної адміністрації, варто зарахувати право проводити опитування посадовця, результати діяльності якого оскаржуються, а також проводити додаткові опитування осіб, причетних до надання тієї чи іншої публічної послуги.

У результаті адміністративного оскарження дій, рішень чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг може бути прийнято одне з управлінських рішень, пов'язаних із задоволенням вимог, пред'явлених у скарзі; задоволенням вимог частково; визнанням рішень, дій або бездіяльності посадових осіб органів публічної адміністрації правомірними; відмовою в задоволенні скарги. Отже, в адміністративному регламенті повинні бути передбачені особливості виконання таких управлінських рішень з адміністративного оскарження дій, рішень чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг.

Не можемо не згадати, що спостерігається очевидний ефект від запровадження практики оскарження дій, рішень і бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг в адміністративному порядку – зменшення кількості адміністративних позовів і забезпечення реалізації принципу оперативності прийняття судового рішення.

Наприклад, у Федеративній Республіці Німеччина оскарження дій, рішень чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації в адміністративному порядку є обов'язковою стадією, без якої неможливо звернутися до судових органів. Утім навіть за умови дотримання такої адміністративної процедури оскарження позивачі в адміністративних судах Німеччини чекають слухання справи місяцями, а то й роками [15, с. 71–72].

У Великій Британії до схеми органів, до яких може звертатися громадянин на місцевому рівні за задоволенням своєї скарги на результати надання публічних послуг, входять консультативна агенція; радник; Департамент органу місцевого самоврядування; Департамент юридичних послуг; Підкомітет з питань скарг; Омбудсмен [8, с. 143].

На думку англійських учених, такі типи поведінки мають уважатися поганим адмініструванням: грубість; небажання працювати зі скаржником як з особою, котра наділена правами; відмова відповідати на слушні запитання; нехтування тим, щоб

поінформувати скаржника на вимогу про його права або права на компенсаційні виплати; свідоме надання дезорієнтаційної або неадекватної поради; ігнорування дієвої поради; пропонування відмовитися від задоволення скарги або пропонування непропорційного задоволення скарги; прояви расової, статевої або іншої дискримінації; неповідомлення особі, яка втрачає право на апеляцію; відмова в належному інформуванні щодо права на апеляцію; помилкові процедури; порушення процедури здійснення адекватного моніторингу відповідності процедур; ігнорування рекомендацій, які мали сприяти належному поведженню з користувачами послуг; частковість; не пом'якшення ефекту чіткого дотримання букви закону в разі, коли це спричиняє очевидно несправедливе поведження [8, с. 144].

Установленню прав та обов'язків скаржника має відповідати відповідне встановлення прав та обов'язків суб'єкта владних повноважень, що має право розглядати адміністративну скаргу.

Уважаємо, що варто погодитися з обгрунтованою пропозицією О.Ю. Івашенко щодо доцільності на підставі позитивного досвіду Великої Британії запровадження таких варіантів подання скарги: «через депутата місцевої Ради, через Консультативне бюро (які рекомендується створити для надання безкоштовних порад та консультацій громадянам у вирішенні їх юридичних, фінансових та інших проблем) або безпосередньо до департаменту, що має розглядати скарги» [8, с. 145]. Учений підкреслює, що велике значення в підвищенні ефективності оскарження дій, рішень чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг має створення в структурі кожного органу місцевого самоврядування Департаменту з питань юридичних і публічних послуг і Підкомітету з питань скарг і посилення ролі омбудсмена в процесі оскарження публічних послуг в Україні [8, с. 145].

Також варто повністю погодитися з позицією Д.О. Власенко, який пропонує внести зміни до частини 2 статті 19 Закону України «Про адміністративні послуги», передбачивши обов'язковість подання адміністративної скарги на рішення, дії чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації до вищого органу [4, с. 160]. Порядок адміністративного оскарження рішення, дії чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг необхідно передбачити типовим адміністративним регламентом, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України. Результат розгляду адміністративної скарги є підставою для подальшого оскарження в порядку адміністративного судочинства.

З огляду на те що з моменту взяття за основу Проекту Закону України «Про адміністративні процедури» минуло багато часу, незважаючи на нагальну необхідність його прийняття, вбачається за доцільне внести зміни до чинних норм законодавства України.

Запровадження обов'язковості адміністративного порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання публічних послуг дає можливість поставити питання про доцільність розгляду такої категорії адміністративних позовів у скорочені строки. Тому пропонується доповнити частину 1 статті 183-2 КАСУ пунктом 7, який викласти в такій редакції: «1. Скорочене провадження застосовується в адміністративних справах щодо ... 7) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень із надання публічних послуг».

Висновки. Запропоновані зміни пов'язані з необхідністю встановлення максимального строку скороченого провадження в 10 робочих днів, що є достатнім для прийняття рішення суддею по суті позову, за умови дотримання позивачем вимоги проходження процедури оскарження правозастосовного акта чи прояву бездіяльності суб'єкта владних повноважень із надання публічних послуг. За правилами законодавчої техніки вимагається доповнення частини 5 статті 183-2 КАСУ пунктом 5 такого змісту: «не пізніше 10 робочих днів – у разі оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень із надання публічних послуг».

Література:

1. Адміністративно-процедурний кодекс України : Проект Закону України от 18.07.2008 № 2789. URL: http://search.ligakon.ua/1_doc2.nsf/link1/JF25H00A.html.
2. Бахрах Д.Н. Административное право России : учебник для студ. вузов., обуч. по спец. «Юриспруденция». Москва : НОРМА : ИНФРА-М, 2000. 624 с.
3. Бородин Л.Л. Административно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2003. 218 с.
4. Власенко Д.О. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2016. 222 с.
5. Впровадження національної системи опрацювання звернень до органів виконавчої влади. *Урядовий контактний центр*. URL: http://ukc.gov.ua/contact_center/vprovadschennya_nacionalnoi_systemu/.
6. Голосніченко І.П. Правовий інститут адміністративного оскарження в регулюванні діяльності органів державної реєстрації актів цивільного стану. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKPI_soc_2012_2_25.pdf.
7. Грибок І.О. Оскарження рішень органів виконавчої влади в адміністративному порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2006. 220 с.
8. Івашенко О.Ю. Оскарження адміністративних послуг у Великій Британії та Україні (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Теорія управління ; адміністративне право і процес ; фінансове право». Київ, 2012. 20 с.
9. Лєгеза Є.О. Теорія публічних послуг: адміністративно-правова складова : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.
10. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції : Проект Закону України від 02.07.2015 від 577-VIII / Президент України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2299&skl=9.
11. Про затвердження Положення про Національну систему опрацювання звернень до органів виконавчої влади та Типового положення про контактний центр Автономної Республіки Крим, області, м. Києва і Севастополя : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.01.2012 № 21 / Кабінет Міністрів України. *Офіційний вісник України*. 2012. № 5. Ст. 171.
12. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1966. № 47. Ст. 256.
13. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції : Постанова Верховної

Ради України від 09.04.2015 № 331-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/331-19>.

14. Про схвалення Концепції створення Національної системи опрацювання звернень до органів виконавчої влади : Розпорядження Кабінету Міністрів України 09.06.2011 № 589-р / Кабінет Міністрів України. *Офіційний вісник України*. 2011. № 47. Ст. 1925
15. Тимошук В.П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Київ : Факт, 2003. 496 с.

Boiko O. The appeal of individuals as one of the types of guarantees for ensuring the legitimacy of the provision of public services in Ukraine

Summary. The scientific article is devoted to the coverage of the essence of the appeal of individuals as one of the types of guarantees for ensuring the legitimacy of the provision of public services in Ukraine. Considering that, since the draft Law of Ukraine “On Administrative Procedures” has been taken as the basis, despite the urgent need for its adoption, it is considered expedient to amend the current norms of Ukrainian legislation.

Imposing the administrative order to appeal against decisions, actions or omissions of public administration bodies in providing public services makes it possible to raise the issue of the expediency of considering such a category of administrative claims within a short time. It is therefore proposed to supplement paragraph 1 of Article 183-2 of the CACU with paragraph 7,

which reads as follows: “1. The summary proceedings apply in administrative cases concerning: ... 7) appealing to individuals the decisions, actions or omissions of the public authorities’.

The proposed changes are connected with the necessity of setting a maximum term of reduced proceedings in 10 working days, which is sufficient for the judge to decide on the merits of the claim, provided that the plaintiff complies with the procedure of appealing the enforcement act or manifesting the inactivity of the subject of public authority to provide services. According to the rules of the legislative technique, the addition of part 5 of Article 183-2 of the CACU clause five is to read as follows: “within 10 working days at the latest – in the case of appeals against decisions, actions or omissions of the public authorities”.

In addition, it is proposed to amend part 2 of Article 19 of the Law of Ukraine “On Administrative Services” by making it obligatory to file an administrative complaint against the decision, action or inaction of the public administration entities to a higher body. The procedure for administrative appeal against a decision, act or omission of public administration entities for the provision of public services should be provided by the standard administrative regulation approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine. The outcome of the administrative complaint is the basis for further appeal in the administrative procedure.

Key words: appeal of individuals, service, public service, appeal, subject of public administration.

Максименко В. М.,
здобувач

Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ДО ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ КОНЦЕПЦІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ОБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН»

Анотація. У статті аналізуються основні етапи становлення та розвитку концепцій, які використовуються під час дослідження об'єктного складу правовідносин. Поряд із цим автор звертає увагу на основні чинники, які впливали на становлення зазначених концепцій, та окремо аналізує думки вчених щодо категорії «об'єкт правовідносин». Також автор визначає та систематизує основні критерії, за якими відбувалося дослідження об'єкту правовідносин як окремої правової категорії.

З'ясовано, що розуміння категорії «об'єкт правовідносин» у правовій доктрині різних часів значно відрізняється, що зумовлено низкою чинників соціально-економічного, філософсько-правового та ідеологічного характеру. Еволюція концепцій дослідження зазначеної категорії передусім пов'язана з розвитком загальної теорії права, становлення якої відбувалося внаслідок діалектичного розвитку суспільних відносин.

Визначено, що категорія «об'єкт правовідносин» пройшла доволі складний шлях від звичайного предмета, з приводу якого виникають правовідносини, до структурованої категорії, яка визначає зміст правовідносин та їх суб'єктний склад. Однак принциповим є той факт, що зазначена категорія з часу її утвердження в теорії правових вчень до сучасного етапу була предметом постійного наукового опрацювання, що підтверджує її важливе значення у структурі правовідносин.

Дослідивши концепції визначення категорії «об'єкт правовідносин», автор дійшов висновку, що на сучасному етапі для вироблення нових теорій та наукових поглядів щодо зазначеної категорії науковці повинні виходити з ідеї громадянського суспільства, яке існує в межах правової держави та передбачає гарантованість прав та свобод людини і громадянина.

Ключові слова: об'єкт, правовідносини, концепції, суспільство, чинники, критерії, суб'єкт, еволюція.

Постановка проблеми. Маючи доволі важливе значення, категорія «об'єкт правовідносин» залишається майже поза увагою науковців, особливо це стосується окремих видів правовідносин. Відсутність узагальнених уявлень про об'єкт правовідносин не дає можливості повноцінно окреслити їхню структуру та встановити зв'язки між окремими елементами даної структури. Саме це й зумовлює актуальність наукового опрацювання зазначеної категорії, яке слід почати з окреслення еволюції концепцій щодо розуміння сутності об'єкта правовідносин.

У сучасній юридичній науці аналізом категорії «об'єкт правовідносин» займалися Є.В. Єрмалаєва, К.О. Берковський, І.Л. Брауде, К.С. Ліванцев, І.Б. Новицький, Р.О. Халфіна, Д.Н. Царев та інші вчені. Однак спеціального дослідження еволюції філософсько-правових концепцій категорії «об'єкт

правовідносин» не проводилося, що також підтверджує актуальність теми даного дослідження.

Дослідження об'єктів окремих видів правовідносин (фінансових, адміністративних, цивільно-правових та інших) неможливо без загальних уявлень про означену категорію, які на даному етапі залишаються не узагальненими. Така ситуація зумовлює складність для формулювання ідей щодо структури правовідносин та місця у ній окремих елементів. Сьогодні ця проблема є досить нагальною, оскільки в умовах динамічного розвитку вітчизняного законодавства неприпустимі прогалини у загально-теоретичних аспектах правового буття суспільства.

Мета статті полягає у визначенні та детальному аналізі основних концепцій дослідження категорії «об'єкт правовідносин», а також систематизації їх за відповідними критеріями, з метою узагальнення уявлень про вказане правове явище.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення концепцій дослідження категорії «об'єкт правовідносин» відбувається в період Середньовіччя, якому притаманні дещо інші доктринальні підходи до сутності правових явищ. Насамперед це зумовлено розвитком філософсько-правової думки, яка в період Середньовіччя починає визнавати особу носієм певних прав та обов'язків, реалізація яких повинна бути чітко регламентована і гарантована державою.

Говорячи про категорію «об'єкт правовідносин», слід підкреслити, що у зазначений період відбувається становлення нових концепцій щодо розуміння її значення у правовідносинах. Наприклад, у німецькому феодальному праві відбувається розмежування об'єктного складу в залежності від виду правовідносин, та вже з урахуванням такого поділу формується судова система. Про це свідчить аналіз так званої «Салічної правди», яка являє собою пам'ятку німецького права [1, с. 73].

До того ж у період Середньовіччя значно розширюється коло об'єктів правовідносин за рахунок віднесення до цієї категорії не тільки матеріальних благ, а і благ нематеріального характеру (сімейні правовідносини, спадкове право, торгівля тощо). Так, у XVI ст. у Франції активізується вплив держави на діяльність мануфактур, який відбувався за допомогою контролю спеціальних чиновників за дотриманням певних стандартів якості, рівня цін та сплати коштів до казни [1, с. 218].

Дещо інша ситуація відбувається в середньовічному мусульманському праві, в якому вирішальне значення мають релігійні та моральні норми, що зумовило міцний зв'язок богослов'я та правознавства в Арабському Халіфаті. Розуміння правових реалій життя суспільства через призму релігійних канонів зумовило доволі цікавий, з наукової точки зору, підхід до категорії «об'єкт правовідносин», який базувався на виключенні певних об'єктів із правового обігу. Іншими словами, в мусульманському праві існував перелік об'єктів, які не могли

стати предметом правових відносин. Зокрема, повітря, пустині, море та мечеті не могли розглядатися як об'єкт правовідносин, оскільки вважалося, що вони мають божественну природу, а отже, є певною мірою недоторканими для людей [1, с. 331].

Загалом, період Середньовіччя став початком утвердження категорії «об'єкт правовідносин» як самостійної категорії, здатної не тільки визначати суб'єктний склад правовідносин, а й характеризувати обсяг прав та обов'язків, які виникають по відношенню до конкретного об'єкта. Хоча все ж таки збереження феодалізму рухало розвиток зазначеної категорії в напрямі недоступності певних об'єктів для загального кола суб'єктів правовідносин, що, безумовно, є істотним недоліком, адже принцип рівності учасників правовідносин передбачає не тільки однаковий обсяг прав та свобод, а й рівні умови доступу до об'єктного складу правовідносин.

Наступним етапом, на який пропонуємо звернути увагу в контексті аналізу концепцій дослідження категорії «об'єкт правовідносин», є період ХІХ – початку ХХ ст. Як слушно зазначає О.В. Єрмолаєва, «у цей період розуміння об'єкта правовідносин було пов'язане з явищем або предметом, по відношенню до якого суб'єкт може проявити свою владу, надану йому правом» [2, с. 13].

Спираючись на правові вчення, можна зазначити, що плюралістична теорія правовідносин передбачала визнання та індивідуалізацію різних сфер суспільних відносин, що неминуче призводило до розширення кола об'єктів указаних правових відносин та удосконалення розуміння їх правової сутності. Вплив указаної теорії на об'єкти правовідносин став наслідком виникнення теорії їх поділу на явища, речі (матеріальні та нематеріальні), особи, дії інших осіб [3, с. 3].

Істотні зрушення відбуваються у цей час і в напрямі розуміння правової природи категорії «об'єкт правовідносин», які в подальшому стануть основою сучасного розуміння даної категорії в різних галузях правової науки, в тому числі й у фінансовому праві. Так, відомий на початку ХХ ст. російський юрист А. Рождественський запропонував новий термін «об'єктоздатність», який розкривав сутність юридичної здатності об'єктів бути елементом правовідносин. Розробка відповідної концепції була спрямована на утвердження у загальній теорії права ідеї про те, що правовідносини є юридичним інститутом, який повинен мати у своєму складі невід'ємні елементи, які мають певну правову зумовленість [4, с. 49].

Однозначної уваги в контексті аналізу концепцій дослідження категорії «об'єкт правовідносин» потребує період СРСР, оскільки здобутки радянської правової науки було використано і під час формування юридичної науки незалежної України. Зазначений період характеризується популярністю категорії «об'єкт правовідносин» серед учених-правознавців. У ті часи відбувається остаточний перехід від терміна «об'єкт права» до категорії «об'єкт правовідносин». Крім цього, радянські вчені доходять висновку, що поряд з явищами зовнішнього світу, які можуть виступати як об'єкти, єдиним повноцінним об'єктом правовідносин слід вважати поведінку людини, дії чи бездіяльність. Що ж стосується речей, то вони виступають об'єктами дій людини [5, с. 62]. У подальшому зазначену вище концепцію вдосконалив І.Л. Брауде, який вважав, що «об'єктом правовідносин все ж таки слід вважати не поведінку людини, а результат діяльності суб'єктів правовідносин» [6, с. 59].

Авторами ще однієї концепції, про яку обов'язково слід зазначити, є І.Б. Новицький та Л.А. Лунц, які вперше висловили думку про те, що існує дві категорії об'єктів, які необхідно окремо виділяти, а саме об'єкти речових правовідносин та об'єкти зобов'язальних правовідносин [7, с. 49].

Доволі цікавою в контексті теми дослідження вбачається концепція існування безоб'єктних правовідносин, яка досліджувалася радянськими вченими-юристами. Автори даної концепції вважали, що у разі якщо об'єкт знаходиться поза межами правовідносин, його слід розглядати в межах іншої (не правової) дисципліни. У такому випадку сама категорія «об'єкт правовідносин» втрачає свою актуальність та значення в теорії правовідносин. Натомість більшість представників даної концепції все ж таки визнавали об'єкт як невід'ємний елемент правовідносин, наприклад, у своїх роботах Р.О. Халфіна зазначає, що структура правовідносин не можлива без існування об'єкта, і навіть коли йдеться про безоб'єктні правовідносини, значимість об'єкта не слід нівелювати [8, с. 148].

Слід припустити, що в радянський період, коли існувало виключне право держави на майно, зміст категорії «об'єкт правовідносин» розглядався через призму монополії держави, що неминуче призводило до обмеження уявлень про об'єктний склад правових відносин. У таких умовах вказана концепція не позбавлена певної логіки, однак авторові більш прийнятна позиція, що нематеріальні блага, дії суб'єкта та результат таких дій також є об'єктами правовідносин, а отже, не можна говорити про актуальність указаної концепції.

Також позитивним досвідом радянського періоду є спроба поширити категорію «об'єкт правовідносин» на всі галузі права, становлення яких припадає саме на цей період (адміністративне право, фінансове право та інше). Поясненням цього, на думку Д.М. Царьова, є той факт, що «у радянський період грань між публічним та приватним правом практично зникає, що дає змогу поширити будь-яку теоретико-правову конструкцію на різні галузі права» [9, с. 23].

Таким чином, радянський період характеризується активізацією наукових концепцій щодо категорії «об'єкт правовідносин», в основу яких було покладено принцип взаємозумовленості об'єктного та суб'єктного складу правовідносин. Питання осмислення правової природи та змісту категорії «об'єкт правовідносин» і його місця та ролі у правовідносинах були дуже прогресивними для того часу. Значний вклад в їх розвиток внесли радянські вчені українського походження.

Не менш важливим на даному етапі дослідження є аналіз сучасних концепцій дослідження категорії «об'єкт правовідносин», які склалися за часи незалежної України. Як зазначає В.М. Селіванов, «права і свободи людини і громадянина є стрижнем правової структури відносин демократичного громадянського суспільства. Тому сьогодні в Україні має приділятися особлива увага розвитку суспільства як певній системі відносно незалежних від державної влади, соціально-економічних відносин, що формуються, здійснюються і розвиваються між економічно вільними і юридично рівноправними людьми на принципах самоорганізації та за наявності обов'язкових умов правового режиму соціальної справедливості, свободи і верховенства права» [10, с. 25].

Зазначена теза змістовно характеризує ті концепції, які склалися у сучасній вітчизняній правовій науці відносно розуміння категорії «об'єкт правовідносин». В їхню основу покла-

дено принцип різноманітності суспільних відносин та необхідності, у зв'язку з цим – розширення кола об'єктів, які можуть бути елементом правовідносин. Основні особливості цих концепцій доволі чітко окреслює О.В. Єрмолаєва. «Дослідження сучасного етапу розвитку об'єкта правових відносин показує, що сьогодні висловлюються цілком обґрунтовані думки про необхідність урахування під час аналізу поняття «об'єкт правовідносин» правових характеристик, правових витоків, правової субстанції, яка міститься у правовідносинах» [2, с. 14]. Виходячи з цього, слід вважати, що основою сучасних концепцій є розуміння об'єкта правовідносин як складної, структурованої правової категорії, яка у більшості визначає зміст та суб'єктний склад правовідносин.

Отже, основною концепцією дослідження категорії «об'єкт правовідносин» у сучасній юридичній науці є розуміння її як своєрідного лакмусового паперу, який використовується для індивідуалізації правовідносин, тобто окреслення їхнього змісту. На нашу думку, ця концепція є доволі вдалою, оскільки дозволяє розмежувати публічно-правові та приватно-правові відносини, що у свою чергу істотно обмежує втручання держави у сферу особистих прав і свобод людини і громадянина.

Історико-правовий екскурс дозволяє визначити основні чинники, що впливали на розвиток концепцій дослідження категорії «об'єкт правовідносин», до числа яких пропонуємо віднести такі:

1. Теологічні. Особливо це стосується періоду Стародавніх часів та Середньовіччя, коли церковні догми та доктрини зумовлювали ставлення суспільства до правових явищ.

2. Ідеологічні. Вони притаманні радянському періоду, за часи якого правова думка відносно сутності категорії «об'єкт правовідносин» рухається в межах виключного права власності держави.

3. Суспільні. Здебільшого це стосується концепцій, в основу яких покладено ідею правової держави, невід'ємним елементом якої є громадянське суспільство.

4. Філософсько-правові. Передусім йдеться про теорію природного права, відповідно до якої людина від народження отримує комплекс прав та свобод по відношенню до певних матеріальних та нематеріальних благ, які у свою чергу виступають самостійними об'єктами правовідносин.

5. Діалектичні. Зокрема, слід відзначити науково-технічний прогрес, який зумовлює появу нових видів правовідносин, а отже, й об'єктів.

Говорячи про зміст досліджених концепцій, слід звернути увагу на спільні критерії, за якими відбувалося усвідомлення правової природи категорії «об'єкт правовідносин». Ці критерії відповідають окремим властивостям об'єкта правовідносин та характеризують напрям наукового пошуку зазначеного правового явища. На нашу думку, їх слід об'єднати в такі групи:

– правова природа об'єкта правовідносин. Даний критерій поєднує в собі не тільки релігійні та світоглядні переконання, на підставі яких люди міркували про об'єкт правових відносин, а й філософсько-правові вчення, які відображали місце права у суспільних відносинах;

– зміст категорії «об'єкт правовідносин». Вказане питання турбувало вчених різних часів, які по-різному його визначали (предмети матеріального світу, особи, дії осіб, нематеріальні блага та інше);

– місце об'єкта в структурі правовідносин. Це доволі важливий критерій, адже у цьому питанні погляди вчених майже сходяться, що видно з проведеного вище дослідження;

– функції об'єкта правовідносин. Зазначений критерій притаманний для вчень сучасного періоду, оскільки постало питання розмежування об'єктного складу правовідносин, з метою обмеження впливу держави на сферу приватних інтересів людини;

– властивості об'єкта правових відносин. Вказаний критерій притаманний ранньому мусульманському праву та періоду феодалізму, за часи яких від окремих властивостей предмета матеріального світу залежало, чи буде він об'єктом правовідносин;

– трансформація об'єкта правовідносин. Передусім це стосується зміни об'єктного складу в залежності від розвитку суспільних відносин.

Висновки. Теоретико-правовий аналіз концепцій дослідження категорії «об'єкт правовідносин» надав можливість сформулювати ряд висновків, основними з яких є:

1. Розуміння категорії «об'єкт правовідносин» у правовій доктрині різних часів значно відрізняється, що зумовлено низкою чинників соціально-економічного, філософсько-правового та ідеологічного характеру. Еволюція концепцій дослідження зазначеної категорії передусім пов'язана з розвитком загальної теорії права, становлення якої відбувалося внаслідок діалектичного розвитку суспільних відносин.

2. Узагальнюючи досліджені концепції, слід зазначити, що категорія «об'єкт правовідносин» пройшла доволі складний шлях від звичайного предмета, з приводу якого виникають правовідносини, до структурованої категорії, яка визначає зміст правовідносин та їх суб'єктний склад. Однак принциповим є той факт, що зазначена категорія з часу її утвердження в теорії правових учень до сучасного етапу була предметом постійного наукового опрацювання, що підтверджує її важливе значення у структурі правовідносин.

3. Дослідивши концепції визначення категорії «об'єкт правовідносин», автор дійшов висновку, що на сучасному етапі основним орієнтиром для вироблення нових теорій та наукових поглядів щодо зазначеної категорії науковці повинні зробити ідею громадянського суспільства, яке існує в межах правової держави і передбачає гарантованість прав та свобод людини і громадянина.

Література:

1. Ливанцев К.Е. История средневекового государства и права. Санкт-Петербург : Гос. ун-т., 2000. 428 с.
2. Ермолаева Е.В. Объект правоотношений : историко-теоретическое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Казань, 2004. 25 с.
3. История политических и правовых учений : учеб. / под ред. О.Э. Лейста. Москва : Юрид. лит., 1997. 112 с.
4. Рождественский А. Основы общей теории права : учеб. Москва, 1912. 111 с.
5. Берковский К.О. Объект права : моногр. Харьков, 1931. 118 с.
6. Брауде И.Л. К вопросу об объекте правоотношений в советском гражданском праве. *Советское государство и право*. 1951. № 3. С. 57–63.
7. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве : моногр. Москва, 1950. 101 с.
8. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении : учеб. Москва, 1974. 203 с.

9. Царев Д.Н. Эволюция категории «объект правоотношений» в отечественной юриспруденции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2004. 28 с.
10. Селіванов В.М. Приватно-правові засади розвитку вітчизняної юридичної науки. *Право України*. 2001. № 3. С. 22–33.

Maksymenko V. To the problem of the evolution of concepts of the category “object of legal relationship”

Summary. The article analyzes the main stages of formation and development of concepts used in the study of object composition relationships. Along with this, the author draws attention to the main factors that influenced the formation of these categories and separately analyzes the opinions of scientists on the category “object of legal relationship”. The author also identifies and systematizes the main criteria, by which was the study object of legal relations as a separate legal category.

It is found that the understanding of the category “legal object” in the legal doctrine of different times is significantly different. This is due to a number of factors of socio-economic, philosophical, legal and ideological character. The evolution

of the concepts of the study of this category is primarily related to the development of the general theory of law, which emerged as a result of the dialectical development of social relations.

It is determined that the category “legal object” has gone a rather difficult way from the ordinary object that causes the legal relationship to a structured category that determines the content of the legal relationship and their subject composition. However, it is fundamental that the category from the time of its approval in the theory of legal doctrines to the present stage, has been the subject of constant scientific study, which confirms its importance in the structure of legal relations.

Investigating the concept of defining the category “legal object”, the author concluded that at the present stage the main guideline for the development of new theories and scientific views about this category, scientists should proceed from the idea of civil society, which exists within the rule of law and provides for the guarantee of rights and the freedoms of citizen.

Key words: object, relationship, concept, company, factors, criteria, subject, evolution.

*Бойко О. М.,
суддя*

Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області

РОЗВИТОК СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

Анотація. У статті досліджено вплив напрямів і принципів перехідного правосуддя на процес судової реформи та розвитку судочинства в Україні. Окреслено стан і проблеми системи судочинства, які сьогодні вимагають негайного вирішення. Детально проаналізовано правові, політичні, організаційні, ідеологічні та фінансові чинники, що зумовлюють необхідність судової реформи. Автор розкриває сутність цих чинників і їх зв'язок із правосуддям перехідного періоду. Також увагу надано аналізу основних нормативно-правових актів, які окреслюють необхідність реформи системи правосуддя. Okремо досліджено вплив напрямів перехідного правосуддя на процес реформування судоустрою та суміжних правових інститутів. Зокрема, звернено увагу на такі напрями: констатація істини, удосконалення законодавства, інституційні реформи, відшкодування. Розкрито сутність цих напрямів і характер їх впливу на судову реформу. Наголошено на необхідності комплексного реформування суміжних правових інститутів як передумови ефективної судової реформи в Україні. Аналіз проведено виходячи з особливостей суспільних відносин, зокрема наявності постконфліктного та поставторитарного періодів. Акцентовано увагу на необхідності залучення інститутів громадянського суспільства до судової реформи в Україні.

Ключові слова: відшкодування, громадянське суспільство, інституційні реформи, напрями та принципи, констатація істини, перехідне правосуддя, судочинство, судоустрій, судова реформа, суміжні правові інститути, удосконалення законодавства, чинники.

Постановка проблеми. Соціально-політичні перетворення, які відбулися в державі за останні п'ять років, неминуче позначилися на всіх сферах суспільного життя. Розпочаті владою реформи торкнулися й судочинства, значно змінивши структуру судової влади, порядок формування суддівського корпусу та інші процедурні аспекти. З огляду на поставторитарний період, в Україні впроваджена модель перехідного правосуддя, яка окреслила найбільші проблеми і стратегічні цілі для влади. Натомість проблема полягає в тому, що в державі відсутній законодавчий акт, який би формалізував основоположні напрями правосуддя перехідного періоду. Унаслідок цього судова реформа відбувається дещо ізольовано від цих напрямів, а отже, не зрозуміло, чим саме викликані ті чи інші управлінські рішення. Убачається, що така ситуація впливає на процес модернізації судової влади, роблячи його не зрозумілим для суспільства.

У вітчизняній юридичній науці проблема впливу перехідного правосуддя на розвиток судочинства раніше не досліджувалася, що вказує на актуальність обраного напрямку наукового пошуку.

Сьогодні актуальним питанням залишається наукове обґрунтування впливу принципів, форм і напрямів транзитар-

ного правосуддя на процес реформування судової системи. Зокрема, що стосується виділення окремої спеціалізації, впровадження конкурсних засад під час формування суддівського корпусу та прийняття інших організаційних рішень. Необхідно з'ясувати, як саме змінюється судова влада в постконфліктних і поставторитарних умовах і які специфічні завдання на неї покладаються.

Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз впливу перехідного правосуддя на процес розвитку вітчизняної системи судочинства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Стратегії розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки зазначається, що адміністративна досконалість роботи суду, професіоналізм суддів і працівників апаратів судів, ефективна комунікація з громадськістю, максимальна прозорість діяльності судів, сучасні інноваційні технології – усе це в комплексі забезпечує ефективність правосуддя загалом, а отже, довіру суспільства до судів. Такі прагнення, безумовно, вимагають змін і розвитку судової системи, її реформування [1]. Варто зазначити, що актуальність реформи судочинства зумовлена різними чинниками, серед яких науковці виділяють такі:

- політичні (низький рівень довіри суспільства до судової влади, неналежний рівень реалізації принципу доступу до правосуддя, корупцію, політизованість окремих судових справ, недостатня незалежність суддів, навмисне затягування розгляду окремих справ);

- організаційні (переобтяженість судів, безконтрольність і безвідповідальність суддів, недостатньо чітке розмежування юрисдикції та повноважень, необхідність люстрації окремих суддів) [2, с. 38];

- правові (незавершеність реформи процесуального права, недосконалість законодавства у сфері виконання рішень, внутрішня та зовнішня суперечливість законодавства про судоустрій і статус суддів);

- фінансові (недостатнє фінансування судової влади) [3, с. 239];

- ідеологічні (застарілість парадигми судочинства, зокрема недостатній рівень реалізації принципів еволюційності (динамічності) та ефективності інтерпретації, а також судової активності й судового контролю) [4, с. 144].

На нашу думку, усі вищевказані чинники виникли внаслідок двох основних проблем, із якими зіткнулася Українська держава на сучасному етапі розвитку: поставторитарний період (відмова від авторитарного підходу під час розбудови взаємовідносин «влада – суспільство», який існував за часи попереднього злочинного режиму до 2014 року), постконфліктний період (він пов'язаний з анексією Криму та окупацією окремих територій держави, унаслідок чого перед судовою

владою постали нові завдання й виклики). Убачається, що ці дві ключові проблеми поєднали вищевказані чинники та змусили владу замислитися над кардинальною модернізацією судової влади.

Зокрема, активізація громадянського суспільства призвела до того, що формування суддівського корпусу сьогодні відбувається за участі вітчизняних і міжнародних експертів. Тобто судова влада стає більш прозорою в тому числі й за рахунок інформатизації, яка проголошена Концепцією Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [5]. Говорячи про постконфліктний період, зазначимо, що судова влада була змушена зіткнутися з новими категоріями справ, які пов'язані з наслідками збройного конфлікту (компенсація зруйнованого житла, не виплата пенсій ВПО, кримінальні злочини в зоні проведення ООС тощо).

На постконфліктному та поставторитарному етапах розвитку, коли в державі відбулися значні соціальні потрясіння, владою застосована модель перехідного правосуддя. Поняття перехідного правосуддя використовують здебільшого у двох значеннях: для позначення постконфліктного й поставторитарного періодів. Відповідно, ідея перехідного правосуддя вказує на рух між двома пунктами: пункт відправлення (диктатура, комунізм, війна, в тому числі громадянська, іноземна окупація, хаос, анархія, геноцид); пункт прибуття (розвинута ліберальна конституційна демократія). За такого підходу перехідне правосуддя охоплює період, коли в суспільстві загалом існує боротьба з проявами порушень, що мали місце в минулому [6, с. 9].

Інакше кажучи, перехідне правосуддя – це певна аналітична модель, яка сформувалася на основі історичного досвіду держав, які свого часу зіткнулися із зовнішньою військовою агресією та революціями. Її застосування – це об'єктивна потреба, адже без засвоєння такого досвіду держава просто не зможе вийти з кризового стану і стати на шлях сталого розвитку. Для України пунктом відправлення є державність із нерозвиненим громадянським суспільством, наявністю окупованих територій і корумпованістю вдали. Саме із цього ми починали у 2014 році. Відповідно, пунктом призначення є розбудова правової європейської країни з ефективним правосуддям, повним контролем над власними територіями та розвиненими інститутами громадянського суспільства.

Доцільно зазначити, що перехідне правосуддя здійснюється в рамках таких напрямів: констатація істини, інституційні реформи, удосконалення законодавства, відшкодування (правовідновлювальні та компенсаційні заходи) [7, с. 51]. При чому в процесі реалізації цих напрямів право розглядається водночас як напрям і засіб трансформації. Це означає, що всі зміни повинні бути спрямовані на розбудову правової держави, однак виключно правовими методами. Наприклад, у збройному конфлікті необхідно не тільки захистити права постраждалих, а й надати відповідні гарантії винним, і передусім ідеться про гарантії справедливого суду. Спробуємо розібратися, які зміни відбулися в рамках судової реформи, з огляду на напрями перехідного правосуддя.

1. Констатація істини. Цей напрям передбачає максимальне висвітлення проблемних аспектів судочинства з метою активізації суспільства навколо їхнього вирішення. Відзначимо, що така констатація відбулася в Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на

2015–2020 роки. Зокрема, у документі наголошено на таких проблемах: розповсюдженість корупційних явищ у сфері правосуддя; недосконалість кадрового планування в системі судової влади; низький рівень публічності сфери правосуддя та довіри до судової системи загалом і до суддів зокрема [8]. Визнавши наявні проблеми, влада, по суті, окреслила перспективи судової реформи та визначила поточні й стратегічні цілі. Роль цього напряму доволі значна, оскільки він демонструє бажання влади досягти змін, а не просто спробу декларувати такі перетворення. Окрім нормативно-правового рівня, цей напрям реалізується й на рівні інформаційно-аналітичної діяльності. Так, узказані проблеми частково відображено в Рекомендаціях парламентських слухань на тему «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території в зоні проведення антитерористичної операції» [9].

2. Інституційні реформи. Тут варто зазначити, що переважно йдеться про організаційно-правові зміни (оновлення структури судової влади, виділення спеціалізації, впровадження стратегій розвитку, удосконалення механізмів координації та взаємодії тощо). Усі ці зміни відбуваються в рамках судової реформи й відображаються на нормативно-правовому рівні. Зокрема, у Законі України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 8 квітня 2014 року № 1188-VII закріплено механізм очищення судової влади, тобто вдосконалення кадрових аспектів [10]. У свою чергу, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII деталізовано такі важливі питання, як спеціалізація судів, порядок проведення моніторингу способу життя суддів, статус присяжних [11].

3. Удосконалення законодавства. Застосування двох попередніх напрямів неодмінно пов'язано з необхідністю вдосконалення законодавства, адже зміни в структурі судової влади та підходах до позиціонування її суспільної ролі вимагають значного оновлення нормативно-правового складника. Варто наголосити, що вдосконалення законодавства як діяльність суб'єктів правотворчості зі зміни стану чинного законодавства здійснюється за допомогою використання відповідних правових засобів і правотворчої техніки; результатом такої діяльності є належна якість законодавства, а метою – ефективність законодавства [12, с. 43]. Проявом такої діяльності стала нова редакція трьох кодексів (Господарського процесуального, Цивільного процесуального та Кодексу адміністративного судочинства України). Такі новації запроваджено окремим Законом України й торкнулися саме питань, пов'язаних з інституційними реформами в судочинстві [13]. Також у рамках цього напряму відбулося прийняття низки нових законодавчих актів, які супроводжували судову реформу. Як приклад варто навести Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 року № 192-VIII, у якому закріплено додаткові гарантії для сторін процесу, зокрема щодо підстав перегляду судових рішень, допуску справи до провадження, відкритості судових рішень тощо [14].

4. Відшкодування. Цей напрям характеризує можливість компенсації шкоди за незаконні рішення суду. Тобто йдеться про моральну та матеріальну сатисфакцію, які є складниками компенсаційних заходів, що застосовуються в рамках правосуддя перехідного періоду. У цьому сенсі достатньо показовим

є Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР [15]. Саме на підставі цього законодавчого акта Велика палата Верховного Суду України формує правові позиції щодо оскарження вчинення (невчинення) судом (суддею) у відповідній справі процесуальних дій та ухвалених у ній рішень (про що йдеться у відповідному дайджесті) [16].

У роботі Р.О. Куйбіда зазначає, що судова реформа не обмежується змінами лише в системі судоустрою, судочинства і статусу суддів. Вона охоплює також сфери, які межують із правосуддям і пов'язані з правом на судовий захист: виконання судових рішень, надання правової допомоги, досудове слідство, прокурорська діяльність тощо. Розвиток цих інститутів має відбуватися комплексно й узгоджено з реформуванням системи правосуддя [17, с. 9]. Варто погодитися з такою думкою та додати, що реформа суміжних правових інститутів уже триває, а саме: створено інститут приватних виконавців, запроваджено систему безоплатної правової допомоги. Ці зміни також зумовлено напрямами перехідного правосуддя, що свідчить про комплексність судової реформи та її інституціональний характер.

Висновки. Проведене дослідження вказує, що напрями та принципи перехідного правосуддя впливають на розвиток судової системи України. Одночасний вплив відбувається на правовому й організаційному рівнях і забезпечує стабілізацію судової системи, створення умов для її модернізації та сталого розвитку. На правовому рівні формуються нові принципи функціонування судової системи й підходи до розгляду правових спорів. У свою чергу, на організаційному рівні триває процес структурного оновлення судової влади й переформатування її на шлях інтеграції до європейського правового простору. При цьому перспективним напрямом подальших наукових пошуків у цій сфері є проблема розвитку окремих уже наявних спеціалізацій і впровадження нових.

Література:

1. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки. URL: <http://nsj.gov.ua/files/B407.pdf> (дата звернення: 20.09.2019).
2. Лісна І.С. Передумови сучасного етапу судової реформи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 37–40.
3. Шутович В., Беседіна Н., Ус І. Генезис судової реформи в Україні як складова розбудови правової держави. *Вісник Національної академії державного управління*. 2016. № 18. С. 235–242.
4. Тироль В. Принципи застосування Європейським судом з прав людини норм міжнародного публічного права. *Вісник Львівського університету*. 2017. № 43. С. 140–150.
5. Про затвердження Єдиної Судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Наказ Державної судової адміністрації України від 13 квітня 2018 р. № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0168750-18> (дата звернення: 20.09.2019).
6. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А.П. Бушенка, М.М. Гнатівського. Київ : РУМЕС. 2017. 592 с.
7. *Transitional Justice in the Twenty-First Century. Beyond Truth versus Justice* / ed. by Naomi Roht-Arriaza and Javier Mariezcurrena. Cambridge University Press, 2006. P. 174.
8. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 92.

9. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території в зоні проведення антитерористичної операції» : Постанова Верховної Ради України від 31 березня 2016 р. № 1074-VIII. *Голос України*. 2016. № 71.
10. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квітня 2014 року № 1188-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 23. С. 2039. Ст. 870.
11. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. С. 7. Ст. 545.
12. Риндюк В.І. Удосконалення законодавства як правотворча діяльність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 34. С. 40–43.
13. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 96. С. 11. Ст. 2921.
14. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 18. С. 1054. Ст. 132.
15. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1. С. 2. Ст. 1.
16. Дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 2 січня 2019 р. по 1 лютого 2019 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/daidjest_6.pdf (дата звернення: 21.09.2019).
17. Куйбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ : Атіка, 2004. 288 с.

Boyko A. The development of justice in Ukraine in the context of transitional justice

Summary. The article examines the impact of transitional justice trends and principles on the process of judicial reform and judicial development in Ukraine. The state and problems of the judicial system, which today require immediate resolution, are outlined. Legal, political, organizational, ideological and financial factors that determine the need for judicial reform are analyzed in detail. The author reveals the nature of these factors and their relationship with transitional justice. Attention is also paid to the analysis of the main legal acts that outline the need for reform of the justice system. The impact of transitional justice areas on the reform of the judiciary and related legal institutions has been investigated separately. In particular, attention was drawn to the following areas: statement of truth, improvement of legislation, institutional reforms, compensation. The essence of these directions and the nature of their departure for judicial reform are revealed. The need for comprehensive reform of related legal institutions was emphasized as a prerequisite for effective judicial reform in Ukraine. The analysis was made on the basis of the peculiarities of social relations, in particular the presence of post-conflict and post-authoritarian periods. Emphasis is placed on the need to involve civil society institutions in judicial reform in Ukraine.

Key words: compensation, civil society, institutional reforms, directions and principles, statement of truth, transitional justice, justice, judiciary, judicial reform, related legal institutions, improvement of legislation, factors.

*Бондаренко Т. Б.,
головний бухгалтер
ТОВ «АВТ Інжиніринг»*

ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЙОГО ВІДШКОДУВАННЯ

Анотація. У статті розглянуто місце непрямих податків у податковій системі, а саме податку на додану вартість. Визначено етапи й особливості, які притаманні непрямим податкам; проаналізовано основні функції та фіскальну ефективність податку на додану вартість з урахуванням досвіду країн-членів ЄС. Також досліджено сутність категорії «податок на додану вартість», який є непрямим видом податку, що включається в ціну товарів, робіт і послуг на стадії їх реалізації. Визначено його роль у формуванні дохідної частини Державного бюджету України та проаналізовано динаміку його надходжень. Досліджено переваги й недоліки ПДВ, питання правового регулювання оподаткування в процесі проведення економічних реформ, стимулювання розвитку бізнесу. Розглянуто питання вдосконалення механізму адміністрування податку, обґрунтування рівня ставок податку та призначення податкових пільг. Висвітлено особливості процедури бюджетного відшкодування податку на додану вартість. Автор звертає увагу на процес реформування й удосконалення податкової системи України. Аналізуються прогалини правового регулювання бюджетних правовідносин чинним Податковим кодексом України.

Ключові слова: податкова система, податок на додану вартість, механізм адміністрування ПДВ, податкові пільги.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу на різних рівнях серед науковців, правників, економістів, політиків триває дискусія з приводу доцільності існування в Україні податку на додану вартість (далі – ПДВ). Сам факт активного обговорення цього питання викликаний численними й багаторічними проблемами, які супроводжують процес адміністрування цього платежу. Проблеми зі своєчасним відшкодуванням ПДВ, зловживання з боку платників податків, недосконале та суперечливе законодавство, велика кількість судових спорів з приводу обчислення і сплати ПДВ призвели до того, що чимдалі частіше можна почути пропозиції про повне скасування цього податку або заміну його на податок з обороту. Важливим складником розвитку економіки України та її інтеграції до ЄС є формування податкової системи, яка б могла забезпечити необхідними фінансовими ресурсами виконання основних функцій держави.

Зважаючи на те що податки є важливим фінансовим інструментом регулювання економіки України, зрозуміла увага, яку приділяють науковці до механізму їх розроблення й дослідження. З огляду на те що чина сьогодні в Україні податкова система характеризується внутрішньою неузгодженістю, нестабільністю і складністю, виникає необхідність розроблення механізмів, які б сприяли її оптимізації як для платника податків, так і для держави.

Варто зазначити, що за всієї різноманітності податків, які встановлюються в окремих державах, важливе місце в подат-

ковій системі займають непрямі податки, а саме податок на додану вартість. Це пов'язано з тим, що ПДВ має широкую базу оподаткування та є більш нейтральним із погляду впливу на процес прийняття економічних рішень щодо інвестицій і споживання.

Дослідженню різних аспектів непрямого оподаткування приділяли увагу як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Проблемами фіскальної ефективності ПДВ займалися такі зарубіжні вчені, як С. Аткинсон, Ф. Ларрен, М. Фридман, Р. Гаріс та інші. В Україні питання непрямого оподаткування досліджували Г.В. Бех, О.Д. Василик, Л.К. Воронова, Д.О. Гетманцев, Ю.Б. Іванов, А.І. Крисоватий, І.Є. Криницький, М.П. Кучерявенко та інші.

Незважаючи на широкий спектр наукових досліджень у цій сфері, завжди актуальними залишаються питання визначення ПДВ в системі оподаткування України, а також особливостей його своєчасного відшкодування.

Мета статті полягає в дослідженні етапів та особливостей розвитку ПДВ, аналізі основних функцій і фіскальної ефективності ПДВ з урахуванням досвіду країн-членів ЄС та особливостей його відшкодування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи виникнення та етапи розвитку ПДВ, зазначимо, що в історії податкового права він є відносно новим видом непрямого податку. Уперше такий податок уведено у Франції в 1954 році економістом Морісом Лоре. Він описав механізм його справляння та переваги перед тодішнім податком з обігу. Уведення ПДВ зумовлено необхідністю отримання додаткових стабільних надходжень до державного бюджету для відновлення економіки після Другої світової війни. Крім того, необхідність застосування такого чинника, як додана вартість на об'єкт оподаткування в європейських країнах, зумовлена побудовою спільного ринку. Зокрема, Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (далі – ЄЕС) 1957 р. передбачав розроблення й застосування низки заходів, спрямованих на гармонізацію систем непрямого оподаткування країн-членів, а наявність ПДВ в податковій системі стала обов'язковою умовою вступу до ЄЕС [1].

Незважаючи на те що запровадження ПДВ викликало багато дискусій, у підсумку податкове законодавство багатьох країн світу міцно закріпило його як один із основних каналів надходжень до доходної частини бюджету. Зважаючи на це, виділяють такі етапи становлення ПДВ:

- 1) 1918–1953 рр. – зародження ідеї застосування ПДВ;
- 2) 1954–1966 рр. – введення ПДВ у практику й гармонізація податкових систем країн ЄЕС;
- 3) 1967–1990 рр. – запровадження ПДВ в країнах Західної та Центральної Європи, Латинської Америки;

4) 1990–2000 рр. – поширення ПДВ в країнах Східної Європи, Азії, Австралії;

5) від 2001 р. до сьогодні – гармонізація законодавства з ПДВ у країнах-членах ЄС, подальше вдосконалення механізму ПДВ у країнах світу [2, с. 5].

На початку 2000-х рр. ПДВ став одним із ключових компонентів у податкових системах більшості країн світу. Його часто називають «європейським податком», надаючи належне як самому місцю появи такого податку, так і ролі ПДВ у становленні загальноєвропейського інтеграційного процесу. Однак є держави, які або зовсім не застосовують цього податку (США, Канада, Австралія), або використовують його модифіковані форми (наприклад, Японія).

Незважаючи на спільне запровадження ПДВ, спільну основу його обрахунку, існують глибокі відмінності в розмірах і сфері застосування цього податку. До них належать такі: обсяг податку, рівень базових і знижених ставок, кількісні характеристики й типи звільнення від сплати податку тощо.

В Україні ПДВ введений в дію 1 січня 1992 р. Законом України «Про податок на додану вартість» від 20 грудня 1991 р. Незважаючи на певні недоліки, цей Закон відіграв важливу роль в економічному житті країни, а саме у становленні податкової системи України та поповненні доходів бюджету завдяки цьому податку. Проте надалі частка ПДВ в доходах бюджету істотно знизилася. Причинами таких процесів були такі: 1) недосконалість законодавства й часті його зміни та 2) велика недоплата з непрямих податків до бюджету. Закон діяв лише до червня 1993 року й замінений Декретом КМУ «Про податок на додану вартість» від 26 грудня 1992 р. Згодом, 3 квітня 1997 р., прийнято Закон України «Про податок на додану вартість», який набув чинності 1 липня 1997 р. Цей Закон утратив чинність на підставі прийнятого Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 р.

Сьогодні справляння ПДВ в Україні регулюється розділом V Податкового кодексу України (далі – ПК України) [3]. Цей розділ розроблено відповідно до вимог Директиви Ради 2006/112 ЄС від 28 листопада 2006 р. про спільну систему податку на додану вартість, а також Концепції реформування податкової системи України. З огляду на це, зазначимо, що основним шляхом узгодження правових норм України та Європейського Союзу була адаптація українського законодавства до законодавства ЄС.

До напрямів розвитку й реформування ПДВ, відповідно до цих законодавчих актів, можна зарахувати:

- автоматизацію процесів адміністрування ПДВ та електронної звітності; створення більш простої, зрозумілої та ефективної системи адміністрування ПДВ; поступове зниження й диференціацію ставок ПДВ;

- збереження пільгового оподаткування щодо операцій із постачання товарів (послуг), що мають соціальну спрямованість, тощо.

Внутрішній зміст ПДВ розкривається через низку функцій, які цей податок виконує. Більшість науковців у галузі оподаткування виділяють дві основні функції цього податку: фіскальну та регулювальну. Хоча деякі вчені розглядають регулювальну функцію як своєрідне доповнення фіскальної [4].

Фіскальна особливість ПДВ характеризується тим, що широка база оподаткування спростовує вплив кон'юнктурних коливань цін на ресурси, що відрізняє ПДВ від інших податків досить стабільною частиною доходу бюджету. Разом із тим

процес адміністрування ПДВ на сучасному етапі викликає велику кількість проблем і суперечностей.

Недоліки та суперечності впровадження ПДВ розглядає низка зарубіжних авторів. Так, у процесі дослідження цього питання К. Імран і Дж. Стігліц [5] дійшли висновку, що вигоди від переходу до застосування ПДВ є досить сумнівними, якщо частка тіньового сектора в економіці є високою. Про низьку ефективність ПДВ в країнах, які розвиваються в напрямі лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, указують у роботах Т. Баунсгард та М. Кін [6].

У механізмі електронного адміністрування ПДВ особливо визиває суперечливість запровадження «електронного рахунку» для сплати податку з боку платників податку, яке унеможливає його сплату безпосередньо з поточного рахунку. На наш погляд, така суперечність також пов'язана з процесом реєстрації податкових накладних. Для проведення реєстрації податкової накладної на електронному рахунку має бути достатньо коштів для виконання податкового зобов'язання.

Відмова від реєстрації податкової накладної може призвести до невиконання контрактів, замовлень, що зумовить утрату частини доходу платника податку й, відповідно, скорочення відрахувань до бюджету. На нашу думку, на перехідний період треба залишити можливість сплати податку з поточного рахунку, тому що в більшості підприємств недостатньо власних вільних коштів, які повинні бути на електронному рахунку. Дійсно, електронне декларування дає змогу більш прозоро відстежувати процес адміністрування ПДВ, зменшувати ступінь ризику з боку фіскальних органів неправомірних відшкодувань ПДВ, скорочення тіньової економіки.

Разом із тим виникає суперечливість у тому, що Державна фіскальна служба (далі – ДФС) є водночас виконавцем і контролером електронного адміністрування ПДВ, що створює ризики неправомірних дій у системі з боку посадових осіб ДФС. Особливо це можливо під час запровадження штрафних санкцій за порушення надання податкових декларацій, за розблокування податкових накладних. Можливості неправомірних дій з боку фіскальних служб можливі у зв'язку з відсутністю розробленої методології визначення однозначності оцінювання ступеня ризику в результаті неправомірних дій з боку як платника податку, так і персоналу фіскальної служби.

Удосконалення податкового законодавства й усунення окремих його недоліків позбавить противників цього податку. Відносним недоліком ПДВ є на сучасному етапі більш складний процес його адміністрування. Цим, а також рівнем розвитку економічної науки пояснюється те, що ПДВ «винайдений» та отримав широке розповсюдження порівняно недавно [7].

Істотною проблемою в Україні є відшкодування ПДВ. Сумніви щодо потреби цього податку для країни виникають, з огляду на те що відбуваються масові зловживання під час нарахування ПДВ; виникають труднощі з відшкодуванням ПДВ [3]; ПДВ включається в ціну товарів (робіт, послуг) і сплачується покупцем, але його облік і перерахування до державного бюджету здійснює продавець (податковий агент) [8].

Натепер ПДВ застосовується в багатьох країнах світу, оскільки наявність зазначеного податку є однією з обов'язкових умов вступу країн до Європейського Союзу, але ставки податку відрізняються в різних країнах. З метою поповнення державного бюджету ПДВ введено й в Україні. На початку 1990-х рр. його ставка становила 28%, але сьогодні її зменшено до 20% [9].

Сьогодні у світовій практиці найпоширенішими формами непрямих податків на внутрішньому ринку є специфічні й універсальні акцизи. Першими оподатковуються окремі групи товарів – високорентабельні та монополні, в Україні цей вид платежу застосовується у формі акцизного податку

Універсальні акцизи можуть стягуватися у трьох формах: податку з обороту в одноетапній формі (податок із продажу або з покупок), податку з обороту в багатоетапній формі та ПДВ.

Податок з обороту в одноетапній формі справляється разово тільки на одній стадії руху товару: виробництва, оптової або роздрібною торгівлі. Ця форма податку має низку переваг, таких як простота адміністрування, зникає проблема відшкодування податку експортерам. Але недоліки цього податку криються в основному в техніці оподаткування. На відміну від ПДВ та багатоетапного податку з обороту, одноетапним податком складно охопити відразу всю сферу реалізацію продукції, тобто він не має широкої бази.

Друга форма складніша, оскільки оподатковується валовий оборот на всіх етапах виробництва та продажу товару. Його плюси – значна фіскальна віддача, простота адміністрування і стимулювання вертикальної інтеграції виробництва, оскільки зменшення операцій між юридично незалежними суб'єктами звужує базу оподаткування. Однак, чим складнішою була продукція й чим більше розвивався принцип спеціалізації виробництва, тим більше трансформацій та оборотів відбувалося з одним і тим товаром, який покращував свої властивості. Більшість технологічних трансформацій відбувалося на різних підприємствах, і на кожному етапі цю оброблену продукцію потрібно було обкласти податком з обороту.

Найважливішою перевагою ПДВ є потенційно висока фіскальна ефективність, яка зумовлена тим, що він має широку базу оподаткування, що включає більшість груп товарів і послуг, тобто зміни в асортименті споживання суттєво не впливають на надходження податку. До того ж оподаткування споживання більш надійне, оскільки людина завжди має потребу в певних товарах чи послугах, і зупинити його неможливо. Водночас оподаткування доходів чи прибутку в умовах економічної кризи не може бути надійним джерелом доходів бюджету. Те, що оподаткуванню підлягає переважно дохід, який спрямовується на споживання, а інша його частина значною мірою використовується на нагромадження, опосередковано стимулює процес інвестування. ПДВ має й адміністративні переваги, адже ухилення від нього ускладнене завдяки вбудованому механізму взаємного контролю платників, а поетапне справляння забезпечує рівномірний розподіл податкового тягаря між усіма суб'єктами підприємництва. У зв'язку з ефективністю і зручністю справляння ПДВ широко застосовується в країнах з ринковою економікою, є одним із найбільш поширених у світі податків. Він вважається більш досконалою формою непрямого оподаткування, ніж податок з обороту [10, с. 164].

Висновки. За результатами дослідження можемо зазначити, що ПДВ в системі оподаткування є основним бюджетоутворювальним податком. Для платника податку ПДВ є витратами. Виступаючи податком на кінцеве споживання, він за доволі високої ставки є фактором стрімкої інфляції, а також стає одним із факторів, що стримують розвиток виробництва, тощо.

У процесі дослідження встановлено, що непряме оподаткування в Україні потребує подальшого дослідження в напрямі використання заходів, які сприятимуть поступовому наближенню податкового законодавства України до законодавства ЄС.

Щоб удосконалити механізм використання ПДВ, пропонується вирішення низки питань: оптимізувати рівні ставок ПДВ з урахуванням пільг; удосконалити механізм адміністрування ПДВ з питань можливого блокування податкових накладних і механізм їх розблокування, максимально виключити можливість суб'єктивного впливу на цей процес; удосконалити критерії оцінювання ступеня ризику; підвищити відповідальність як платників податку, так і персоналу фіскальної служби за своєчасність і достовірність реєстрації податкових накладних, об'єктивне оцінювання ступеня ризику в разі заблокування податкових накладних.

Необхідно також відмітити, що останнім часом, особливо після прийняття ПК України, має місце тенденція до покращення стану справляння ПДВ. Державою зроблено конкретні кроки щодо вдосконалення його податкового механізму, зокрема запровадження автоматичного відшкодування ПДВ, завдяки якому платникам, які мають право використовувати цей механізм, частково вдалося вирішити одну з найбільш проблем хронічного неповернення бюджетного відшкодування, що призводило до вимивання оборотних коштів. Крім того, таке автоматичне відшкодування великою мірою розв'язує проблеми корупції й так званих «відкатів» під час повернення податку з бюджету. З іншого боку, вживаються заходи для вдосконалення контролю за сплатою податку, удосконалюється форма податкової декларації, обов'язковим є надання інформації щодо формування податкових зобов'язань і податкового кредиту в розрізі контрагентів, запровадження реєстру податкових накладних, що дає змогу державі здійснювати наскрізний моніторинг і виявляти зловживання, усувати їх наслідки на початкових етапах. Безумовно, проблемних питань залишається чимало, але має тривати системна робота над удосконаленням механізму сплати ПДВ, відмова від якого може розглядатися лише як визнання нездатності розв'язати наявні проблеми, що потягне негативні наслідки в економічній і бюджетній політиці.

Література:

1. Бойко Л.І., Возіянова Ю.А. Порівняння податку на додану вартість та податку з обороту. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/biznes/2010_1/2010/01/100117.
2. Оксенюк О.І. Фіскальна ефективність податку на додану вартість в економіці України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08. Львів, 2016. С. 5.
3. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13. Ст. 112.
4. Кучерявенко М.П. Курс налогового права: в 4 т. Харьков : Право, 2007. Т. 4 : Особенная часть: Косвенные налоги. 536 с.
5. Emran S. On selective indirect tax reform in developing countries. URL: https://www.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/download/2005_Indirect_Tax_Reform.pdf.
6. Baunsgaard T. Tax revenue and (or?) trade liberalization. URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=887981.
7. Щербина Ю.О. Переваги і недоліки податку на додану вартість. *Студентський науковий вісник: науково-теоретичний журнал*. 2015. № 1 (8). С. 79–84.
8. Щербина Ю.О. Механізми регулювання непрямих податків в Україні: переваги та недоліки. *Студентський науковий вісник*. 2015. Вип. 1 (12). С. 152–155.
9. Доходи бюджету України (станом 19 березня 2017 р.). Ціна держави. URL: <http://cost.ua/budget/revenue/>.
10. Податкова система України : підручник / В.М. Федосов, В.М. Опарін, С.А. Буковинський та ін. / за ред. В.М. Федосова. Київ : Либідь, 1994. 464 с.

Bondarenko T. Value added tax in Ukraine and legal remedies for its reimbursement

Summary. Taxes are the important financial instrument of adjusting of economy of Ukraine. Therefore, clear attention which is spared by research workers to development and research of taxes. Taking into account that existing on this time in Ukraine the tax system is characterized internal inconsistency, by instability and complication, there is a necessity of development of mechanisms what would be instrumental in its optimization as for a taxpayer so for the state. It should be noted that at all variety of taxes which are set in the separate states, an important place in the tax system is occupied by indirect taxes, namely, tax value-added (VAT). It is related to that VAT has a wide base of taxation and is more neutral from point of influence on the process of acceptance of economic decisions in relation to investments and consumption. A VAT is a basic indirect tax in the countries of ES. In addition, his presence in the tax system of the state is the obligatory condition of its tacking to European Union. Coming from the put purpose, important is dividing of taxes into lines and indirect. In spite of the fact that this question is the article of discussions and in our time, will mark that such

classification of taxes is most widespread. Examining an origin and stages of development of tax value-added (VAT) will mark that in history of tax right he is relatively the new type of indirect tax.

For today the production of VAT in Ukraine is regulated the section of the V Internal revenue code of Ukraine of important by the concordance of legal norms of Ukraine and European Union through this question there is adaptation of the Ukrainian legislation to the legislation of ES. Among directions of development and reformation of VAT in accordance it is possible to take with legislative acts: automation of processes of administration of VAT and electronic accounting; creation more outages, clear and effective system of administration of VAT; gradual decline of rate of VAT; a maintenance of favourable tax treatment is on operations from the supply of commodities (services) which have a social orientation but other. The decision of the put tasks will be given by possibility to promote fiscal efficiency of VAT by providing of plenitude and timeliness of receipt of tax in the State budget of Ukraine.

Key words: tax system, value added tax, mechanism of VAT collection, tax benefits.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ
ПРАВО І ПРОЦЕС

*Бум І. О.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного процесу**Національного університету «Одеська юридична академія»*

РОЗГЛЯД СПРАВИ В ПОРЯДКУ СПРОЩЕНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

Анотація. В умовах трансформації національних правових систем, ураховуючи практику Європейського суду з прав людини, виникла необхідність «оновити» ідеї щодо належного процесу судового розгляду цивільних справ.

Статтю присвячено дослідженню нової форми розгляду цивільних справ – процедури спрощеного позовного провадження. Зроблено висновок, що відмову в усному слуханні може бути виправдано лише винятковим характером обставин і характером питань, які розглядаються компетентним національним судом, наприклад, усне слухання може не проводитися, якщо певні факти не оспорується, і суди можуть виносити справедливі та обґрунтовані рішення на підставі письмових матеріалів, поданих сторонами.

З огляду на практику Європейського суду з прав людини, зроблено висновок, що відмова в проведенні усного слухання може бути виправданою лише в певних випадках: 1) коли відсутній спір про факти; 2) якщо суд може справедливо й обґрунтовано розглянути та вирішити справу на підставі відповідних процесуальних документів сторін та інших письмових матеріалів; 3) за мовчазної згоди сторін у справі або ж за наявності відповідних клопотань судовий розгляд справи без виклику сторін є цілком прийнятним; 4) під час розгляду справи принаймні одна інстанція повинна надати особі право на усне слухання справи, якщо відсутні перераховані виняткові обставини.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, спрощене провадження, право особи на справедливий суд, усне слухання.

Постановка проблеми. Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII упровадив можливість розгляду деяких категорій справ (малозначних справ, справ, що виникають із трудових відносин, справ незначної складності й інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи) в порядку спрощеного позовного провадження.

Інститут спрощеного позовного провадження є новелою цивільного процесуального законодавства, а тому на доктринальному рівні відсутні ґрунтовні дослідження цієї процесуальної форми розгляду й вирішення цивільних справ. Певні аспекти цього інституту розглянуто такими дослідниками, як І. Ізарова, Н. Сакара, в контексті господарського судочинства аналогічний правовий інститут досліджували В. Бобрік,

Г. Гембара, А. Згама, Т. Суярко, О. Угриновська та інші. Водночас не вирішеною залишилася проблема розгляду справ без виклику сторін у контексті європейських стандартів судової процедури.

Метою статті є висвітлення проблемних аспектів інституту спрощеного позовного провадження та вироблення критеріїв, за наявності яких справу доцільно розглядати в порядку спрощеного позовного провадження.

Вклад основного матеріалу дослідження. Про доцільність спрощення процедур судового розгляду тривалий час тривали дискусії: в Рекомендації № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 року йшлося про необхідність розробити заходи щодо неопротестованих чи безспірних позовних вимог з метою швидкого, позбавленого зайвих формальностей винесення рішення без особистих явок до суду чи надмірних витрат. Поступово дана теза відтворена й удосконалена в таких рекомендаційних актах: у Рекомендації № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, від 28 лютого 1984 року зазначається, що варто наділити суд, принаймні в першій інстанції, повноваженнями вирішувати, з огляду на характер справи й за винятком випадків, коли зазначене чітко передбачене законом, провадження має здійснюватися письмово або усно чи в обидва ці способи.

Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах від 7 лютого 1995 року так само одним із засобів пришвидшення судового розгляду визначає відмову від судових засідань, проведення лише одного слухання або залежно від обставин проведення попереднього слухання; здійснення лише усного провадження чи провадження лише на письмі.

Однак в умовах трансформації національних правових систем, ураховуючи практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), виникла необхідність «оновлення» уявлень про належну процедуру судового розгляду, що вилилося у Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів стосовно уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний термін і ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів від 24 листопада 2004 року. У цьому Висновку вже як нагальна необхідність визначається можливість судді здійсню-

вати власні повноваження щодо управління справами шляхом видачі письмових розпоряджень без необхідності для сторін мати право на усні слухання.

Звісно, в ході судової реформи розробники проектів процесуальних кодексів використовували досвід іноземних країн і зазначені рекомендації, однак варто встановити, чи всі законодавчі новели відповідають європейським стандартам і чи не створюють вони передумов для можливого порушення прав особи на справедливий суд.

З огляду на положення ЦПК України, значна кількість справ може бути розглянута судом у порядку спрощеного провадження, а встановлення можливості спрощеної процедури розгляду залежить саме від розсуду суду. Так, суд під час вирішення питання про відкриття провадження у справі вирішує також і питання процесуальної форми розгляду конкретної справи, про що зазначається в ухвалі про відкриття провадження. Суд поміж іншого враховує також наявність та обґрунтованість клопотання позивача, яке суд з урахуванням конкретних обставин справи може як задовольнити, визначивши для відповідача строк для подання заяви із запереченнями щодо розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, так і відмовити в задоволенні клопотання та розглянути справу за правилами загального позовного провадження.

Якщо відповідач у встановлений судом строк подасть заяву із запереченнями проти розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, суд залежно від обґрунтованості заперечень відповідача постановляє ухвалу про залишення заяви відповідача без задоволення або про розгляд справи за правилами загального позовного провадження та заміну засідання для розгляду справи по суті підготовчим засіданням.

Отже, законодавець ставить умовою для переходу до загального позовного провадження обґрунтованість заперечень відповідача проти спрощеного розгляду цивільної справи.

Особливістю процесуальної форми спрощеного позовного провадження є те, що у випадках, передбачених ЦПК України, судові засідання може не проводитися, а всі процесуальні дії, строк учинення яких обмежений першим судовим засіданням у справі, можуть учинятися протягом тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі. За загальним правилом, суд розглядає справу в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами, однак за клопотанням хоча б однієї зі сторін про розгляд справи в судовому засіданні з повідомленням сторін або за ініціативи суду розгляд справи може проводитися в судовому засіданні з повідомленням і викликом сторін.

При цьому варто враховувати, що в цьому випадку законодавець уже не вказує на можливість суду відмовити в задоволенні такого клопотання з огляду на його необґрунтованість (як це передбачено, наприклад, для заперечень відповідача проти спрощеного розгляду справи): у будь-якому разі за наявності відповідного клопотання справа має бути призначена до розгляду в судовому засіданні з повідомленням сторін, однак це не стосується справ, предметом позову яких є стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а характер спірних правовідносин і предмет доказування не вимагають проведення судового засідання з повідомленням сторін для повного й усебічного встановлення обставин справи. Тільки в цьому випадку суд наділено можливістю відмовити в задоволенні клопотання

сторони про розгляд справи в судовому засіданні з повідомленням сторін.

Окремо варто зупинитися й на особливості процесуальної форми апеляційного провадження у справах, розглянутих судом першої інстанції в спрощеному порядку. Так, апеляційні скарги на рішення суду у справах з ціною позову менше ніж сто розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, крім тих, які не підлягають розгляду в порядку спрощеного позовного провадження, розглядаються судом апеляційної інстанції без повідомлення учасників справи. У цьому випадку можлива ситуація, коли справа розглянута судом першої інстанції без виклику сторін, а апеляційний суд, користуючись положеннями процесуального законодавства, так само не забезпечив можливість усного розгляду справи.

Визначившись із процесуальним порядком призначення розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження, варто акцентувати увагу на тому, що в деяких випадках обмеження, які накладаються особливостями спрощеної процесуальної форми, можуть бути не спільномірними з правовою метою, яка ставилася законодавцем під час упровадження такого інституту (пришвидшений розгляд справи, розвантаження судів тощо). Так само варто встановити, чи може бути таке процесуальне спрощення бути визначене як порушення гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод права (далі – Конвенція) на справедливий і публічний розгляд його справи.

Так, у нещодавній справі «Mirovni Inštitut v. Slovenia» Суд визнав, що наявне порушення параграфу 1 статті 6 Конвенції щодо права на справедливий суд. Ця справа стосувалася адміністративного спору дослідницького інституту з Міністерством освіти, науки і спорту Словенії, який виник у зв'язку з неналежним проведенням тендерної процедури. Незважаючи на те що матеріально-правовий спір за своїм характером, відповідно до національного словенського законодавства, є адміністративним, сформульовані Судом у результаті розгляду скарги висновки мають суттєве значення для розуміння процесуальних гарантій, що забезпечують особі право на справедливий суд, і в цивільному судочинстві.

Як указує Суд у рішенні, інститут-заявник чітко просив провести слухання, на яких могли б бути розглянуті показання свідків щодо заявлених позивачем помилок під час оцінювання програм, поданих на розгляд у тендерній процедурі. Після того, як сторони обмінялися кількома письмовими документами, адміністративний суд, не проводячи слухання, відхилив позовну заяву, детально відобразивши в рішенні все позасудове провадження в міністерстві, описав матеріали обох сторін, однак мотивування прийнятого рішення національний суд навів на одній сторінці, посилаючись в основному на матеріали міністерства, а щодо позивача суд просто не погодився з його позицією та процитував норму законодавства. У подальшому жоден із доказів, на які посилається інститут-заявник в апеляції, не зазначено в аргументації суду.

Незважаючи на те що можливість розгляду справи без проведення слухань передбачена національним законодавством Словенії, заявник скаржився до ЄСПЛ на порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з тим, що порушено право на справедливий судовий розгляд у зв'язку з відсутністю усного слухання в адміністративному суді та відсутністю аргументів у рішенні цього суду. З приводу цього ЄСПЛ зазначив,

що під час провадження в суді першої та єдиної інстанції право на «публічне слухання» в значенні пункту 1 статті 6 передбачає право на «усне слухання», якщо немає виняткових обставин, що обґрунтовують відмови від такого слухання, а під час розгляду справи в декількох інстанціях принаймні одна інстанція повинна дати можливість такого слухання, якщо таких виняткових обставин немає. Цей громадський характер слухання захищає сторони від відправлення правосуддя таємно без публічної перевірки, що також є одним із засобів, за допомогою яких можна зберегти довіру до суду. Забезпечуючи прозорість здійснення правосуддя, усне слухання сприяє досягненню мети пункту 1 статті 6, а саме справедливого судового розгляду, гарантія якого є одним із основних принципів будь-якого демократичного суспільства в значенні Конвенції.

Винятковий характер обставин, які можуть виправдати відмову від усного слухання у провадженні, зводиться до характеру питань, що вирішуються компетентним національним судом: ЄСПЛ погодився з винятковими обставинами у випадках, коли провадження стосувалися виключно правових чи певних технічних питань, зазначивши, що усне слухання може не проводитися, наприклад, якщо певні факти не оспорується, а суди можуть справедливо й обґрунтовано вирішувати справу на підставі поданих сторонами письмових матеріалів.

Оскільки, відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права, варто вказати на особливості вирішення питання про розгляд справи в спрощеному позовному провадженні крізь призму практики ЄСПЛ.

Так, незважаючи на наявність національного законодавства щодо можливості розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження без виклику сторін, національні суди повинні враховувати, що відмова в проведенні усного слухання може бути виправдана лише в окремих випадках:

1) коли відсутній спір про факти: в цьому випадку справи можуть мати ознаку безспірності, а тому, відповідно до національного законодавства, можуть бути розглянуті в наказному або окремому провадженні;

2) якщо суд може справедливо й обґрунтовано розглянути та вирішити справу на підставі відповідних процесуальних документів сторін та інших письмових матеріалів. ЄСПЛ у деяких справах визнає, що письмова процедура може бути навіть більш ефективною, ніж усні слухання (наприклад, у питаннях, що стосуються розрахунків розмірів податкових платежів і соціальних виплат, коли розгляд справи судом першої інстанції чи апеляційний/касаційний перегляд стосуються питань права, а не факту). Оскільки тільки шляхом проведення судових засідань у спрощеному позовному провадженні реалізується право сторін надавати усні пояснення, а також залучати свідків у справі з метою отримання їхніх показань, суди мають урахувати, що обмеження сторін у цьому праві може призвести до порушення норм Європейської конвенції;

3) за мовчазної згоди сторін у справі або ж за наявності відповідних клопотань судовий розгляд справи без виклику сторін є цілком прийнятним. Разом із тим, коли хоча б одна зі сторін заявляє клопотання про проведення усного слухання

справи, суд має або реалізувати це право, або надати належне обґрунтування в обмеженні особи в такому праві. Однак навіть наявність згоди (чи відсутність заперечень проти спрощеного розгляду) особи на розгляд без виклику сторін не може мати наслідком порушення принципів змагальності й процесуальної рівності, непропорційно обмежувати інші процесуальні права, гарантовані як національним законодавством, так і Європейською конвенцією;

4) під час розгляду справи принаймні одна інстанція повинна надати особі право на усне слухання справи, якщо відсутні перераховані виняткові обставини. Так, якщо особі відмовлено в усному розгляді справи, саме суд апеляційної інстанції має «виправити» таку помилку, оскільки, згідно зі статтею 367 ЦПК України, суд апеляційної інстанції уповноважений переглядати справу за наявними в ній і додатково поданими доказами та перевіряти законність та обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів і вимог апеляційної скарги. Водночас, коли суд першої інстанції є єдиним судом, що вирішує питання факту, а суд апеляційної інстанції має усічені повноваження та може переглядати рішення тільки з питання застосування права (неповна модель апеляції), саме суд першої інстанції має реалізувати таке право особи;

5) оскільки відсутність усних слухань справи впливає не тільки на можливість сторін надавати усні пояснення тощо, а й на можливість громадськості та преси бути присутніми в залі суду, проведення судового розгляду без виклику сторін не має бути перепорою для збереження довіри до суду, адже громадський характер слухань захищає сторони від відправлення правосуддя таємно без публічної перевірки та сприяє справедливому судовому розгляду.

Висновки. Спрощене позовне провадження є ефективним засобом прискорення судового розгляду справи, що надає йому переваги порівняно з розглядом справи в порядку загального позовного провадження.

Література:

1. Рекомендація Комітету Міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981 № R(81)7. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/994_133.
2. Рекомендація Комітету Міністрів державам-членам стосовно принципів цивільного судочинства, що направлені на удосконалення судової системи від 28.02.1984 № R (84). URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/994_126.
3. Рекомендація Комітету Міністрів державам-членам щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справах від 07.02.1995 № R(95)5. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/994_153.
4. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів : Схвалено на 5 засіданні КРЄС (Страсбург, 22–24 листопада 2004 р.), документ № CCJE (2004), оп. 6. URL: http://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf/.
5. Judgment in case of Mirovni Inštitut v. Slovenia (Application No. 32303/13) 13 March 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181609>.

But I. Consideration of the case under the procedure of summary proceedings in the context of ensuring the right of a person to fair trial

Summary. In the context of the transformation of national legal systems, taking into account the practice of the European Court of Human Rights, it became necessary to “update” ideas on due process of court hearing.

The article is dedicated to the studying of a new form of the procedure of summary proceedings. The exceptional nature of the circumstances which may justify the refusal of the oral hearing in the proceedings is limited to the nature of the issues dealt with by the competent national court: the European Court of Human Rights has agreed to exceptional circumstances in cases where the proceedings concerned solely legal or specific technical issues, noting that oral hearing may not be held, if, for example, certain facts are not disputed,

and courts may deliver just and grounded decisions on the basis of written materials submitted by the parties.

The report concluded that refusal to hold an oral hearing may be justified only in certain cases: 1) if there is no dispute about the facts; 2) if a court may consider and resolve the case in just and reasonable manner on the basis of the relevant procedural documents of the parties and other written materials; 3) if the parties to the case agree with the tacit consent or, in the presence of respective petitions, the case hearing may be fully acceptable without a summons of the parties; 4) in the hearing of the case, at least one authority is to entitle a person the right to an oral hearing, unless there are listed exceptional circumstances.

Key words: European Court of Human Rights, summary proceedings, right of a person to fair trial, oral hearing.

*Добкіна К. Р.,**кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету**Державного університету інфраструктури та технологій*

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ПРОКУРАТУРИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЗА РАДЯНСЬКИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню історико-правових аспектів участі прокуратури в цивільному судочинстві за радянським процесуальним законодавством. За результатами проведення комплексного доктринального аналізу досліджуваного періоду авторкою запропоновано періодизацію становлення радянської прокуратури як учасника цивільного судочинства розподілити на три етапи: 1922–1924 рр.; 1924–1933 рр.; 1933–1962 рр. Доведено, що саме третій етап є найбільш тривалий і знаменний тим, що прийнято конституційні акти всіх союзних республік, основи законодавства про цивільне судочинство, якісно нове законодавство щодо функціонування прокуратури. Окрім того, Цивільно-процесуальний кодекс УСРР 1924 року діяв аж до 1964 року, але в тій частині, що не суперечила Основам цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік.

Авторкою встановлено, що на основі Конституції СРСР 1936 року мало розпочатися оновлення українського законодавства, зокрема в галузі судоустрою, судочинства і прокурорського нагляду. Якщо в післявоєнний період органи прокуратури здійснювали прокурорський нагляд за законами щодо дотримання режиму економії, правильним витрачанням матеріалів і засобів, спрямованих на відновлення зруйнованої промисловості й сільського господарства, то в період проведення державницьких реформ роль прокуратури видозмінилася у здійсненні нагляду в цивільних справах щодо боротьби зі спекуляцією, хабарництвом, розкраданням державного майна, а також щодо порушень громадського порядку, утисків і порушень прав громадян, насамперед соціально-економічних і шлюбно-сімейних.

З 1 травня 1962 року набули чинності Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, які зобов'язували прокурора на всіх стадіях цивільного судочинства своєчасно вживати заходи з метою усунення будь-яких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили. При цьому наглядова діяльність прокурора поширювалася на всі стадії цивільного процесу – від порушення справи до виконання судових рішень.

Ключові слова: цивільне судочинство, учасники цивільного судочинства, органи державної влади, органи прокуратури, радянське законодавство, УСРР.

Постановка проблеми. Перехідний період, безумовно, – найважче випробування як для суспільства загалом, так і для кожного громадянина. В Україні цей період характеризується прийняттям різних нормативно-правових актів, упровадженням новітніх аспектів державного управління, реформуванням соціальної системи. У зв'язку з цим актуальним є питання розбудови і правоохоронних органів, і суддівського корпусу, а

також реформування нормативно-правових моделей їх функціонування. Питання здійснення правосуддя особливо в цивільних справах завжди цікавили науковців. Водночас інститут участі державних органів у процесі здійснення правосуддя є досить дискусійним, особливо в аспекті участі органів прокуратури. У пошуку аргументів учасники дискусії звертаються до історії радянського періоду функціонування української державності, оскільки саме цей період характеризувався як позитивними, так і негативними рисами втручання органів прокуратури в цивільне судочинство, здійснюваного унаслідок виконання як контрольно-наглядових функцій, так і закріплюваних повноважень і компетенцій.

Фундаментальні наукові дослідження, присвячені проблемам участі в цивільному судочинстві органів прокуратури, відображено в роботах І.Й. Бойка, В.С. Кульчицького, В.В. Росіхіна, Б.Й. Тищика та інших учених, але теоретико-прикладні аспекти за радянським процесуальним законодавством, на жаль, не знайшли свого доктринального висвітлення.

Метою статті є дослідження історико-правових аспектів участі прокуратури в цивільному судочинстві за радянським процесуальним законодавством.

Виклад основного матеріалу дослідження. У перші роки становлення радянської системи державного управління контрольно-наглядові функції за дотриманням законності розподілялися між такими органами, як Рада народних комісарів, робітничо-селянська інспекція тощо. Зміцнення держави, розвиток громадянського суспільства, вступ нової економічної політики спонукали до вдосконалення і створення найбільш оптимальних органів державної влади, державного управління, інших владних структур, здатних активно функціонувати на благо держави.

Власне, саме в цей період і починає створюватися прокуратура як орган, головним завданням якого є нагляд за дотриманням законності, простіше кажучи, щоб жодне рішення місцевої влади не суперечило закону. Влада розглядала прокуратуру як жорсткий орган, функції якого могли виконуватися новим державним апаратом або й без такого. Але рівноцінної заміни дореволюційної радянської прокуратури на новий лад не було майже до 1922 року, що цілком логічно, адже дореволюційна прокуратура вважалася організаційним доповненням слідчих і судових органів. Новий радянський лад у частині функціональних обов'язків прокуратури не міг обмежуватися лише наглядом за розслідуванням і підтриманням державного обвинувачення в суді, що пов'язано насамперед із державно-політичними перетвореннями й істотним зміцненням суспільної думки [1, с. 13–14].

Різними нормативно-правовими актами досліджуваного періоду владою здійснювалися спроби перекладання окремих функцій прокуратури на новостворені державні органи, але жоден із них не міг уособлювати повною мірою функціонування прокуратури.

Радянська прокуратура створена 28.05.1922, коли М.І. Калінін як представник ВЦВК підписав прийняте цим органом Положення про прокурорський нагляд. Зі змісту Положення випливало, що прокуратура створювалася з метою здійснення нагляду за дотриманням законності й в інтересах правильної боротьби за злочинність. Однак аналіз цього Положення дає змогу зробити висновок, що питання нагляду за судовими органами або участі в цивільному судочинстві не згадувалося. Загалом прокуратура отримала у свою правомочність здійснення загального нагляду, тобто нагляду за діяльністю органів, що здійснюють слідство, підтримання державного обвинувачення в суді, а також нагляду за особами, які перебувають під вартою [2]. Відлунням сукупності повноважень дореволюційної прокуратури було отримання за Положенням про судоустрій УСРР правомочностей щодо порушення в дисциплінарному порядку проваджень щодо всіх без винятку службових і посадових осіб, у тому числі судових органів.

Становлення Радянської влади здійснювалося у важких умовах громадянської війни, а тому основний акцент у роботі прокуратури ставився саме на керівництво слідством та участь прокурора як державного обвинувачення. Унаслідок цього прокурорський нагляд у цивільних справах не передбачався в перших законодавчих актах щодо прокурорського нагляду. Але Цивільно-процесуальним кодексом, прийнятим у 1924 році, органам прокуратури надавалося значно більше повноважень у сфері судового нагляду в цивільних справах [3].

Закріплення в Цивільно-процесуальному кодексі 1924 року положення щодо участі прокурора в цивільних справах забезпечило подальший вплив на розвиток законодавства про судоустрій і систему прокуратури, в тому числі щодо здійснення судового нагляду по цивільних справах. Так, Основи судоустрою від 20.10.1924 закріплювали за прокуратурою нагляд за законністю судової діяльності в тому числі в цивільних справах, адже органи прокуратури отримали право опротестовувати в касаційному й наглядовому порядку всі прийняті судами рішення, вироки, ухвали [4].

Положення про судоустрій від 1926 року до переліку основних функцій прокуратури зараховувало й участь органів прокуратури в цивільному судочинстві з метою захисту інтересів держави і трудящих. Відповідно до вищезгаданих нормативних актів, прокуратура створювалася як структурний елемент Народного комісаріату юстиції, що свідчить про відносну централізацію органів прокуратури. Вирішення основоположних завдань прокуратури щодо забезпечення законності вимагало закріплення та реалізації таких принципів, як єдність, централізація, незалежність від місцевих органів влади й управління.

У період 1924–1933 рр. простежується своєрідний етап функціонування прокуратури, адже саме в цей період на рівні з прокуратурами союзних республік організована Прокуратура Верховного Суду СРСР, яка входила в систему центральних органів і безпосередньо була підзвітною та підконтрольною ЦВК СРСР і його Президії. Прокуратури ж союзних республік були республіканськими органами й підпорядковувалися виконавчим комітетам республік, у рамках своєї діяльності

прокурори не мали права виходити за рамки своїх республіканських повноважень, унаслідок чого не могли здійснювати нагляд за діяльністю союзних організацій, які створені одразу після утворення СРСР. Саме за таких обставин і виникла необхідність нагляду за законністю діяльності наркоматів та інших центральних союзних органів, за точним і неухильним дотриманням усеосоюзних законів на території союзних республік і за відповідністю республіканських законів усеагальним.

Унаслідок цього засновано Верховний суд СРСР і Прокуратуру Верховного суду, окрім того, у Конституції СРСР закріплювалося, що з метою утвердження революційної законності на території Союзу РСР при ЦВК створюється Верховний суд. До компетенції Верховного суду належали такі повноваження, як розгляд кримінальних і цивільних справ особливого значення, що стосувалися прав та інтересів декількох союзних республік, військового командування, вищих посадових чи службових осіб, а також інших справ, окремо визначених деякими актами. До компетенції Прокуратури Верховного суду належали повноваження щодо керівництва слідством і підтримки державного обвинувачення по кримінальних справах, підсудних Верховному суду. Ці державні органи виконували також функції конституційного нагляду, зокрема щодо надання рішень стосовно законності з погляду конституційних норм, постанов і рішень республік. Прокурор Верховного суду займав своєрідне становище в загальній державній системі – це не був прокурор СРСР, оскільки прокурори союзних республік йому не підпорядковувалися, але це не був і прокурор при Верховному суді, адже його наглядова діяльність не була обмежена лише колом справ, які входили до компетенції суду, а отже, це була самостійна, незалежна посада на конституційному рівні.

Відсутність безпосереднього підпорядкування прокуратури союзних республік Прокурору Верховного суду не могла гарантувати реалізації наглядової діяльності на високому рівні, тому досить гостро відчувалася потреба організаційно-оперативного об'єднання всіх органів прокуратури в єдину систему.

Становище докорінно змінилося з прийняттям у 1933 році постанови «Про створення Прокуратури СРСР», яка передбачала наділення прокуратури повноваженнями щодо здійснення всезагального нагляду, в тому числі й за судовими органами з метою правильного й однакового застосування законодавчих актів. Саме цим законодавчим актом завершився майже чотирнадцятирічний процес централізації органів прокуратури [5].

Отже, період становлення радянської прокуратури як учасників цивільного судочинства можна розподілити на три етапи: 1) 1922–1924 рр. – органи прокуратури діяли лише в межах союзних республік, будучи підконтрольними та підзвітними центральним виконавчим комітетам республік, вирішували питання щодо здійснення загального нагляду в кримінальних справах. Саме в період цього етапу перший кодифікований цивільно-процесуальний нормативно-правовий акт – Цивільно-процесуальний кодекс УСРР 1924 року – передбачав участь прокурора в цивільному процесі; 2) 1924–1933 рр. – створення Верховного суду СРСР і Прокуратури Верховного суду СРСР як державних органів, правомочних здійснювати не лише загальний нагляд, а й конституційний. Цей етап характеризується прийняттям Конституції УРСР, яка стала фундаментальною базою функціонування як судової системи, так і прокуратури; 3) 1933–1962 рр. – створення єдиної системи функціонування органів прокуратури та наділення функціями нагляду за всіма

без винятку державними органами, в тому числі судовими, з можливістю винесення протесту чи призупинення виконання будь-якого рішення. Цей період є найбільш тривалий і знаменний тим, що прийняті конституційні акти всіх союзних республік, основи законодавства про цивільне судочинство, якісно нове законодавство щодо функціонування прокуратури. Окрім того, Цивільно-процесуальний кодекс УСРР 1924 року діяв аж до 1964 року, але в тій частині, що не суперечила Основам цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік.

Цивільно-процесуальний кодекс УСРР 1924 року конкретизував права й обов'язки прокурора в цивільному процесі та закріплював, що прокурор вправі як розпочати справу, так і вступити в справу на будь-якій стадії процесу, якщо, на його думку, цього вимагає охорона інтересів держави або трудящих мас. Право прокурора вступити у справу шляхом пред'явлення позову до порушника закону в інтересах окремих працівників і їхніх організацій було новим інститутом судочинства й мало велике принципове значення. Прокурори виконували свої обов'язки щодо пред'явлення позовів особливо в тих випадках, коли слабша сторона в цивільних спорах (батраки, робочі, матері тощо) з тих чи інших причин не могли самостійно реалізувати право на пред'явлення позову або не мали можливості звернутися до суду за допомогою. В окремих статтях цивільно-процесуального законодавства закріплювалися права та гарантії діяльності прокурора в цивільній справі, останній мав право знайомитися з матеріалами справи, робити з нього виписки, отримувати копії документів, листів тощо. Питання щодо залучення до участі у справі представника прокуратури вирішувалося судом, який виносив з приводу цього питання окреме рішення, де вказував про необхідність участі прокурора саме в конкретній цивільній справі [6, с. 32].

Нагляд за законністю у сфері цивільних справ здійснював прокурор у процесуальній формі як один із учасників цивільного процесу. У зв'язку з цим видавалося необхідним визначити місце, яке посідав прокурор у процесі, його права й обов'язки, його взаємини з іншими учасниками цивільного судочинства. З аналізу чинного законодавства, яке визначало мету вступу прокурора в цивільну справу, його права й обов'язки в цивільному процесі, впливає той факт, що права позивача та відповідача, а також їхні цілі не збігалися з цілями і правами прокурора, передусім простежується неоднакова зацікавленість сторін і прокурора в результаті судового процесу. Прокурор, беручи участь у цивільному процесі як представник держави, не мав у справі, що розглядається, особистої матеріальної зацікавленості, адже брав участь у процесі не для захисту свого суб'єктивного права, а для захисту інтересів держави або громадських організацій чи прав окремих громадян. Так, відмова прокурора від пред'явленого ним цивільного позову не позбавляла сторону, в інтересах якої відкривалося провадження, в подальшому підтримувати позов самостійно. На відміну від сторін, прокурор не мав права укласти мирову угоду, відкласти або припинити виконання рішення суду, а зустрічний позов міг бути пред'явлений відповідачем тільки до позивача, в інтересах якого прокурором пред'явлено позов, але не до самого прокурора. Окрім того, низка цивільно-процесуальних норм досить докладно закріплювала права й обов'язки прокурора: прокурор не повинен був забезпечувати відшкодування можливих збитків відповідача; не підлягав матеріальній відповідальності в частині відшкодування збитків, завданих пред'явленням позову, не підлягав обов'язковій явці до суду тощо.

Практична діяльність прокуратури у сфері забезпечення нагляду в цивільних справах здійснювалася в процесуальних формах: шляхом вступу в процес і шляхом пред'явлення позовної заяви. Органи прокуратури могли вступити в цивільний процес на будь-якій стадії незалежно від участі у справі. Він міг порушити цивільну справу також на будь-якій стадії: в суді першої інстанції – шляхом пред'явлення позову або пред'явлення відповідної заяви у справах, що виникли з адміністративно-правових відносин чи в справах окремого провадження; у суді другої інстанції – шляхом винесення касаційного чи окремого протесту незалежно від участі в цивільній справі; у наглядовій інстанції – шляхом винесення протесту уповноваженими прокурорами; на стадії перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами – шляхом пред'явлення заяви до суду щодо рішення чи постанови, яке (яка) підлягає перегляду; у виконавчому провадженні – шляхом пред'явлення виконавчого листа у справах, порушених прокурором, а також опротестування незаконних дій судових виконавців [5].

Правовою підставою вступу прокурора в цивільну справу, розпочату сторонами, була необхідність у захисті інтересів держави або трудящих мас, що визначав самостійно прокурор на підстав свого внутрішнього переконання. Окрім того, участь прокурора в цивільному процесі була обов'язковою, якщо в результаті цивільної справи є заінтересована державна установа або підприємство, які не беруть участі в справі. У таких випадках суд був зобов'язаний повідомити прокуратуру про суть справи, яка знаходиться в його провадженні.

Як і сторона по справі, прокурор користувався такими процесуальними правами: подавати докази по справі, брати участь у допиті свідків, сторін, третіх осіб та експертів, брати участь в огляді й оцінюванні будь-яких доказів, заявляти клопотання. Крім того, прокурору було надано право давати висновки з усіх питань, які виникають у процесі розгляду справи в суді. У висновку, що подається в цивільному процесі, прокурор на основі норм закону з урахуванням матеріалів справи й інших даних, установлених у процесі судового розгляду, робив висновки та викладав суду свою думку про те, як потрібно вирішити спір. Висновок надавався після виступу сторін, а в разі порушення справи в суді першої інстанції чи винесення протесту прокурор виступав першим.

У суді другої чи наглядової інстанції прокурор займав особливе процесуальне становище й виступав лише як представник органу державного нагляду за законністю, тобто, по суті, як представник держави. Даючи висновок, прокурор не був пов'язаний межами вимог і заперечень сторін, що простежувалося в тому, що прокурор міг, виходячи з обставин справи й вимог закону, заявляти клопотання про задоволення позову в більшому або меншому розмірі, ніж просить позивач, або про відмову в позові. Але, беручи участь у процесі під час розгляду громадських спорів, прокурор не мав права відмовитися від дачі висновків по справі за мотивами неясності обставин справи або неповноти законодавчих актів. Висновок прокурора в цивільних справах у суді першої чи касаційної інстанції міг бути викладений в усній формі, проте допускалося й подання письмового висновку з проханням долучити його до матеріалів справи. Це варто визнати цілком доцільним, тому що в протоколі судового засідання не завжди правильно й вичерпно фіксувалися обставини, на які посилався прокурор, а наявність письмового висновку в справі давало змогу виключити різні неточності чи можливі підтасовки матеріалів справи [5].

Цивільно-процесуальне законодавство не встановлювало переліку цивільних справ, у яких прокурор зобов'язаний був брати участь шляхом порушення справи або вступу в процес для дачі висновку, винятком були справи щодо невиконання аліментів, які передбачали, що прокурор, який отримав заяву або матеріал про невиконання аліментів, був зобов'язаний пред'являти позов про стягнення з батьків коштів на утримання дітей.

Однак періодично Генеральним прокурором СРСР видавалися накази та розпорядження, які передбачали обов'язкову участь у цивільних справах у найбільш важливих для трудящих цивільних справах (трудовах, житлових, про відшкодування шкоди, заподіяної життям та здоров'ям тощо). Закріплювався також перелік тих обставин, за якими прокурор був зобов'язаний пред'являти цивільний позов, при цьому позови повинні були бути ґрунтовані на перевірених матеріалах.

Зазвичай прокурор усно заявляв суду про вступ у ту чи іншу цивільну справу, однак він міг направити до суду й письмову заяву, водночас ні суд, ні жоден учасник по справі не вправі були заперечувати проти вступу прокурора в цивільну справу, так як це було однією з форм здійснення ним своїх функцій з нагляду за законністю. Однак за наявності певних підстав сторони могли заявити відвід конкретному прокурору, який бере участь у судовому розгляді справи.

Дії прокурора щодо оскарження в касаційному або наглядовому порядку судових рішень були однією з форм прокурорського нагляду за законністю рішень та ухвал судів першої та другої інстанцій. Прокурор мав право винести касаційний протест незалежно від того, порушено справу за його ініціативою чи він вступив у справу, порушену сторонами, а також незалежно від того, чи брав він участь у розгляді справи. Подаючи касаційний або наглядовий протест, прокурор повинен був переслідувати одну лише мету – домогтися відновлення допущеного судом порушення закону. Касаційний чи наглядовий протести прокурор виносив в інтересах держави й захисту законних прав громадян [5]. Дача висновків у касаційному порядку чи судах другої інстанції була іншою важливою формою прокурорського нагляду за законністю розгляду й вирішення цивільних справ. Дача письмових висновків має ту перевагу, що прокурор може більш мотивовано на основі ретельного аналізу матеріалів справи дати висновок. Однак подання письмових висновків мало й свої недоліки, оскільки нерідко у зв'язку з поданням сторонами в судове засідання нових матеріалів заздалегідь приготовані письмові висновки не відображали всіх обставин тієї чи іншої справи.

Прокурор під час дачі висновку по цивільній справі не був пов'язаний мотивами касаційних скарг і поясненнями, даними сторонами в судовому засіданні касаційної інстанції, а був зобов'язаний виходити з основної мети, поставленої перед ним, – забезпечення законності рішень та ухвал, що виносяться судами. Окрім того, процесуальне законодавством надавало право прокурору виступити із суду будь-яку цивільну справу, рішення по якій набрало законної сили, з метою вирішення питання щодо можливості винесення відповідного протесту, але таке право надавалося лише Генеральному прокуророві, прокурорам союзних республік, їх заступникам, прокурорам країв та областей, автономних республік, а також автономних областей.

Висновки. Перший процесуальний кодекс, прийнятий у радянський період, – Цивільно-процесуальний кодекс

1924 року, діяв майже сорок років, протягом яких норми про участь прокурора в цивільному процесі не піддавалися будь-яким серйозним змінам. Прийняті в 1930-х роках конституційні акти закріплювали принципово нові положення організаційної будови прокуратури як єдиної централізованої системи на чолі з Генеральним прокурором СРСР, які здійснювали свої функції щодо нагляду за законністю як в СРСР, так і в окремих республіках. На основі Конституції СРСР 1936 року мало розпочатися оновлення українського законодавства, зокрема в галузі судоустрою, судочинства і прокурорського нагляду. Якщо в післявоєнний період органи прокуратури здійснювали прокурорський нагляд за законами щодо дотримання режиму економії, правильним витрачанням матеріалів і засобів, спрямованих на відновлення зруйнованої промисловості й сільського господарства, то в період проведення державницьких реформ роль прокуратури видозмінилася у здійсненні нагляду в цивільних справах щодо боротьби зі спекуляцією, хабарництвом, розкраданням державного майна, а також щодо порушень громадського порядку, утисків і порушень прав громадян, насамперед соціально-економічних і шлюбно-сімейних. З 1 травня 1962 року набули чинності Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, які зобов'язували прокурора на всіх стадіях цивільного судочинства своєчасно вживати заходи з метою усунення будь-яких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили. При цьому наглядова діяльність прокурора поширювалася на всі стадії цивільного процесу – від порушення справи до виконання судових рішень.

Література:

1. Ключков В.В. Создание и развитие российской прокуратуры. *Советская прокуратура: очерки истории* : сборник статей / Науч.-исслед. ин-т пробл. укрепления законности и правопорядка. Москва : Советская прокуратура, 1993. С. 7–26.
2. Собрание узаконений РСФСР 1922 г. № 36. Ст. 424. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21FMT=fullweb&S21ALL=\(%3C.%3EK%3D%D0%9D 0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A2%D0%A3%D0%A2%D0%90%3C.%3E\)&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21FMT=fullweb&S21ALL=(%3C.%3EK%3D%D0%9D 0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A2%D0%A3%D0%A2%D0%90%3C.%3E)&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20).
3. Собрание законов СССР 1924 г. № 23. Ст. 20. URL: <http://istmat.info/node/50356>.
4. Собрание узаконений РСФСР 1926 г. № 85. Ст. 24. URL: <http://istmat.info/node/48461>.
5. Положение о прокуратуре Союза ССР : Постановление ЦИК СССР № 4, СНК СССР № 2621 от 17.12.1933. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=31115#026932589592555645>.
6. Лебединский В.Г., Каленов Ю.А. Прокурорский надзор в СССР. Москва : Гос. издательство юридической литературы. 1957. 291 с.

Dobkina K. Theoretical-applicable aspects of the prosecutor's participation in civil procedure under the soviet procedural legislation

Summary. The scientific article is devoted to theoretical-applicable aspects of the prosecutor's participation in civil procedure under the soviet procedural legislation. By results of carrying out the complex doctrinal analysis of the studied period, the author it is offered the period of formation of the soviet prosecutor's office as to distribute participants of civil legal proceedings on three stages: 1922–1924; 1924–1933; 1933–1962. It is proved that the third stage is

the longest and is significant the fact that the constitutional acts of all federal republics, principles of the legislation about civil legal proceedings, qualitatively new legislation concerning functioning of prosecutor's office were adopted. Besides, the Civil procedural code of USSR of 1924 worked up to 1964, but in that part that did not contradict Bases of civil legal proceedings of USSR and federal republics.

By the author it is established that on the basis of the Constitution of the USSR of 1936 updating of the Ukrainian legislation, in particular in the field of judicial system, legal proceedings and public prosecutor's supervision had to begin. If at the post-war period bodies of prosecutor's office exercised public prosecutor's supervision under laws on observance of a regime of economy, the correct consumption of materials and the funds allocated for recovery of the destroyed industry and agriculture, then during statist reforms the role

of prosecutor's office changed in implementation of supervision in civil cases on fight against speculation, bribery, plunder of the state property and also concerning disorderly conduct, infringement and violation of the rights of citizens, first of all, of social and economic and marriage family.

Since May, 01, 1962, came into force of a basis of civil legal proceedings of USSR and federal republics which obliged the prosecutor at all stages of civil legal proceedings in due time to take measures for elimination of any violations of the law from whom these violations would not come out. At what, observant activity of the prosecutor extended to all stages of civil process from initiation of proceedings to implementation of judgments.

Key words: civil judiciary, participants in civil proceedings, public authorities, prosecutors, Soviet legislation, USSR.

*Квіт Н. М.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права та процесу**Львівського національного університету імені Івана Франка*

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОЧАТКУ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ Й РЕГУЛЮВАННЯ МЕЖ ВИКОРИСТАННЯ ЕМБРІОНА ЯК ОБ'ЄКТА ЗБЕРІГАННЯ В БІОБАНКУ

Анотація. Стаття присвячена питанням початку й завершення життя ембріона як критеріїв для визначення допустимості його використання в біомедичній сфері. Досліджуються різні підходи у вітчизняній і німецькій доктрині до питання охорони права на життя ембріона та наукові позиції щодо визначення початку життя як моменту, з якого в ембріона виникає таке право.

Автор наголошує на необхідності встановлення на рівні закону заборони використання живих ембріонів і створення ембріонів з дослідницькою чи іншою, не пов'язаною з репродукцією, метою.

У роботі обґрунтовується необхідність законодавчого розмежування використання ембріона та використання ембріофетальних матеріалів як складників біобанку.

Автор аналізує наявні підходи до визначення критеріїв припинення життя ембріона та пропонує механізм правового регулювання цього питання, метою якого є встановити законодавчі гарантії для охорони живих кріоконсервованих ембріонів від їх незаконного використання.

На основі проведеного аналізу пропонується доповнити законодавство, яке регулює застосування допоміжних репродуктивних технологій, і визначити порядок, за яким загибель ембріонів підлягала б реєстрації з установленням причин, і порядок констатації загибелі на підставі експертної перевірки незворотності припинення процесів клітинного поділу ембріона, а також закріпити обов'язкове внесення цих даних та інформації щодо його подальшого використання для отримання ембріофетальних матеріалів (якщо таке мало місце) із зазначенням мети й суб'єктів, яким мертвий ембріон був переданий, згідно з чинними вимогами, встановленими Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій, до журналу обліку зберігання та використання кріоконсервованих ембріонів.

Ключові слова: ембріон, право на життя, гідність, початок життя, біобанк, припинення життя.

Постановка проблеми. Сьогодні в доктрині, на жаль, не існує єдиної позиції щодо визначення правового становища ембріона, його правового статусу та походження, крім того, в контексті цього питання також важливу роль відіграє часове питання. А саме коли починається людське життя: з моменту злиття жіночих і чоловічих гамет (утворення зиготи); із завершенням ембріонального розвитку в кінці 2 місяця; з моменту імплантації in utero; чи все ж моменту народження? Якщо як критерій брати створення людського життя, то початок пов'язується з моментом запліднення. Якщо брати за критерій можливість розвитку індивідууму, початком буде імплантація in utero. Якщо відштовхуватися від завершення процесу формування органів як критерію, тоді завершення другого місяця вагітно-

сті буде початком. Ну й, нарешті, якщо визначальною вважати можливість самостійного існування, то початком людського життя буде народження або відділення від організму матері [1; 2]. В основу чинного цивільного законодавства покладено саме останній із названих критеріїв, проте розвиток біомедичних технологій і науки репродуктології вимагає глибшого дослідження цього питання і створення законодавчих гарантій, які б забезпечили охорону живих ембріонів відповідно до вимог міжнародного права.

Право на життя в межах міжнародного та національного права, а також біоетики й моралі було об'єктом дослідження багатьох учених, серед яких – С. Алексєєв, С. Булеца, Р. Гревцова, А. Довгерт, О. Домбровська, І. Жилінкова, О. Івченко, О. Канишева, К. Левандовські, Л. Лінік, М. Малєїна, О. Мірошніченко, Н. Оніщенко, П. Рабінович, З. Ромовська, Р. Стефанчук, Є. Харитонова, Я. Шевченко, Р. Шишка та ін. Проте питання встановлення гарантій охорони живого ембріона як частини біобанку й розмежування питання його використання з використанням ембріофетальних матеріалів ще не було об'єктом дослідження.

Мета статті – проаналізувати вітчизняний та іноземний досвід щодо встановлення моменту, з якого ембріон буде наділений правом на життя, а також у контексті діяльності щодо використання біобанків, до складу яких входять кріоконсервовані ембріони, визначити чітку законодавчу межу між використанням ембріонів та ембріофетальних матеріалів з метою встановлення гарантій охорони живого ембріона.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вітчизняній науковій літературі існують різноманітні погляди й концепції на момент початку життя. Ембріональна концепція виходить із того, що право людини на життя виникає до моменту народження. Так, З. Ромовська, розглядаючи це питання, стверджує, що право людини на життя має виникати безпосередньо з моменту зачаття [3, с. 71]. Інші науковці підтримують концепцію, за якою життя починається з моменту народження.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, життя людини визнається в Україні найвищою соціальною цінністю, а ст. 27 проголошує право кожного на життя, не вказавши при цьому часові рамки захисту цього права, зокрема з якого моменту такий захист має місце. Згідно зі ст. 201 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, життя є особистим немайновим благом, яке охороняється цивільним законодавством. Відповідно до ч. 1 ст. 269 ЦК України, особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом. У статті 6 Закону України «Про охорону дитинства»

зазначається, що кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я. Згідно зі ст. 25 ЦК України, цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження, а припиняється в момент смерті. Хоча на законодавчому рівні й визначено момент початку й кінця цивільної правоздатності, все ж виникає колізія. Це пов'язано з положенням ч. 2 ст. 25 ЦК України, де зазначено: «У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатой, але ще не народженої дитини». Виникає дискусія: йдеться тут про правоздатність ембріона, який прирівнюється до ще ненародженої дитини.

Варто розрізнити правоздатність як здатність бути носієм прав та охорону інтересів, що передбачає охорону прав дитини, зачатой за життя батька (охорону спадкових прав або ж охорону права на відшкодування шкоди, завданої батькові дитини (ст. 1200 ЦК України)). Якщо звернутися до ст. 4 Хартії прав сім'ї від 1983 року, то побачимо, що вона встановлює захист життя від моменту зачаття дитини [4]. Отже, це положення можна використати за основу встановлення моменту початку життя.

Цікаво, що Парламентська Асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ) підкреслює, що з моменту запліднення яйцеклітини життя людини розвивається безперервно, неможливо чітко розділити перші «ембріональні» фази його розвитку. Крім цього, у ПАРЄ наголошують, що за будь-яких обставин людські ембріони та плоди потребують ставлення, гідного людині [5]. Проте якщо проаналізувати зміст Європейської конвенції про захист прав і основних свобод, то в ст. 3 не визначається, що життя починається з моменту зачаття. Більше того, ЄСПЛ як єдиний орган, що може трактувати Конвенцію визначив, що в ембріона (мається на увазі імплантованого) немає «абсолютного права» на життя, що означає, що захист прав ембріона не може розглядатися окремо від життя вагітної жінки, в утробі якої він розвивається [6, с. 27].

У цьому контексті цікавим є випадок із римського права. У посиланні на захист Клуенція (66 р. до н. е.) Цицерон аналізує справу щодо засудженої на смерть жінки з Мілета. Підставою такого суворого вироку стало те, що після смерті свого чоловіка вона за плату, отриману від інших спадкоємців її чоловіка, перервала вагітність. При цьому Цицерон наголошував на справедливості такого рішення, оскільки вона вбила «надію батька, носія його імені, опору його роду, спадкоємця його майна, майбутнього громадянина держави» [7]. Отже, ще за часів римського права держава виступала на захист життя й майнових інтересів майбутнього спадкоємця (ненародженої дитини) з моменту сповіщення про вагітність жінки.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що загалом існує три підходи до визначення моменту початку охорони людського життя в законодавчому порядку: абсолютистський, ліберальний і градуалістичний (помірний) [8; 9]. Прибічники так званої абсолютистської позиції розглядають запліднену яйцеклітину або ембріон як людську істоту, яка має безумовну цінність і право на життя. Саме тому забороняється здійснювати будь-які дії, що зупиняють або припиняють розвиток ембріона [10; 11]. Отже, у разі закріплення такої позиції обов'язком держави буде забезпечувати розвиток життя на будь-якій стадії та його абсолютний захист. Друга позиція – ліберальна. Представники цієї позиції вважають, що людський ембріон має незначну цінність, тому не потребує особливого захисту й не може наділятися пра-

вом на життя. Такий підхід підтримує невелика частка дослідників. Представники помірнього (градуалістичного) підходу вважають, що «запліднена яйцеклітина розвивається в людську істоту поступово й ембріон має значну, але не абсолютну цінність» [10]. У межах цієї точки зору автори поділяються на тих, які наділяють правом на життя ембріон, який досяг певного етапу свого розвитку, і тих, що визнають за ним це право з досягненням ним життєздатності. Але зрозуміло, що розвиток медицини та науковий прогрес не дають змоги прийняти єдине рішення, оскільки ці критерії є змінними й неоднозначними.

Аргументи для обґрунтування статусу ембріона шукають шлях до вирішення дискусії щодо легітимності поводження з ембріоном через розкриття його правового й морального статусу. При цьому поняття людської гідності відіграє центральну роль. Незважаючи на часте використання поняття людської гідності, його розуміння та визначення не є такими простими й однозначними. Що стосується підходів до розуміння людської гідності, то виділяють два його різновиди, т. зв. видова гідність (гідність людства як виду), а також індивідуальна гідність. Розглядаючи ембріон через призму видової гідності, автори наділяють його людським, але не персональним статусом.

У цьому випадку ембріон вважається початком людського життя, але ще не є людиною у значенні індивідуума. Це, у свою чергу, дає відповідь на питання охороноспроможності ембріона з поваги до гідності людського роду (видової гідності) та виходячи з основного обов'язку захисту людського життя. Тому довільне його використання суперечитиме видовій (людській) гідності. Необхідно також згадати, що Загальна декларація про геном людини та права людини від 11 листопада 1997 року, прийнята під егідою ЮНЕСКО, передбачає, що геном людини лежить в основі початкової спільності всіх представників людського роду, визнає їх невід'ємну гідність і різноманітність, знаменує надбання людства, крім того, визначає, які права людини мають увійти до переліку біоетичних у зв'язку з проведенням наукових досліджень генома, розкриває зміст у цьому контексті права на повагу до гідності людини в контексті саме гідності всіх представників людського роду (видової гідності).

Отже, виходячи з такого розуміння поняття гідності ембріона, видається, що інтереси раннього ембріона можуть бути зіставлені з важливими дослідницькими цілями, що є важливими для людства, до яких можна, зокрема, зарахувати дослідження з метою вдосконалення допоміжних репродуктивних технологій, а також діагностичні та/або лікувальні цілі щодо невиліковних та особливо важких захворювань, якщо їх неможливо досягти іншими шляхами.

На відміну від цього, підхід, в основу якого покладена теорія індивідуальної гідності, надає ембріону поза людським статусом персональний статус. Прихильники такого підходу, зокрема, зазначають, що «ембріон не стане людиною в майбутньому, а він є людиною в процесі її розвитку». Вони вважають, що ембріон не є «чимось», що пізніше (коли?) стане «кимось» [13; 14]. При цьому він не лише є частиною абстрактної видової гідності, а наділений нехай не як особа як така, а принаймні такою, як в особи, гідністю та правом на захист життя. А отже, ембріон водночас є носієм основних прав [15; 16]: права на життя, тілесну недоторканність, повагу до гідності.

Німецький федеральний конституційний суд у рішенні від 25.02.1975 встановив, що ембріон як самостійний правовий інтерес перебуває під захистом Конституції, є носієм людської

гідності, відповідно до ст. 1 Основного Закону та основоположного права на життя, до ч. 2. ст. 2 Основного Закону. А в рішенні щодо питання переривання вагітності від 18.05.1993 ще раз підтвердив свою позицію із цього питання [17]. Отже, кожен без винятку ембріон рівною мірою підлягає охороні незалежно від того, він є в утробі матері чи в чаші Петрі, є він імплантоздатним чи ні. Зasadничим у цьому випадку є переконання, що з моменту запліднення яйцеклітини людина існує не потенційно чи як майбутній індивідуум, а вже існує, розвивається як така. Базовим аргументом для цього є обставина, що із заплідненням яйцеклітини формується індивідуальний генетичний код, а отже, виникають біологічні умови для подальшого розвитку нового, унікального життя.

Такий підхід до розуміння статусу ембріона повністю виключає можливість проведення оцінювання співвідношення права на захист життя ембріона з можливістю його використання з вагомими науково-медичними цілями (наприклад, лікування хвороб Альцгеймера, Паркінсона, синдрому Дауна, ракових захворювань тощо), що видається надто радикальним. Наприклад, у разі існування неімплантованих ембріонів, які повинні зберігатися при певних умовах, що пов'язано зі значними фінансовими затратами, якщо пацієнтка чи пацієнти, для лікування безпліддя яких створені такі ембріони, не хочуть чи не можуть далі оплачувати таке зберігання й не дають згоди на донацію таких ембріонів (якщо така дозволена національним законодавством), такі ембріони в разі законодавчого закріплення такого радикального підходу однозначно будуть приречені на загибель шляхом припинення їх належного зберігання (пасивна форма знищення), оскільки їх використання з іншими цілями буде протиправним, незалежно від важливості таких цілей.

Проте як з етичного, так і з юридичного поглядів таке знищення ембріона також буде протиправним, бо порушуватиме його право на захист життя. Отже, такий підхід формує замкнене коло, виходу з якого немає. Найбільш раціональним і зрівноваженим як із правового, так і з морально-етичного поглядів є встановлення можливості використання неімплантованих ембріонів *in vitro*, але в дуже жорстких і чітко визначених рамках, які мають бути визначені законодавством і підлягати постійному контролю з боку держави й лише за умови закріплення повної заборони створення ембріонів виключно з дослідницькою метою (в т. ч. терапевтичного клонування).

Проте в Україні сьогодні в чинному правовому полі та з огляду на часті повідомлення у ЗМІ про зловживання у сфері діяльності, пов'язаній із використанням людських біологічних матеріалів, у тому числі, наприклад, використання ембріональних стовбурових клітин для вартісних процедур омолодження чи спроби продажу та вивезення за кордон живих ембріонів, видається більш доцільним установити законодавчу заборону використання живих ембріонів *in vitro* та врегулювати порядок отримання анатомічних ембріофетальних матеріалів із загиблих кріоконсервованих неімплантованих ембріонів *in vitro*, який сьогодні взагалі є нерегульований.

Проблемним є питання встановлення чіткої межі між використанням у широкому розумінні (знищення – це також форма використання) ембріофетального матеріалу та живих ембріонів *in vitro*, які або через їх непридатність (виявлення в них генетичних чи інших вад або відхилень у розвитку) не можуть бути імплантовані, або через відмову від них пацієнтки/пацієнтів, для лікування безпліддя якої/яких вони створені, та відсутність

її/їхньої згоди на донацію таких ембріонів, або через захворювання чи смерть пацієнтки/пацієнтів, виключають можливість подальшої імплантації ембріонів і їх використання з правомірною репродуктивною метою, приречені на загибель. Отже, питання виникає щодо того, як саме встановлюється факт смерті ембріона, які критерії для визначення правомірності подальшого використання його ембріофетальних матеріалів, зокрема, з метою виділення із нього ембріональних стовбурових клітин. Сьогодні не існує чітко визначених підстав і порядку констатації смерті ембріона, як це є визначено стосовно посмертного донорства, зокрема, у Наказі МОЗ України «Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини» від 23.09.2013 № 821.

Питання встановлення факту смерті ембріона не врегульоване ані на національному, ані на міжнародному рівнях, проте науковці вже почали роботу над визначенням певних об'єктивних критеріїв, які дадуть змогу вирішити це питання згодом і на законодавчому рівні.

Зокрема, у 2004 році опублікована наукова стаття в американському Журналі клінічних досліджень, який публікується Американською асоціацією клінічних досліджень, що має назву «Ембріональна смерть і створення людських ембріональних стовбурових клітин» [18], де автори здійснили детальний аналіз ембріонального розвитку людини та провели паралель із уже наявними критеріями смерті людини, проаналізувавши історію їх установа, поставивши за мету визначити критерії незворотної загибелі людського зародку на ембріональному етапі його розвитку, незалежно від того він існує *in vitro* чи *in utero*. У результаті проведеного дослідження автори запропонували взяти за критерій загибелі ембріона незворотне припинення процесів клітинного поділу, обґрунтовано відмовившись від визначення як критерію смерті кожної з клітин ембріона, оскільки проведені дослідження показали, що навіть після повного та незворотного припинення клітинного поділу ембріона деякі клітини зберігали свою життєздатність, що, проте, не означало можливості подальшого розвитку такого ембріона.

Оскільки загально визнаною умовою людського існування визначається запліднення та можливість подальшого розвитку людського ембріона, то цілком логічною буде думка, що припиненням його існування (загибель) на цьому етапі його розвитку буде визначатися з моменту настання незворотної неможливості його подальшого розвитку, тобто незворотного припинення процесів клітинного поділу ембріона.

Проте навіть якщо на законодавчому рівні закріпити цей критерій, то в разі існування сумнівів, наприклад, щодо того, що стовбурові клітини дійсно вилучені після загибелі ембріона, стан науки сьогодні не дає змоги ретроспективно це перевірити, а отже, не можна й виключати можливості зловживання у вигляді протиправного використання живих неімплантованих ембріонів, тим більше що чинне законодавство не містить ані прямої заборони, ані кримінального покарання за здійснення такої діяльності. Але наука йде вперед, мабуть, із часом це стане можливим, отже, законодавцю краще діяти на випередження та запобігти виникненню такої проблеми в майбутньому.

Висновки. По-перше, мають бути внесені відповідні зміни, які встановлять заборону використання живих ембріонів на рівні закону. По-друге, необхідно доповнити законодавство, яке регулює застосування ДРТ, і визначити порядок, за яким загибель ембріонів підлягала б реєстрації з установ-

ленням причин, і порядок констатації загибелі на підставі експертної перевірки незворотності припинення процесів клітинного поділу ембріона, а також установити обов'язкове внесення цих даних та інформації щодо його подальшого використання для отримання ембріофетальних матеріалів (якщо таке мало місце) із зазначенням мети й суб'єктів, яким мертвий ембріон був переданий, згідно з чинними вимогами, встановленими Порядком застосування ДРТ, до журналу обліку зберігання та використання кріоконсервованих ембріонів.

Було б доцільно виділити ці норми в окремий розділ у межах Порядку. Зокрема, ми пропонуємо замінити цим новим розділом розділ VIII «Редукція ембріонів» (через його неетичність), дати йому назву «Порядок та умови констатації загибелі кріоконсервованих неімплантованих ембріонів і передачі їх для подальших досліджень». Пропонуємо викласти цей розділ у такій редакції:

«8.1. Допускається припинення вжиття заходів для збереження та штучної підтримки життя неімплантованих ембріонів *in vitro* за наявності поінформованої добровільної письмової згоди на припинення зберігання кріоконсервованих неімплантованих ембріонів лише в таких випадках:

а) якщо під час правомірного застосування преімплантаційної медико-генетичної діагностики виявлено мутацію будь-якого ізолюваного гену чи хромосомної аномалії ембріону, а також за наявності достовірного ризику розвитку після імплантації спадкових захворювань, що унеможливує його подальшу імплантацію та нормальний розвиток;

б) у разі відмови пацієнтки/пацієнтів на підставі її/їхньої письмової заяви про відмову від подальшого зберігання ембріонів, що створені та кріоконсервовані в її/їхніх інтересах з репродуктивною метою, за умови наявності її/їхньої письмової заяви про відмову від донації ембріонів;

в) у разі смерті пацієнтки/пацієнта/пацієнтів і відсутності її/їхньої добровільної письмової згоди на донацію кріоконсервованих ембріонів;

г) у разі невиконання пацієнткою/пацієнтами умов договору про оплату зберігання кріоконсервованих неімплантованих ембріонів і неможливості скотактуватися з пацієнткою/пацієнтами протягом 1 року з моменту прострочення оплати з обов'язковим письмовим підтвердженням щомісячних спроб протягом 1 року отримати її/їхнє волевиявлення на продовження чи припинення зберігання або ж на донацію кріоконсервованих неімплантованих ембріонів; у разі дотримання цих вимог припинення вжиття заходів для збереження та штучної підтримки життя неімплантованих ембріонів *in vitro* дозволяється без наявності поінформованої добровільної письмової згоди на припинення зберігання кріоконсервованих неімплантованих ембріонів.

8.2. Припинення зберігання та штучної підтримки життя кріоконсервованих неімплантованих ембріонів і їх загибель підлягають констатації на підставі незалежного експертного висновку про незворотність припинення процесів клітинного поділу ембріона, а також підлягають реєстрації в журналі обліку зберігання та використання кріоконсервованих ембріонів із долученням експертного висновку, поінформованої добровільної письмової згоди на припинення зберігання кріоконсервованих неімплантованих ембріонів (крім випадку, передбаченого п. 8.1.г), а також відповідних

документів, що підтверджують причини, а саме: для п. 8.1.а – результатів ПГД обстеження й висновку лікаря про неможливість подальшої імплантації та нормального розвитку ембріона; для п. 8.1.б – письмової заяви пацієнтки/пацієнтів про відмову від донації ембріонів; для п. 8.1.в – свідцтва про смерть пацієнтки/пацієнта/пацієнтів; для п. 8.1.г – письмових документів, що підтверджують щомісячні спроби протягом 1 року з моменту прострочення встановленої договором оплати зберігання кріоконсервованих ембріонів отримати волевиявлення пацієнтки/пацієнтів на продовження чи припинення зберігання або ж на донацію кріоконсервованих неімплантованих ембріонів, а також документів, що підтверджують прострочення оплати.

8.3. Передача анатомічних матеріалів загиблих ембріонів для їх подальшого дослідження й/або отримання ембріональних стовбурових клітин може здійснюватися виключно за умови наявності поінформованої (про мету) добровільної письмової згоди пацієнтки/пацієнтів на таку передачу та дотримання вимог, установлених Порядком проведення клінічних випробувань тканинних і клітинних трансплантатів та експертизи матеріалів клінічних випробувань. Така передача підлягає реєстрації в журналі обліку зберігання та використання кріоконсервованих ембріонів з обов'язковим зазначенням дати передачі, даних про дослідника, мети подальшого дослідження з обов'язковим долученням письмової добровільної поінформованої згоди пацієнтки/пацієнтів на таку передачу й акта передачі з підписами кріобанку та дослідника.

8.4. На кріобанк покладається обов'язок забезпечення конфіденційності даних про пацієнтку/пацієнтів, що дали згоду на передачу ембріофетальних матеріалів для їх подальшого дослідження та/або отримання ембріональних стовбурових клітин, і даних про дослідників з метою уникнення їх безпосереднього контакту.

8.5. Будь-яке фінансове заохочення чи матеріальна компенсація пацієнтці/пацієнтам, які дали згоду на передачу загиблих ембріонів для їх подальших досліджень і/або отримання ембріональних стовбурових клітин, а також продаж ембріофетальних матеріалів загиблих кріоконсервованих неімплантованих ембріонів чи купівля-продаж живих неімплантованих ембріонів *in vitro* забороняється та підлягає кваліфікації як незаконна торгівля органами або тканинами людини відповідно до ч. 4 ст. 142 Кримінального кодексу України».

Література:

1. Kaminsky C. Embryonen, Ethik und Verantwortung. Eine kritische Analyse der Statusdiskussion als Problemlösungsansatz angewandter Ethik. Mohr Siebeck 1998. 328 s.
2. Knoepfer N. Forschung an menschlichen Embryonen. Was ist Verantwortbar? Stuttgart 1999.
3. Schockenhoff E. Lebensbeginn und Menschenwürde: eine Begründung für die lehramtliche Position der katholischen Kirche. *Kriterien biomedizinischen Ethik: Theologische Beiträge zum gesellschaftlichen Diskurs*. Freiburg : Herder, 2006. S. 198–228. URL: <https://d-nb.info/1123433828/34>.
4. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.
5. Хартія прав сім'ї від 22 жовтня 1983 р. URL: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&langpair=en%7Cru&u=>

- http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/family/documents/rc_pc_family_doc_19831022_family-rights_en.html.
6. Рекомендація 1046(1986) по використанню ембріонів і плодів людини з метою діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання і торгівлі, прийнята 38-ою черговою сесією ПАРС. 24.09.1986. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_070.
 7. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. Львів : Кальварія, 1999. 176 с.
 8. Цицерон М.Лі. Речь в защиту Авла Клуенция Габита. Речи : в 2 т. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1962. Т. 1. 452 с.
 9. Перевозчикова Е.В., Панкратова Е.А. Конституционное право на жизнь и правовой статус эмбриона человека. *Медицинское право*. 2006. № 2. URL: <http://rudocor.net/mrdicine/bz-sw/med-rmdav.htm>.
 10. Булеца С.Б. Право на життя зародку: Цивільно-правове регулювання штучного переривання вагітності (аборт). *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. № 22. С. 585–591.
 11. Report by Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus. *Steering committee on Bioethics of Council of Europe*. Strasbourg, 19 June 2003. URL: <http://www.coe.int/Bioethics>.
 12. Abortion: Medical progress and social implications. *Ciba Foundation Symposium 115*. London, Pitman Publishing, 1995. 284 p.
 13. Spaemann R. Wer jemand ist, ist es immer. *Frankfurter Allgemeiner Zeitung*. 21.03.2001. S. 66–67.
 14. Gezeugt, nicht gemacht. *Die Zeit*. 2001. № 4. S. 37–38. URL: https://www.zeit.de/2001/04/200104_klon.xml.
 15. Das Bundesverfassungsgericht (BVerfG) Entscheidung vom 25.2.1975. URL: http://www.politik-fuer-menschen-mit-handicap.de/documents/Das_Urteil_des_BVerfG_zum_Schwangerschaftsabbruch_von_1975.pdf.
 16. Däubler-Gmelin H. Die Würde des Embryos ist unbezweifelbar. *Frankfurter Allgemeiner Zeitung*. 2001. № 11. S. 52.
 17. Die Abtreibungsfälle. *Die Zeit*. 2001. № 25. S. 42.
 18. Laundry D.W., Zucker H.A. Embryonic death and the creation of human embryonic stem cells. *Journal of Clinical Investigation*. 2004. Vol. 114 (9). P. 1184–1186.

Kvit N. The problem of determining the beginning of human life and regulation of the embryo use as an object of storage in the biobank

This article deals with the issues of beginning and ending the embryo life as criteria for determining its acceptable use in the biomedical field. Different approaches in the national and German doctrines to the question of protection of the embryos right for life and scientific positions to determine the beginning of life as the moment at which such an right arises are explored.

The author emphasizes the need to prohibit using of living cryopreserved embryos, as well as creating embryos for research or other non-reproductive purposes by the law. The paper substantiates the need for legislative separation between embryo use and use of embryo-fetal materials as components of a biobank.

The author analyzes the existing approaches to defining the criteria for termination of embryo life and proposes a mechanism for legal regulation of this issue, which aims to establish legal guarantees for the protection of living cryopreserved embryos from their illegal use.

In particular, it is necessary to supplement the legislation governing the use of assisted reproductive technologies and to determine the procedure according to which embryos death should be subject to registration with the establishment of the causes and the determination of the statement of death on the basis of expert verification of the irreversibility of termination of cell division processes of the embryo. As well as the establishment of the above mentioned data and the information about the farther use of the embryo after its death in order to obtain embryo-fetal materials, indicating also the purpose and subjects to whom the dead embryo (its biological materials) was transferred. All this information should be entered to the existing Register of storage and use of cryopreserved embryos.

Key words: embryo, right to life, dignity, beginning of life, biobank, termination of life.

Ковалишин О. Р.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри судочинства
Юридичного інституту

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

АМЕРИКАНІЗАЦІЯ КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА НІМЕЧЧИНИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу правових трансплантатів у корпоративному праві Німеччини. Якщо в XIX ст. – на поч. XX ст. німецьке корпоративне право було зразком для запозичення іншими державами, то в другій половині XX ст. законодавець Німеччини й сам став суб'єктом запозичень.

Автор робить висновок, що сьогодні корпоративне право Німеччини поступово відступає від притаманного йому консерватизму, що зумовлено не стільки конкуренцією на світових ринках, як більшою мірою становленням свободи руху капіталу всередині ЄС, а основним джерелом правових запозичень у корпоративному праві сучасної Німеччини є право США. Причини цього явища криються передовсім у гнучкості корпоративного права США, значному впливі судової практики на регулювання відносин між суб'єктами господарювання.

У статті підкреслюється, що відмітними ознаками корпоративного права Німеччини є: 1) баланс сил між акціонерами та менеджментом; 2) сильна структура корпоративного управління; 3) тісне соціальне партнерство між працівниками й менеджментом.

Аналізуються успішні та неуспішні приклади запозичення норм права. Серед успішних, зокрема, наводиться приклад принципів корпоративного управління, змін у структурі корпоративного управління (дво- й одночленна структура управління, незалежний комітет у складі наглядової ради), появи нових нетипових форм особових товариств (партнерське товариство) тощо.

Разом із тим автор підкреслює необхідність урахування особливостей правової культури й ментальності Німеччини. Саме їх нехтування призвело до несприйняття таких типових для корпоративного права США правових конструкцій, як окремі види акцій (зокрема викупні акції), непрямий позов, груповий позов, концепція зняття корпоративної вуалі.

Ключові слова: правове запозичення, правовий трансплантат, корпоративне право Німеччини, право компаній США, акціонерне товариство, господарське товариство

Постановка проблеми. Становлення корпоративного права країн Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Україна, Білорусь тощо) відбувалося на основі німецької моделі, що зумовлено такими факторами, як ефективність відповідної правової моделі безпосередньо в цій країні, географічна близькість, геополітична важливість, наявність тісних економічних відносин із Німеччиною. Модель корпоративного права Німеччини часто протиставлялася англо-американській моделі правового регулювання.

Але тенденцією останніх років є конвергенція правових систем з усе більш відчутнішими впливами англо-американського права компаній. Корпоративне право Німеччини не залишилося осторонь такого взаємопроникнення.

Якщо в XIX ст. – на поч. XX ст. німецьке корпоративне право було зразком для запозичення іншими державами, то в другій половині XX ст. законодавець Німеччини й сам став суб'єктом запозичень, насамперед, як і більшість держав-членів ЄС, у зв'язку з впливом 15 Директив корпоративного права ЄС [1, с. 123–124], які стали підставою для відповідних змін у корпоративному праві держав-членів. Але також посилювалися відчутно впливи американського права, в тому числі опосередковано через вплив права Великобританії та привнесення традиції прецедентного права в *acquis communautaire*.

Ця проблематика була предметом наукового дослідження таких учених, як Хольгер Фляйшер, Геральд Шпіндлер, Себастьян Йорденінг, Вільфрід Бергман, Джон Чіоффі, Крістоф Тайхман та інші. Водночас дослідження здійснювалися виключно з метою вдосконалення власне німецького права без оцінювання можливого застосування цього досвіду під час оновлення корпоративного права інших європейських держав.

Метою статті є аналіз впливу права компаній США на корпоративне право Німеччини.

Вклад основного матеріалу дослідження. Відмітними ознаками корпоративного права Німеччини є: 1) баланс сил між акціонерами та менеджментом; 2) сильна структура корпоративного управління; 3) тісне соціальне партнерство між працівниками й менеджментом [2, с. 24]. За висловлюваннями вчених сформувалася особлива форма ведення підприємницької діяльності – «Рейнський капіталізм» («*Rhenish Capitalism*») [3], яка суттєво відрізняється від англо-американської моделі ведення бізнесу, де на першому місці завжди інтереси акціонерів. Та, незважаючи на такі концептуальні відмінності, протягом останніх десятиріч у німецькому корпоративному праві стають усе більш відчутними запозичення з американського корпоративного права.

Особливістю правових запозичень у німецькому корпоративному праві є те, що вони не так радикально помітні під час їх імплементації в національне право (порівняно з країнами Східної Європи – прим. автора), оскільки традиційно німецька юриспруденція намагається уникати радикальних реформ, хоча вплив права англо-американської системи корпоративного права є очевидним, якщо лише поглянути на систему організаційно-правових форм господарських товариств.

Система товариств. Одним із наслідків свободи реєстрації підприємницької діяльності (*Niederlassungsfreiheit*) у ЄС стало запровадження в Німеччині нової організаційно-правової форми – партнерського товариства (*Partnerschaftsgesellschaft*). Це товариство створене для таких професій, як юристи, лікарі, архітектори, журналісти тощо. У зв'язку з відсутністю згаданої організаційно-правової форми раніше чимало підприємців

використовувало організаційно-правову форму *limited liability partnership* з англо-американського права. Тому класична німецька модель чотирьох видів господарських товариств була змушена реагувати на потреби ринку. Остаточо це стало зрозуміло після справ *Centros*, *Überseering* та інших, у яких ЄСПЛ підтвердив принципову можливість здійснення господарської діяльності незалежно від місця реєстрації товариства [5, с. 37–39].

Варто відзначити, що уряд Німеччини відмовився від доповнення відповідним розділом Комерційного кодексу Німеччини. Партнерське товариство регулюється окремим законом (Закон про партнерські товариства (*Partnerschaftsgesellschaftsgesetz*) від 25.07.1994) [6], тоді як командитне товариство (*Kommanditgesellschaft*) і повне товариство (*Offene Handelsgesellschaft*) завжди регулювалися на рівні кодексу.

Корпоративне управління. Коли аналізується певна іноземна система корпоративного права, то перше, що цікавить іноземного правника чи інвестора, є система корпоративного управління.

Корпоративне управління Німеччини традиційно завжди було зразком класичної двочленної структури управління акціонерним товариством, хоча дискусії про можливість наближення до американської моделі точаться з часу проведення конференції в Кельні в 1926 році. Цього постулату Німеччина дотримується й сьогодні.

Але підставою того, що одночленна структура управління в Німеччині все ж таки утверджена, є прийняття Регламенту про Європейську акціонерну компанію (*SE-Verordnung*). Відповідно до ст. ст. 43–45 Регламенту, управління європейською акціонерною компанією може здійснюватися єдиним органом у складі не менше ніж 3 особи, який здійснює щоденне керівництво поточними справами товариства [7]. Норми регламенту є частиною німецького права, а тому в повному обсязі застосовуються до суб'єктів господарювання Німеччини.

Отже, згідно із цим Регламентом, засновники *societas europaea*, які зареєстровані на території Німеччини, отримали можливість обирати поміж одно- або двочленною структурою управління.

Ще одним із запозичень, які сьогодні жваво обговорюються в Німеччині, є запровадження комітету з аудиту (*Audit Committee*). Запровадження цього інституту вперше рекомендовано в США Комісією з цінних паперів і фондової біржі (*Securities and Exchange Commission, SEC*) у 1940 році. У 1978 році Нью-Йоркська фондова біржа закріпила наявність комісії з аудиту як обов'язкову передумову для компаній, що перебувають у лістингу на цій біржі. А після скандалу з *Enron* вимога про запровадження комітету з аудиту була законодавчо закріплена на підставі *Sarbanes-Oxley-Act*.

У запровадженні аналогічного правового інституту в Німеччині начебто необхідності й не було, адже, на відміну від американської моделі, в корпоративному праві континентальної Європи функції наглядового та виконавчого органу розділено, що впливає із самої природи структури управління, – двочленність структури. Незважаючи на цей факт, інститут незалежного комітету було запроваджено.

До 30 квітня 2008 року наглядова рада могла утворювати у своєму складі один чи декілька комітетів, зокрема для підготовки засідань і рішень ради для перевірки виконання цих рішень (ч. 3 § 107 Закону про акціонерні товариства (далі –

AktG)) [8, с. 317]. У чинній редакції Закону частина третя доповнена таким положенням: «Наглядова рада створює спеціальні наглядові комітети, завданням яких є нагляд за процесом бухгалтерського обліку, ефективністю системи внутрішнього контролю, системою управління ризиками та системою внутрішнього аудиту й аудиту, в тому числі за вибором незалежного аудитора та додаткових послуг, що надаються аудитором» [9]. Хоча як такого окремого органу не виділяється, але за зразком *Sarbanes-Oxley-Act* цей наглядовий комітет стає незалежним від наглядової ради товариства загалом.

Чимало принципів корпоративного права, які сьогодні вважаються стандартом корпоративного управління в Німеччині, беруть свій початок із права США. Йде мова передусім про такі принципи, як *business judgment rule*, *duty of care*, *duty of loyalty* тощо.

Business judgment rule вперше з'явилося в рішенні Федерального верховного суду Німеччини (*Bundesgerichtshof*) у справі *ARAG/Garmenbeck*. Згодом це рішення відображено в частині 1 § 93 *AktG*, згідно з яким члени ради повинні перевіряти ретельність порядного й сумлінного керівника підприємства під час ведення його справ. Вони зобов'язані не розголошувати конфіденційні відомості й таємниці товариства, зокрема відомості, що становлять виробничу чи комерційну таємницю, які їм стали відомі в ході діяльності під час управління товариством [9]. Як відзначає Х. Фляйшер, критика, якій була піддана ця редакція норми, підтверджує необхідність ретельного аналізу під час запозичення правил, які не притаманні цій правовій системі [4, с. 1134].

Іншим прикладом імпорту права є застосування правила *Corporate Compliance* щодо відповідальності членів правління. Його поняття й функція походять з американської банківської системи. Уперше це правило з'явилося в рішенні *Caremark* суду штату Делавер (1996 рік). *Corporate Compliance* є не тільки одним зі стовпів належного корпоративного управління, а й центральним завданням управління підприємством [4, с. 1135].

Підґрунтям для дихотомії англо-американського *duty of care* та *duty of loyalty* в німецькій правовій догматиці були норми § 276 і § 242 Цивільного кодексу (далі – ЦК) Німеччини. Особа, яка нехтує необхідною в обороті турботою, діє необережно (ч. 2 § 276 ЦК Німеччини) [10]. Боржник зобов'язаний здійснювати виконання добросовісно, як цього вимагають звичаї обороту (§ 242 ЦК Німеччини). *AktG* їм відповідає: «Члени правління під час ведення справ зобов'язані проявляти турботливість порядного та добросовісного керівника. Вони зобов'язані не розголошувати конфіденційні дані й таємниці товариства, зокрема ті, які становлять виробничу й комерційну таємницю та які стали їм відомі протягом управління» [1, с. 123–124].

Фінансування товариств. Помітними є впливи американського права й у сфері фінансування діяльності господарських товариств і формування статутного капіталу товариств. Йдеться передусім про акції акціонерних товариств. Традиційно в Німеччині існував поділ акцій на акції на пред'явника та іменні акції. У другій половині ХХ ст. у зв'язку з необхідністю залучення все більшого обсягу капіталу в США почали з'являтися нові види акцій.

Одним із таких фінансових інструментів стала так звана *відстежувана акція* (*tracking stock* або *targeted stock*). Цей

фінансовий інструмент на фондовому ринку вперше з'явився в 1984 році, коли компанія *General Motors* запровадила його серед своїх акціонерів. Зміст *tracking stock* полягає в тому, що за цим видом акцій дивіденди акціонера залежать від фінансових результатів не компанії загалом, а тільки окремих її структурних підрозділів чи окремих сфер її діяльності. Цей інструмент запроваджено в § 11 *AktG*, відповідно до якого акції можуть надавати їх акціонерам різні права, особливо в частині, що стосується розподілу прибутку та майна компанії. Отже, ця правова норма створює правові підстави для емісії акцій особливих типів, одним із яких є *Spartenaktien*, які є аналогом *tracking stocks* у США [11, с. 27]. Хоча § 11 *AktG* передбачає можливість емісії акцій різних типів, на практиці виникають певні труднощі у зв'язку із запровадженням цього інструменту. Тому в юридичній літературі пропонується відповідна деталізація цього інструменту в акціонерному законодавстві [4, с. 1135].

Іншим інструментом, який запозичений, є *викупні акції* (*redeemable shares*). Особливість викупних акцій полягає в тому, що вони підлягають викупу товариством через певний визначений строк у майбутньому або на першу вимогу менеджменту компанії. Можливість їх емісії закріплено Другою Директивою 77/91/ЕЕС від 13 грудня 1976 року (ст. 39) за дотримання певних умов. Правова можливість емісії викупних акцій закріплювалася в Законі «Про інвестування» (*Investmentgesetz, InvG*). Акціонери мали право вимагати викупу від них акцій, якщо сукупна вартість викупу не перевищуватиме 1,25 мільйонів євро (ч. 2 § 105 Закон «Про інвестування»). Але варто відзначити, що це запозичення не прижилося в німецькому акціонерному праві й у 2013 році можливість емісії викупних акцій скасована [1, с. 123–124].

Витоки правила про заборону *Financial Assistance* ведуть до *Companies Act* 1929 року Великобританії, де вперше закріплено це правило. Згодом це правило відображено в Другій Директиві 77/91/ЕЕС від 13 грудня 1976 року, а через два роки імплементовано в акціонерне право Німеччини. Згідно з § 71a *AktG*, правочин, предметом якого є надання авансу, позики чи надання товариством забезпечення іншій особі для придбання акцій цього товариства, є нікчемним. Нікчемним є також правочин, що вчинений товариством, відповідно до якого інша сторона уповноважена чи зобов'язується придбати акції товариства за його рахунок чи за рахунок залежного підприємства або підприємства, де переважаючою є участь цього товариства [8, с. 317].

Захист кредиторів і міноритаріїв. І, звичайно, огляд корпоративного права держави не буде повним, якщо уникнути проблематики захисту прав учасників корпоративних правовідносин.

Концепція відповідальності учасників товариства за борги товариства, так зване «зняття корпоративної вуалі» (*piercing the corporate veil*), уперше застосована в США [12, с. 34–35]. Перша спроба реалізувати цю концепцію в Німеччині мала місце в 1977 році в рішенні Федерального верховного суду Німеччини в справі щодо явної недокапіталізації компанії. Але за наслідками розгляду по цій справі так і не прийнято рішення про притягнення осіб до відповідальності. Згодом здійснено ще низку спроб притягнути до відповідальності за борги товариства компанію, але загалом концепція *piercing the corporate veil* не набула широкого застосування.

З набуттям популярності групових позовів у США та підтвердженням їх ефективності у сфері захисту корпоративних прав міноритарних акціонерів на практиці аналогічна ідея виникла й у Німеччині. Але тут варто відзначити певну особливість німецької корпоративної ментальності. Якщо першим пріоритетом корпоративного права та права цінних паперів США є вартість акції, то в корпоративному праві Німеччини важливу роль відіграє так званий «принцип партнерства між менеджментом і працівниками» [13, с. 368]. Тому, врешті, відмовилися від сприйняття американської концепції *class action*, хоча схожа за змістом концепція реалізована шляхом прийняття Закону про модельну процедуру в судових спорах на фондовому ринку [14].

Основна відмінність модельної процедури інвестора (*Kapitalanleger-Musterverfahren*) від групового позову за законодавством США полягає в тому, що кожен, хто вважає, що його права чи інтереси порушені товариством, повинен особисто звернутися за захистом свого порушеного права, аби отримати право на захист корпоративних прав у спрощеному порядку. Отже, в підсумку Німеччина відмовилася від ідеї створення стимулів для поширення практики групових позовів, за допомогою яких у США, власне, реалізуються досить жорсткі вимоги права цінних паперів (у тому числі щодо виплати дивідендів тощо).

Висновки. На кін. XIX – поч. XX ст. корпоративне право Німеччини поступово відступає від притаманного йому консерватизму, що зумовлено не стільки конкуренцією на світових ринках, як більшою мірою становленням свободи руху капіталу всередині ЄС. Наслідком утвердження «четвертої свободи комерційного права ЄС» стала конкуренція систем комерційного права, більш відома під назвою «*race to the bottom*», у зв'язку з чим уряд Німеччини був змушений проявляти гнучкість у врегулюванні господарських відносин.

Основним джерелом правових запозичень у корпоративному праві сучасної Німеччини є право США. Причини цього явища криються передовсім у гнучкості корпоративного права США, значному впливі судової практики на регулювання відносин між суб'єктами господарювання.

Генезис корпоративного права Німеччини містить як успішні, так і неуспішні приклади запозичення іноземних норм права. Серед успішних варто відзначити запозичення принципів корпоративного управління, змін у структурі корпоративного управління (дво- й одночленна структура управління, незалежний комітет у складі наглядової ради), появу нових нетипових форм особових товариств (партнерське товариство) тощо.

Нехтування особливостями правової культури призвело до несприйняття таких типових для корпоративного права США правових конструкцій, як окремі види акцій (зокрема викупні акції), непрямий позов, груповий позов, концепція зняття корпоративної вуалі.

Література:

1. Ковалишин О.Р. Види джерел корпоративного права Європейського Союзу. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Київ, 2015. С. 122–132.
2. Holger Fleischer, A Guide to German Company Law for International Lawyers – Distinctive Features, Particularities, Idiosyncrasies, German and Nordic Perspectives on Company Law and Capital Markets Law (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 109), p. 3–25.

3. Albert Michel, *Capitalism against Capitalism*, 1993.
4. Holger Fleischer, *Legal Transplants im deutschen Aktienrecht*, *Neue Zeitschrift für Gesellschaftsrecht*. 2004. S. 1129–1137.
5. Sebastian Jördening, *Die Partnerschaftsgesellschaft mit beschränkter Berufshaftung*, Baden-Baden : Nomos, 2018. 332 S.
6. *Partnerschaftsgesellschaftsgesetz vom 25.7.1994*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/partgg/index.html>.
7. *Gesetz zur Ausführung der Verordnung (EG) Nr. 2157/2001 des Rates vom 8. Oktober 2001 über das Statut der Europäischen Gesellschaft (SE)*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001R2157&from=GA>.
8. Закон об акционерных обществах Германии. Серия «Германские и европейские законы» / составитель серии Вильфрид Бергман. 2-е издание. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 595 с.
9. *AktienGesetz*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/aktg/BJNR010890965.html>.
10. *Bürgerliches Gesetzbuch*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>.
11. Thiel, *Spartenaktien für deutsche Aktiengesellschaften. Übernahme des US-amerikanischen Tracking Stock-Modells in europäischen Rechtsordnungen*, 2001, S. 27.
12. Махінчук В.М. Зняття корпоративної вуалі : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2017. 165 с.
13. Cioffi, John (2002) “Restructuring “Germany Inc.”: The Politics of Company and Takeover Law Reform in Germany and the European Union”, *Law & Policy* 24: p. 355–402.
14. *Gesetz über Musterverfahren in kapitalmarktrechtlichen Streitigkeiten*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/kapmug_2012/.

Kovalyshyn O. Americanization of German corporate law

Summary. The article deals with the analysis of legal transplants in German corporate law. If during the

XIX–XX centuries German corporate law was a model for borrowing for the other European states. But since the second half of the XX century the German legislature itself became the subject of legal borrowings.

The author concludes that German corporate law today is gradually moving away from its inherent conservatism, which is caused not so much by competition in the world markets as by the free movement of capital within the EU. The US law becomes the major source of legal borrowings in modern German corporate law. The reasons for this phenomenon lie primarily in the flexibility of US corporate law, the significant impact of case law on the regulation of relations between business entities in the USA.

The article emphasizes that the hallmarks of German corporate law are: 1) balance of power between shareholders and management; 2) strong corporate governance structure; 3) close social partnership relations between employees and management.

Successful and unsuccessful examples of borrowing are analyzed. Successful examples are as follows: the principles of Corporate governance, corporate governance structure (two- and one-tier system of management), the independent committee within the supervisory board, the emergence of new atypical forms of partnerships (limited liability partnership), etc.

At the same time, the author emphasizes the need to take into account the peculiarities of the legal culture and mentality of Germany. It was their neglect that led to the rejection of such US corporate legal concepts as the specific types of shares (including redemptive shares), indirect action, class action, piercing of corporate veil etc.

Key words: legal borrowing, legal transplant, German corporate law, US company law, joint-stock company, business company.

*Процишен М. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права і процесу
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»,
державний уповноважений
Антимонопольного комітету України*

ПРАВОВІ ЗАСАДИ АНТИМОНОПОЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ

Анотація. Стаття присвячена правовим питанням антимонопольного регулювання у сфері телекомунікацій. Антимонопольне регулювання розглядається як складова частина державного регулювання у сфері телекомунікацій на основі аналізу відповідних актів законодавства України, правозастосовчої практики та наукових джерел. У статті дається коротка характеристика основних економічних показників роботи галузі телекомунікацій як однієї з ключових галузей економіки України за останній рік.

Розглядається структура законодавства, яке регулює суспільні відносини, пов'язані із захистом економічної конкуренції в галузі телекомунікацій. У цій структурі виділяються загальні норми, що стосуються захисту конкуренції у всіх галузях економіки, а також спеціальні правові норми, що запобігають антиконкурентній поведінці у сфері телекомунікацій. Розглядаються сутність монопольного (домінуючого) становища на ринку та зловживання ним, антиконкурентні узгоджені дії та порушення, пов'язані з недобросовісною конкуренцією. Порівнюється американська модель антимонопольного регулювання з європейською, зокрема українською. У статті наводяться практичні приклади застосування Антимонопольним комітетом України законодавства про захист економічної конкуренції.

Розглядаються спеціальні норми, передбачені Законом України «Про телекомунікації», що регулюють взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж, встановлення тарифів за пропуск трафіка до телекомунікаційних мереж операторів телекомунікацій з істотною ринковою перевагою. Визначаються особливості правового статусу операторів ринку телекомунікацій з істотною ринковою перевагою.

Визначається роль Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, у здійсненні антимонопольного регулювання у сфері телекомунікацій у порівнянні з Антимонопольним комітетом України. Робиться висновок щодо пріоритетності превентивної функції в антимонопольному регулюванні у сфері телекомунікацій.

Ключові слова: телекомунікації, антимонопольне регулювання, конкуренція, монополізм, антиконкурентна поведінка, дискримінація, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. В умовах розвитку інформаційного суспільства однією з базових галузей сучасної цифрової економіки є телекомунікації. Фактично телекомунікації становлять нервову систему постіндустріального суспільства, адже без миттєвої передачі інформації на великі відстані ані економіка, ані будь-яка інша сфера життя суспільства існувати не може.

На долю телекомунікацій сьогодні в Україні припадає близько 2% ВВП. Це динамічна і високотехнологічна галузь, в якій працюють тисячі суб'єктів господарювання. Так, у 2018 році загальний дохід від надання телекомунікаційних послуг становив майже 56,5 млрд грн., що на 10,2 більше, ніж у попередньому році, з них 35 млрд становить дохід операторів мобільного зв'язку. Лише за 2018 рік операторами мобільного зв'язку інвестовано в галузь близько 10 млрд грн. (без урахування вартості 4G ліцензій, від продажу яких до бюджету надійшло ще 8 млрд грн.). З 2016 року активно впроваджується нове покоління мобільного зв'язку. Запуск мереж 4G трьома найбільшими операторами телекомунікацій дав відчутний поштовх підвищенню використання мобільного Інтернету українцями: відеоконтенту, месенджерів, онлайн-послуг, електронних адміністративних послуг та сервісів, що суттєво пришвидшує та полегшує всі персональні та бізнес-взаємодії [1].

Слід мати на увазі, що в телекомунікаційній сфері виникають як інтереси держави стосовно власних каналів чи прерогатив щодо використання недержавних каналів зв'язку, а також щодо випереджаючого розвитку всієї технологічної бази в телекомунікаційній сфері, так й інтереси суспільства: інтерес у конкурентності телекомунікаційного ринку, якості та доступності різноманітних телекомунікаційних послуг, ефективності функціонування телекомунікаційних мереж [2, с. 55]. Взаємоузгодження та забезпечення реалізації цих, часто суперечливих, інтересів зумовлює необхідність державного регулювання. При цьому забезпечення прискореного розвитку галузі телекомунікацій, підвищення ефективності використання телекомунікаційної інфраструктури, розширення переліку та покращення якості телекомунікаційних послуг, що надаються споживачам, вимагають наявності розвиненої системи ринкових відносин, створення конкурентного середовища, протидії зловживанням монопольним (домінуючим) становищем на ринку з боку окремих господарюючих суб'єктів та іншим посяганням на економічну конкуренцію [3, с. 30]. Для реалізації цього завдання держава проводить відповідну політику та здійснює антимонопольне регулювання як невід'ємну складову частину державного регулювання. Здійснення такої політики та державного регулювання вимагає відповідної нормативно-правової бази та організаційно-правового інструментарію.

Питанням державного регулювання ринку телекомунікацій, зокрема антимонопольного регулювання, в науковій літературі присвячено увагу таких авторів, як В.Д. Базилевич,

Г.М. Филюк, Ю.І. Остапенко, Т.І. Швидка, А.В. Келічавий та ін. Разом із тим дана тематика висвітлена досить фрагментарно.

Мета статті. Зважаючи на вагомий роль правових питань в антимонопольному регулюванні телекомунікаційної галузі, необхідно зосередити увагу на деяких теоретико-правових та прикладних аспектах такого регулювання, зокрема на питаннях структурної побудови відповідного законодавства та основних напрямках його практичного застосування в реаліях сьогодення.

Здійснення державою системної політики, спрямованої на захист конкуренції в різних галузях економіки, з одного боку, вимагає єдиних правил, зрозумілих для всіх суб'єктів господарювання, незалежно від їх галузевої приналежності та профілю господарської діяльності, а з іншого боку, не може не враховувати певних особливостей, зумовлених технологічними, організаційними, ринковими та іншими умовами розвитку відповідних галузей економіки. Саме цей дуалістичний підхід відображається в структурі нормативно-правового масиву, що покликаний регулювати конкурентні відносини та відповідну державну політику у сфері телекомунікацій.

Так, насамперед захист державою конкуренції у сфері телекомунікацій здійснюється на основі загальних вимог законодавства про захист економічної конкуренції, зокрема Закону України «Про захист економічної конкуренції», Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», Закону України «Про Антимонопольний комітет України». Водночас у системі норм антимонопольно-конкурентного законодавства у сфері телекомунікацій можна виділити й низку спеціальних норм, спрямованих на забезпечення конкурентного середовища у сфері діяльності операторів і провайдерів телекомунікацій. Ці спеціальні норми закріплені в Законі України «Про телекомунікації» та підзаконних нормативно-правових актах, прийнятих на основі цього закону.

Серед загальних норм антимонопольно-конкурентного законодавства, що мають принципове значення для антимонопольного регулювання у сфері телекомунікацій, варто насамперед виділити правові норми, що стосуються зловживання монополієм (домінуючим) становищем на ринку, антиконкурентних узгоджених дій та недобросовісної конкуренції.

Ринки телекомунікаційних послуг не належать до сфер природних монополій [4]. Однак деякі з таких ринків, насамперед ринок мобільного зв'язку, на якому панують 2–3 фірми, все ж таки характеризуються як олігополістичні, а отже, мають схильність до монополізації. З огляду на це особливо важливого значення набувають норми ст. ст. 12–13 Закону України «Про захист економічної конкуренції».

Відповідно до частини першої ст. 12 зазначеного закону суб'єкт господарювання займає монополієне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо на цьому ринку в нього немає жодного конкурента, або він не зазнає значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів для доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин. Зазначена норма фактично описує стан класичної монополії.

Сам термін «монополія» походить від грецького «monopolien» – один продавець. Економічна наука використовує цей термін для характеристики ситуації, коли окрема фірма чи підприємство є єдиним виробником унікальної продукції і вна-

слідок цього може контролювати випуск значної частини або навіть цілої галузі. Зважаючи на власні економічні інтереси, продавці (а також і покупці) закономірно постійно прагнуть уникнути конкуренції, захопити монополієні позиції і утвердитися на них. Кожний з них намагається стати монополістом, оскільки це дає йому певну владу над ринком або перевагу у визначенні прийнятнішої для нього ціни. Прагнення до захоплення економічної влади з огляду на об'єктивні причини глибоко вкоренилося. Воно було і є повсюди в усі часи [5, с. 12; 6, с. 37].

Як випливає з аналізу частини другої статті, за загальним правилом монополієм (домінуючим) вважається становище суб'єкта господарювання, частка якого на ринку товару перевищує 35 відсотків, якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції. Варто наголосити, що головним у цій нормі є не стільки розмір частки ринку, за наявності якої суб'єкт господарювання може бути визнаний монополістом, як обмовка про те, що монополістом такий господарюючий суб'єкт вважається лише тоді, коли він не зазнає значної конкуренції. Прикладом застосування цього правила може бути рішення Антимонопольного комітету України від 03 жовтня 2018 року № 526-р, відповідно до якого ПрАТ «Київстар» та ПрАТ «ВФ Україна» не були визнані такими, що займають монополієне (домінуюче) становище на ринку мобільного зв'язку, попри те, що частка кожної з цих компаній на ринку перевищує 35%, оскільки вони довели, що відчувають значну конкуренцію, зокрема з боку ТОВ «Лайфселл». При цьому наявність значної конкуренції з урахуванням таких факторів, як:

- інтенсивний розвиток та впровадження інноваційних технологій;
- збільшення споживання послуг та доступність послуг для споживачів;
- збільшення капіталовкладень кожним з операторів;
- міграція суттєвої частини абонентів між операторами;
- наявність кількох SIM-карток у кінцевому обладнанні абонентів [4].

У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що сам термін «значна конкуренція» законодавчо не визначений, тому на практиці в кожній конкретній справі до уваги можуть прийматися різні фактори, зумовлені специфікою конкретного ринку. Разом із тим було б незайвим розробити і формалізувати певні загальні критерії, що впливають на визначення наявності або відсутності значної конкуренції.

Монополієм (домінуючим) також може бути визнано становище суб'єкта господарювання, якщо його частка на ринку товару становить 35 або менше відсотків, але він не зазнає значної конкуренції, зокрема внаслідок порівняно невеликого розміру часток ринку, які належать конкурентам.

Вважається, що кожен із двох чи більше суб'єктів господарювання займає монополієне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо стосовно певного виду товару між ними немає конкуренції або є незначна конкуренція і щодо них, разом узятих, немає жодного конкурента, або вони не зазнають значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів для доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин.

Монополієм (домінуючим) вважається також становище кожного з кількох суб'єктів господарювання, якщо стосовно них виконуються такі умови:

– сукупна частка не більше ніж трьох суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, перевищує 50 відсотків;

– сукупна частка не більше ніж п'яти суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, перевищує 70 відсотків, і при цьому вони не доведуть, що стосовно них існує значна конкуренція.

Таким чином, монополістом на ринку не завжди є одна найбільша компанія, таких монополістів може бути декілька, навіть якщо частки кожного з них на ринку не досягають до 35 відсотків. Зазначена ситуація характеризується поняттям «колективна монополія».

Варто окремо відзначити, що законодавство різних країн по-різному ставиться до монополій. Так, американська модель (США, Великобританія, Канада, Чілі та ін.) ґрунтується на принципі формальної, юридичної заборони монополії як такої [7, с. 95]. Європейська модель спрямована на боротьбу зі зловживаннями з боку монопольних утворень. У свою чергу українська модель конкурентного права більше тяжіє до європейської моделі. За українським законодавством не заборонено займати монопольне становище на ринку, а правопорушенням визнається лише зловживання монопольним становищем на ринку [8, с. 2]. У зв'язку з цим необхідно мати на увазі, що в різні історичні періоди на ринках телекомунікаційних послуг існування монополій визнавалося Антимонопольним комітетом України (наприклад, ЗАТ «Український мобільний зв'язок», ЗАТ «Київстар Дж. Ес. Ем.», ТОВ «Астеліт», ЗАТ «Українські радіосистеми», ТОВ «Голден телеком», ТОВ «Інтернаціональні телекомунікації», ЗАТ «Телесистеми України», ВАТ «Укртелеком» визнавалися монополістами у 2009 році [9]). Тому в разі запровадження в Україні американської моделі цим компаніям-монополістам довелося би відчувати на собі санкції з боку держави. Втім, напевно це було би справедливо, адже, наприклад, монополію на ринку фіксованого телефонного зв'язку Україна свого часу успадкувала з радянських часів, а монопольні утворення на ринку мобільного зв'язку з'явилися внаслідок необхідності значних капіталовкладень у розвиток відповідної інфраструктури, наявність адміністративних бар'єрів, через що небагато компаній могли дозволити собі вихід на відповідний ринок.

У певних випадках монопольне (домінуюче) становище на ринку є природним результатом технологічного розвитку, що особливо характерно для сфери телекомунікацій. Так, розробка інноваційного продукту може поставити компанію-розробника в монопольне становище виключно тому, що інші компанії ще не встигли розробити аналогічні продукти (така ситуація, наприклад, мала місце, коли з'явилися перші месенджери). Небезпечним і шкідливим монополізм стає тоді, коли діяльність монополіста призводить або може призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції, ущемлення інтересів інших суб'єктів господарювання чи споживачів, які були б неможливими за умов існування значної конкуренції на ринку.

Як впливає з положень ст. 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції», зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку може, зокрема, проявлятися в таких формах:

а) застосування різних цін чи різних інших умов до рівнозначних угод із суб'єктами господарювання, продавцями чи покупцями без об'єктивно виправданих на те причин;

б) обумовлення укладання угод прийняттям суб'єктом господарювання додаткових зобов'язань, які за своєю природою або згідно з торговими та іншими чесними звичаями у підприємницькій діяльності не стосуються предмета договору;

в) обмеження виробництва, ринків або технічного розвитку, що завдало чи може завдати шкоди іншим суб'єктам господарювання, покупцям, продавцям;

г) суттєве обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин тощо.

Ці та інші посягання на конкурентні відносини можуть бути як результатом зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку, так і результатом антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання, які не є монополістами. У зв'язку з цим знову ж таки варто наголосити, що протиправними узгоджені дії (укладення суб'єктами господарювання угод у будь-якій формі, прийняття об'єднаними рішеннями у будь-якій формі, а також будь-яка інша погоджена конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність) суб'єктів господарювання) стають лише тоді, коли вони носять антиконкурентний характер.

Напружена конкуренція на ринку телекомунікацій може іноді приймати форми недобросовісної конкуренції (порівняльна реклама, дискредитація інших суб'єктів господарювання, поширення інформації, що вводить в оману тощо). Так, останнім часом мали місце дії операторів телекомунікацій, що містять ознаки правопорушення, передбаченого ст. 151 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», а саме поширення інформації, що вводить в оману. Намагаючись отримати конкурентні переваги, три найбільші оператори на ринку мобільного зв'язку вдавалися до поширення в рекламі неповних або неточних відомостей щодо 3G Інтернету [4]. У цьому випадку Антимонопольний комітет України не став застосовувати до цих операторів санкції, передбачені Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» у вигляді штрафу, який може сягати до п'яти відсотків від доходу (виручки) суб'єкта господарювання за останній звітний рік, обмежившись рекомендаціями усунути причини допущених порушень.

У разі застосування Антимонопольним комітетом України такої форми реагування, як рекомендація та виконання її суб'єктом господарювання відповідно до ст. 46 Закону України «Про захист економічної конкуренції», дозволяється не розпочинати провадження у справі про порушення законодавства про захист економічної конкуренції або ж закрити вже розпочате провадження за умови, що таке порушення не завдало значних збитків окремим особам чи суспільству, та вжито відповідних заходів для усунення наслідків порушення. Такі рекомендації фактично є м'якою формою реагування на порушення антимонопольно-конкурентного законодавства, які, тим не менше, ефективно працюють на практиці.

Як справедливо відзначає В.В. Коваль, одним із підходів до вдосконалення державного регулювання розвитку ринків інфокомунікаційних послуг має бути забезпечення недискримінаційного доступу альтернативних операторів до мережі зв'язку загального користування, формування розрахункових ставок відповідно до собівартості відповідних телекомунікаційних послуг і недопущення встановлення демпінгових, дискримінаційних ставок окремими операторами [10, с. 139]. Реалізація такого підходу безпосередньо пов'язана з анти-

монополієм регулюванням. Тому поряд із загальними нормами антимонопольно-конкурентного законодавства, що застосовуються до суб'єктів господарювання всіх галузей економіки, законодавство передбачає ряд спеціальних норм, спрямованих на захист конкуренції і запобігання монополізації сфери телекомунікацій.

Так, з огляду на технологічну взаємозалежність суб'єктів господарювання на ринку телекомунікацій неможливість ефективно працювати на цьому ринку за відсутності взаємоз'єднання їх телекомунікаційних мереж у Законі України «Про телекомунікації» містяться деякі запобіжні та регулятивні механізми, спрямовані на запобігання дискримінації невеликих операторів телекомунікацій найбільшими гравцями цього ринку. У зв'язку з цим слід відзначити наявність у цьому Законі поряд із поняттям «монополієвий (домінуючий) оператор телекомунікацій» терміна «оператор (провайдер) телекомунікацій з істотною ринковою перевагою на ринку телекомунікаційних послуг». Відповідно до ст. 1 зазначеного закону під оператором (провайдером) телекомунікацій з істотною ринковою перевагою розуміється оператор, провайдер телекомунікацій, частка доходу якого на визначеному НКРЗІ, ринку певних телекомунікаційних послуг протягом року, що передують проведенню аналізу ринку, перевищує 25 відсотків сумарного доходу всіх операторів, провайдерів телекомунікацій, отриманого на цьому ринку за той самий період часу, або якщо внаслідок технологічного процесу надання послуги іншому оператору, провайдеру телекомунікацій її може бути надано тільки в мережі певного оператора, провайдера телекомунікацій. Отже, на відміну від монополієвого (домінуючого) оператора ринку телекомунікацій, який, як правило, займає більше 35 відсотків певного ринку телекомунікаційних послуг, оператор телекомунікацій з істотною ринковою перевагою може мати значно меншу частку ринку або зовсім незначну частку за умови, що він одноособово контролює надання певної послуги іншому оператору (провайдеру) телекомунікацій. При цьому з точки зору адміністрування варто відзначити, що на відміну від монополієвих (домінуючих) операторів телекомунікацій, віднесення операторів (провайдерів) телекомунікацій до таких, що мають істотну ринкову перевагу, здійснюється не Антимонопольним комітетом України, а НКРЗІ відповідно до ст. 18 зазначеного закону.

Фактично саме НКРЗІ наділена більшістю регуляторних повноважень, спрямованих на запобігання антиконкурентній поведінці з боку монополієвих (домінуючих) операторів телекомунікацій та операторів (провайдерів) телекомунікацій з істотною ринковою перевагою. Ці повноваження стосуються регулювання взаємоз'єднання і тарифів (розрахункових такс) за користування/доступ телекомунікаційною інфраструктурою, адже саме питання інтерконекту часто впливають на конкурентну поведінку суб'єктів ринку телекомунікацій. Так, відповідно до частини першої ст. 57 Закону України «Про телекомунікації» технічні, організаційні та економічні умови взаємоз'єднання з телекомунікаційними мережами операторів телекомунікацій з істотною ринковою перевагою на ринках певних телекомунікаційних послуг регулюються в порядку, встановленому НКРЗІ. Так само і розміри розрахункових такс за послуги пропуску трафіка, плати за доступ до телекомунікаційних мереж операторів телекомунікацій, що займають монополієве (домінуюче) становище на ринку телекомунікацій,

та/або операторів телекомунікацій з істотною ринковою перевагою устанавлюються в порядку, затвердженому НКРЗІ.

Висновки. Варто відзначити, що зазначені та інші повноваження НКРЗІ щодо інтерконекту спрямовані насамперед на запобігання за допомогою правових, організаційних та економічних методів дискримінаційній поведінці найпотужніших учасників ринку телекомунікацій. Водночас повноваження Антимонопольного комітету України все ж таки більше акцентовані на припиненні порушень антимонопольно-конкурентного законодавства та притягненні до відповідальності за його порушення. Лише оптимальне поєднання превентивної та карної функцій антимонопольного регулювання з посиленням ролі саме запобіжних інструментів та заходів припинення правопорушень, зокрема таких, як рекомендації Антимонопольного комітету України, може дати найкращий ефект у сфері телекомунікацій. З точки зору структурної побудови відповідного законодавства це має відобразитися насамперед у розвитку спеціальних правових норм, закріплених у Законі України «Про телекомунікації», спрямованих на запобігання антиконкурентній, дискримінаційній поведінці учасників ринку телекомунікацій.

У подальшому наукові дослідження варто зосередити на розробці практичних пропозицій щодо створення нових механізмів запобігання антиконкурентній поведінці суб'єктів ринку телекомунікацій.

Література:

1. Звіт про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації за 2018 рік. URL: https://nkrzi.gov.ua/images/news/11/1684/Zvit_za_2018_29032019_new.pdf
2. Остапенко Ю.І. Державне регулювання телекомунікаційного ринку в Україні. *Юрист України*. 2012. № 4 (21). С. 53–60.
3. Сандул В.С. До питання удосконалення державного регулювання у сфері телекомунікацій. *Правова інформатика*. 2010. № 4 (28). С. 30–33.
4. Звіт Антимонопольного комітету України за 2018 рік, затверджений розпорядженням Антимонопольного комітету України від 12.03.2019 р. № 2-рп. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=148160&schema=main>
5. Базилевич В.Д., Філюк Г.М. Природні монополії. Київ : Знання, 2006. 367 с.
6. Базилевич В., Колчигін О. Конкуренція як економічна категорія та конкурентні відносини. *Вісник КДТЕУ*. 1999. № 1. С. 37.
7. Келічавий А.В. Монополія у системі конкурентних відносин. *Економіка та управління підприємствами*. 2016. № 1 (117). С. 93–96.
8. Швидка Т.І. Кваліфікація монополієвого становища на ринках та підстави притягнення до відповідальності за зловживання ним. *Теорія і практика правознавства*. 2018. № 2 (14). С. 1–11.
9. Оператори мобільного зв'язку тимчасово не будуть монополістами. URL: <https://www.unian.ua/society/228777-operatori-mobilnogo-zvyazku-timchasovo-ne-budut-monopolistami.html>
10. Коваль В.В. Державне регулювання олігополістичної структури ринку телекомунікацій України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 1. С. 134–140.

Protsyshen M. Legal foundations of antitrust regulation in telecommunications industry

Summary. The article deals with the legal issues of antitrust regulation in the telecommunications industry. Antitrust regulation is considered as an integral part of state regulation in the telecommunications industry based on the analysis of relevant acts of Ukrainian legislation, law

enforcement practice and various scientific sources. The article includes a brief description of the main economic indicators of the telecommunications industry as one of the key sectors of the Ukrainian economy over the last year.

The structure of legislation governing public relations related to the protection of economic competition in the telecommunications industry is considered. This structure comprises general rules applying to the protection of competition in all sectors of the economy, as well as specific legal rules that prevent anticompetitive conduct in the telecommunications industry. The essence of the monopoly (dominant) position in the market and its abuse, anticompetitive concerted actions, and violations related to unfair competition are considered. The American model of antitrust regulation is compared with the relevant European and Ukrainian models. The article provides practical examples of the enforcement of the legislation on the protection of economic competition by the Antimonopoly committee of Ukraine.

The special provisions of the Law of Ukraine «On Telecommunications» applying to the interconnection of telecommunication networks and the procedure of regulating tariffs for the transmission of traffic to telecommunication networks of operators with significant market advantage are considered. The special features of the legal status of telecommunications market operators with significant market advantage are highlighted.

The role of the National Commission for State Regulation of Communications and Informatization in the implementation of antitrust regulation in the telecommunications industry is determined in comparison with the role of Antimonopoly Committee of Ukraine. The conclusion is made that priority should be given to the preventive function in antitrust regulation of telecommunications.

Key words: telecommunications, antitrust regulation, competition, monopoly, anti-competitive conduct, discrimination, information society.

Ступницький К. В.,

аспірант кафедри цивільного права № 2

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗБЕРІГАННЯ РЕЧЕЙ, ЩО Є ПРЕДМЕТОМ СПОРУ: ЕВОЛЮЦІЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. Стаття присвячена розгляду еволюції цивільно-правового регулювання відносин зберігання речей, що є предметом спору. Автор зазначає, що зберігання речей, що є предметом спору між суб'єктами цивільного права (латиною – «секвестрація»), було відоме римському праву як один із правових засобів, що забезпечував інтереси учасників конфлікту шляхом збереження речі. Відповідно до традиційної конструкції секвестрації дві або більше осіб – учасники конфлікту уклали відповідний цивільно-правовий договір і передавали річ на зберігання посереднику-зберігачу, який повертав її переможцю спору.

Еволюція правових систем Європи не спричинила значного впливу на законодавство Київської Русі. Як результат відносин зберігання речей, що є предметом спору, не стали предметом правового регулювання положеннями Руської Правди як законодавчого акта Київської держави.

Аналізуючи положення законодавчих актів, що в різні історичні періоди діяли на території сучасної України автор відслідковує еволюцію правового регулювання відносин зберігання речей, що є предметом спору.

Автор зазначає, що проведене дослідження показує, що сучасна практика правореалізації і правозастосування зіштовхується з проблемами, незважаючи на еволюцію правового регулювання відповідних відносин. Причиною цьому слугують положення чинного цивільного законодавства України, які мають стати предметом окремого наукового дослідження з урахуванням юридичної спадщини української держави.

Ключові слова: зберігання, спір, володіння, секвестрація, договір, судові рішення, юридичних факт, схоронність.

Постановка проблеми. В умовах існування практичних проблем, пов'язаних зі здійсненням зберігання речей, що є предметом спору, ключем до усвідомлення їх глибини і окреслення можливих шляхів їх наукового вирішення є, в тому числі, розгляд еволюції цивільно-правового регулювання відповідних відносин, який здатен не лише продемонструвати специфіку історичного розвитку відповідних механізмів цивільно-правового регулювання, але і окреслити можливі їх компоненти, які можуть стати ефективними правовими засобами упорядкування наведених відносин в умовах сьогодення.

Правовідносини зберігання ставали предметом досліджень таких вчених юристів, як В.І. Борисова, Е.М. Грамацький, С.С. Дністрянський, Д.В. Дождев, А.Г. Донець, Г.Ф. Дормідонтов, М.М. Дякович, І.В. Жилінкова, О.С. Кізлова, В.А. Коваль, В.М. Крижна, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, М.О. Малай, О.О. Михайленко, Є.О. Мічурін, І.М. Паньонко, І.Й. Пучковська, І.В. Спасибо-Фатєєва, Я.М. Шевченко, О.Є. Щербатюк, Ю.М. Юркевич, В.Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає в аналізі еволюції цивільно-правового регулювання відносин зберігання речей, що є предметом спору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відносини зберігання речей, що є предметом спору, стали об'єктом правового регулювання джерел римського права у зв'язку з чим, з огляду на вагоме значення відповідної історичної епохи як колиски багатьох юридичних конструкцій, а також потужний вплив цих пам'яток правового регулювання на правові системи і окремі цивільно-правові конструкції різних держав у різні періоди їх історичного розвитку, справедливим буде розпочати аналіз піднятого питання саме з цього темпорального періоду.

У джерелах римського права аналізований вид зберігання отримав назву «секвестрація» (sequestratio) [1, с. 560]. Як підставу виникнення відповідних цивільних правовідносин римське право визначало договір. У сучасній юридичній літературі зазначається, що класики розглядають такий договір, як варіант контракту поклажі, особливість якого полягає в тому, що річ передається на зберігання кількома особами спільно [1, с. 560–561]. Нормативним підґрунтям для цього висновку слугують положення Дигестів Юстиніана, в яких чітко зазначається, що в якості секвестра передається на зберігання річ кількома особами солідарно для зберігання і повернення на визначених умовах. Крім того, відповідні положення про секвестр розміщені в групі приписів, присвячених зберіганню, і активно переплітаються з матеріалом стосовно власне зберігання [2, с. 264].

Акцентування уваги в Дигестах на суб'єктному складі відповідних правовідносин має важливе значення через правову обстановку, в якій відбувається звернення до цього виду зберігання і яка характеризується існуванням юридичного спору щодо відповідної речі. З цього приводу романісти відзначають, що до секвестрації, як правило, вдавались під час процесу щодо речі для того, щоб за результатами розгляду справи посередник-зберігач (sequester – секвестор) видав її переможцю [1, с. 560–561]. У цьому аспекті важливе значення має позиція Флорентина, відповідно до якої незважаючи на те, що передача на зберігання здійснюється як кількома, так і однією особою, у процесі секвестрації об'єкт може бути переданий на зберігання лише кількома особами, оскільки вона здійснюється тоді, коли як-небудь річ є спірною. У такому разі вважається, що річ передається на зберігання кожним загалом, що відрізняється від випадків передачі на зберігання спільної речі [2, с. 265]. Сучасники називають таку конструкцію суб'єктного складу «умовною солідарністю» [1, с. 561].

Зазначене положення має принципове значення для всієї конструкції правовідносин секвестрації, оскільки окреслені обставини безпосередньо визначають дійсність цивільно-правового договору як підстави їх виникнення, а тому і забезпечувальну юридичну силу таких правовідносин, в тому числі

правові можливості зберігача. Виявлення переможця спору за результатами його вирішення означає те, що лише визначена особа мала право передавати відповідну річ на зберігання. Дії інших осіб у цьому сенсі є юридично беззмістовними, оскільки, за наявності власника речі, якому належить право володіння нею, наявність у них права передавати відповідну річ на зберігання є дискусійною. Однак на момент виникнення спору не видається можливим достеменно встановити, хто саме є власником відповідної речі, оскільки ця обставина може бути однією з передумов конфлікту, а тому підлягати з'ясуванню в процесі розгляду справи. Як наслідок, визначеність особи кредитора, на користь якого секвестор має здійснити виконання, знаходиться під умовою [1, с. 561].

Загалом відповідні положення розкривають принципові аспекти правовідносин зберігання речей, що є предметом спору. Зокрема, такий вид зберігання є різновидом поклажі і використовується в умовах існування юридичного спору стосовно речі, а підставою виникнення аналізованих правовідносин слугує договір, який укладається учасниками спору, що разом виступають на стороні поклажодавця, зі зберігачем. Особа кредитора, на користь якого боржник (зберігач) має здійснити виконання, перебуває під умовою до вирішення спору. Крім того, з наведених положень вбачається, що предметом такого виду зберігання може бути річ. Ульпіан визначав, що предметом секвестру може бути і раб [2, с. 264], однак, як відомо, римське право прирівнювало раба до речі.

Римське право заклало потужну базу для подальшого розвитку цього виду зберігання. Однак, як показують численні дослідження еволюції правового регулювання різних видів цивільних відносин, *право Київської Русі* не зазначало значного впливу римського права, на відміну від права інших країн Європи. Такий вплив може більше охарактеризувати як опосередкований. Київська держава не здійснювала безпосередньої рецепції римського права, однак геополітичні процеси, які відбувались на території Європи, зумовлювали взаємний вплив сусідніх правових систем одна на одну.

Зокрема, в положеннях Руської Правди, яка являє собою одну з визначальних пам'яток права Київської Русі, питанню зберігання речей, що є предметом спору, не було присвячено окремої уваги. Загалом відносини зберігання врегульовувались цим нормативно-правовим актом досить лаконічно. Їм присвячувалась, зокрема ст. 43 [45] (за Троїцьким списком), яку можна перекласти так: «Передача на зберігання товару або майна (поклажі) здійснюється без свідків. При звинуваченні зберігача у приховуванні до присяги йде той, хто зберігав поклажу» [3], тобто особа, яка надавала послугу.

Незважаючи на таке обмежене правове регулювання цивільних відносин, зберігання джерелами права Київської держави можна припустити, що фактично сторони звертались до конструкції зберігання речей, що є предметом спору, хоча відсутність необхідного нормативного матеріалу значно обмежувала ефективність відповідного засобу збереження об'єктів цивільних прав.

Поряд із цим цивільні відносини зі зберігання речей, що є предметом спору, певною мірою стали предметом регулювання джерел права *Великого князівства Литовського*, а саме другого (Волинського) Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. Артикулом 23 цього нормативно-правового акта встановлювалось: «Устауємо, що коли б хто свої речі

дав на схов кому, а інший зі сторони, довідавшись про ті речі на зберіганні, заявив, що той, чи ті, хто ті речі передав на схов, винен йому або заборгував, тоді господар має ті речі у себе тримати, але не видавати їх до рішення суду. А якби той, хто зробив таку заяву, хотів від'їхати геть, той має на місце своє переду судом прокуратора поставити, який за відсутності його буде того боргу добиватися. Коли б він сам поїхав, а прокуратора не залишив, тоді такі речі, щодо яких була зроблена заява, мають бути видані тому, чіми вони є, а в тому господар дому жодних ускладнень ані шкоди мати не повинен» [4, с. 349–350].

Аналізоване нормативне положення стосується тих випадків, коли під час перебування речей на зберіганні стосовно них у третіх осіб виникають юридичні домагання. За своєю конструкцією ці правовідносини зберігання не являють собою секвестрацію в розумінні, властивому джерелам римського права, оскільки вони спочатку виникають поза юридичним конфліктом і передбачають збереження речей лише в інтересах поклажодавця, в той час як для секвестрації характерне збереження речей для переможця спору, який заздалегідь невизначений, у зв'язку з чим річ і передається на зберігання всіма його учасниками. Крім того, зазначене нормативне положення не конкретизувало, чи стосується воно всіх випадків заборгованості поклажодавця, пов'язаної з конкретною річчю, наприклад, якщо орендар після завершення договору оренди передає річ на зберігання, у зв'язку з чим в орендодавця виникає законне прагнення (домагання) повернути відповідну річ, права на яку стають предметом спору. Незважаючи на це, вважаємо, що необхідно виходити, в тому числі, з того, що в умовах практики міг мати місце і другий випадок.

З поширенням на територію сучасної України джерел права Московської держави важливого значення для регулювання відносин зберігання набуває *Соборне уложення 1649 року*, приписи якого активно застосовувались на території Гетьманщини [5, с. 204]. У Соборному уложенні відносинам зберігання присвячувались ст.ст. 189–197, однак їх характерною рисою було акцентування уваги на питаннях відповідальності зберігача за збереження предмета поклажі. У цьому сенсі цікавим є те, що ст. 189 і ст. 192 передбачали передачу майна на зберігання у формі поклажі за умови оформлення відповідної кріпості, а ст. 194 і ст. 195 покладали відповідальність за схоронність майна на особу, яка взяла його як поклажу або заклад [6, с. 211]. Питанням зберігання речей, що є предметом спору, уваги присвячено не було.

Поряд із цим, вже в положеннях *«Прав, за якими судиться малоросійський народ»* 1743 року (далі – «Права»), зокрема в пункті 6 артикулу 2 глави 12, вживається термін «секвестр». Цими нормативними положеннями, зокрема, встановлювалось: «Невільники, у полон взяті чи куплені люди, а також ті, хто разом зі своїми маєтками (*майном* – курсив наш. К. С.) по суду віддані у заставу, заклад або секвестр не наділені правом складати тестаменти» [7, с. 325]. Поряд із цим використання терміна «секвестр» не супроводжується розкриттям сутності позначуваного ним явища або процесу в тексті аналізованого нормативно-правового акта.

Тим не менше питання забезпечення збереження речей, що є предметом спору, стало об'єктом правового регулювання на рівні окремих нормативних положень. Зокрема, артикулом 41 глави 16 «Прав» встановлювалось:

«1. За погодженням обох сторін, які сперечаються, або без погодження підозрюваної сторони спірні речі передаються під арешт.

2. Якщо б спірні речі передавались кому-небудь на утримання, така особа була б у цьому ненадійною.

3. Утримувач спірних речей, не відаючи, кому вони належать, не має їх передавати жодній із конфлікуючих сторін до вирішення справи судом» [7, с. 483].

Крім того, положення права врегулювали порядок відповідальності зберігача в разі зазіхання ним на речі, які, будучи предметом спору, перебувають у нього на зберіганні. При цьому варто зазначити, що окреслена конструкція правовідносин зберігання не названа «секвестрацією» в зазначених положеннях.

Поряд із цим у темпоральних межах дії «Прав» на окремі території сучасної України, які перебували у складі Австрійської, а пізніше Австро-Угорської Імперії, поширювало дію Австрійське цивільне загальне уложення 1811 року. Аналізуючи його положення і викладаючи їх у перекладі українською мовою С.С. Дністрянський наводить параграф 968, який прямо названо «Секвестр» і в якому, зокрема, зазначалося, що якщо сторони, між якими виник спір, або суд передадуть кому-небудь річ, що є предметом правового домагання, в переховок, то переховець називається секвестром. Права і обов'язки секвестра судяться за основними приписами, які подано в Уложенні [8, с. 279]. Таким чином, цивільне законодавство Австрійської (пізніше Австро-Угорської) імперії, крім того, що прямо визначали особливості виникнення правовідносин зберігання речей, що є предметом спору, поширювали на них дію окремих положень про зберігання, що мінімізувало ризики виникнення подальших юридичних конфліктів, безпосередньо пов'язаних вже із правовідносинами зберігання речей, що є предметом спору. Такий підхід, крім того, що був ефективним, мав високу прогресивність в історичні часи застосування. Крім того, не можна не звернути увагу на те, що в наведених положеннях знайшов відображення і автентичний термін, власний положенням римського права, «секвестр».

У подальшому ця лексична одиниця активно вживалась у положеннях *Зводу Законів Російської Імперії* 1832–1892 років. Зокрема, її можна було зустріти в приписах книг V, VII, VIII, X, XI, XII, XV і XVI, однак, незважаючи на це, жодне з відповідних нормативних положень не містило чіткого визначення секвестру. У цьому аспекті важливе значення мають дві норми, які дають уявлення про відповідну юридичну конструкцію в межах аналізованого нормативно-правового акта. Зокрема, ст. 542 ч. 1 «Закони цивільні» тому 10 Зводу встановлювалось, що право розпорядження може відділятися від права власності, як за довіреністю, що надана володільцем іншому(-ій), так і за законом, коли майно підпадає під заборону у здійсненні купчих і закладних кріпостей, або секвестр у його управлінні, чи під опіку [9, с. 105]. Більш чітке розуміння правової природи секвестру надає ст. 513 Установ та Уставів Шляхів Сполучення, розміщених у ч. 1 тому 12 Зводу Законів, якою встановлюється, що в разі відсутності коштів для оплати праці працівників Депутація (*колегіальний орган при начальнику судноплавної дистанції – С.К.*) секвеструє частину вантажу з судна і негайно продає її з публічних торгів для задоволення законних вимог працівника суден [10, с. 93]. Ці нормативні положення дають змогу стверджувати, що секвестр (секвестрація) у Зводі Законів Російської Імперії розглядався не як зберігання речей, що

є предметом спору, а як випадок наділення правоможністю розпорядження річчю або її частиною третіх осіб, що може мати місце в умовах юридичного конфлікту стосовно такого майна. Отже, метою секвестру є не збереження речі для її передачі особі, а розпорядження нею, зокрема, шляхом відчуження з метою забезпечення майнових прав кредиторів її власника.

При цьому том 10 Зводу Законів, присвячений регулюванню цивільних відносин, у тому числі відносин зберігання, не містив положень, які б регулювали відносини зберігання речей, що є предметом спору.

У подальшому в Цивільному кодексі РСФРР 1922 року регулюванню відносин зберігання присвячувалась глава 37 «Зберігання», яка налічувала 12 статей, у жодній з яких не знайшли закріплення приписи стосовно секвестрації [11]. Аналогічна ситуація спостерігається в Цивільному кодексі УРСР 1963 року, дерегулюванню відносин зберігання присвячувалась глава 36 «Схов», яка також налічувала 12 статей, приписи яких не присвячувались окремо зберіганню речей, що є предметом спору [12]. У цьому ключі необхідно зазначити, що ст. 433 Цивільного кодексу РСФРР [11] і ст. 424 Цивільного кодексу УРСР [12] передбачалась можливість виникнення правовідносин зберігання з огляду на закон, однак конкретизації, про які саме випадки йдеться, не наводилось.

У чинному ЦК України знайшла відображення спеціальна ст. 976 «Зберігання речей, що є предметом спору», якою визначається право осіб, між якими виник спір про право на річ, а також суду передати таку річ на зберігання особі, визначеній за погодженням таких осіб або судом самостійно з покладенням на неї обов'язку повернути річ після вирішення спору особі, визначеній учасниками спору або судом відповідно [13]. Поряд із цим, незважаючи на те, що за своїм змістом це нормативне положення є порівняно широким, воно пов'язується з важливими питаннями практики правореалізації і правозастосування, які підлягають окремому науковому розгляду. Зокрема, це стосується цивільно-правового значення рішення суду для передачі речі на зберігання, порядку такої передачі, якщо фактичний володільець речі чинить у цьому перешкоди, можливості сторін розірвати відповідний договір до моменту вирішення справи в суді тощо.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, необхідно зазначити, що проведений аналіз свідчить, що, незважаючи на багатомісячну еволюцію відповідного правового засобу збереження майна, що є предметом спору, а також його ефективність і зручність використання в поєднанні з відповідністю сучасним тенденціям розвитку правових засобів забезпечення суб'єктивних цивільних права учасників цивільних правовідносин, він не знайшов необхідного для сучасних умов розвитку в нормативних положеннях цивільного законодавства. Нормативна база, закладена римськими юристами, не лише не була розвинена в процесі подальшої еволюції цивільного законодавства країн Європи, але і навіть рецепційована деякими з них. Як наслідок, в умовах дії чинного цивільного законодавства України суб'єкти правореалізації і правозастосування зіштовхуються з практичними проблемами визначення суб'єктного складу відповідних правовідносин, підстав їх виникнення, розвитку і припинення, що не дають змоги ефективно використовувати забезпечувальний потенціал аналізованого правового засобу. Саме тому відповідні правовідносини мають стати предметом окремого розгляду, який забезпечить формування наукового

фундаменту з метою вдосконалення практики правореалізації і правозастосування в умовах дії відповідних положень чинного цивільного законодавства України і розвитку останніх у процесі подальшої нормотворчої діяльності.

Література:

1. Дождев Д.В. Римское частное право: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. Москва : Норма, 2006. 784 с.
2. Дигесты Юстиниана / избр. фрагменты в переводе и с примеч. И.С. Перетерского; отв. ред. Е.А. Скрипилев. Москва : Изд-во «Наука», 1984. 456 с.
3. Руська правда. Тексти на основі 7 списків і 5 редакцій / склав та підгот. проф. С. Юшков. Київ : Вид-во Укр. акад. наук, 1935. URL: <http://izbornyk.org.ua/yushkov/ya.htm> (дата звернення: 10.09.2019).
4. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ, 2003. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 560 с.
5. Паньонко І.М., Коваль В.А. Становлення та розвиток договору зберігання на українських землях від X до XIX ст. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Юр. науки.* 2016. № 837. С. 202–205.
6. Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарии / подг. текста Л.И. Ивиной; комментарии Г.В. Абрамовича, А.Г. Манькова, Б.Н. Миронова, В.М. Панеяха; рук. авт. кол. А.Г. Маньков. Ленинград : Изд-во «Наука», 1987. 448 с. (Законодательные памятники русского централизованного государства XV–XVII веков).
7. Права, по которым судится малороссийский народ / изд. под. ред. и с прилож. исследов. проф. А.Ф. Кистяковского. Киев: университетск. типогр. И.И. Завадского, 1879. 844 с.
8. Дністрянський С. Цивільне право. Відень : Друкарня А. Гольцгаузена, 1919. 1063 с.
9. Свод законов Российской империи: в 16 т. / изд. 1857 г. Санкт-Петербург: типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. Том 10, ч. 1: Законы гражданские. 491 с.
10. Свод законов Российской империи: в 16 т. / изд. 1857 г. Санкт-Петербург: типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. Том 12, ч. 1: Учреждения и Уставы путей сообщения. 231 с.
11. О введение в действие Гражданского кодекса РСФСР: постановление Всероссийского центрального исполнительного комитета от 31.10.1922 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901808921> (дата обращения: 10.08.1019).
12. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права / девятое изд. Москва : Изд-ие Бр. Башмаковых, 1911. 851 с.
13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).

Stupnitskiy K. Storage of things that are subject of the dispute: evolution of civil law regulation

Summary. The article is devoted to consideration evolution of civil law regulation of relationships of storage things that are subject of the dispute. The author determines that storage of things that is subject of the dispute between persons (from Latin “sequestrum”) was known in Roman law as one of juridical means that ensured interests of parties to legal conflict providing safety of such things. According to traditional sequestration construct two or more persons – parties to legal conflict concluded appropriate contract and passed thing to intermediary-keeper who undertook to return it to trial’s winner.

Evolution of law systems in Europe did not provide strong influence over legislation of *Kievan Rus`*. As a result relationships of storage things that are subject of the dispute were not covered by *Rus`ka Pravda* as legislation act of *Kievan State*.

Analyzing provisions of legislative acts that in different historic episodes have been covering territory of modern Ukraine the author trace evolution of legal regulation relationships of storage things that are subject of the dispute.

The author notices that provided research demonstrates that despite of evolution of legal civil regulation of appropriate relationships modern practice of right-realization and law-enforcement meets different problems. The reasons for them are provisions of current civil legislation of Ukraine than need to be an object of separate deep scientific analyzes taking into account legal heritage of modern Ukrainian state.

Key words: storage, dispute, possession, sequestratio, contract, judgement, juridical fact, safety.

*Оліфір А. В.,**аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У РОЗГЛЯДІ СУДАМИ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ СПРАВ, ПРОВАДЖЕННЯ В ЯКИХ ВІДКРИТО ЗА ПОЗОВАМИ ІНШИХ ОСІБ

Анотація. Наукова стаття присвячена інституту участі прокурора у справах, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб. Автором здійснено наукове дослідження підстав, форм та умов участі прокурора у розгляді судами цивільних справ, провадження в яких порушено за позовами інших осіб. Проаналізовано національне законодавство та визначено особливості участі прокурора в таких справах. Наведено основні права та обов'язки, які набуває прокурор у випадку участі у справах, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб. Здійснено порівняльний аналіз норм Закону України «Про прокуратуру» і Цивільного процесуального кодексу України та зазначено про необхідність внесення змін для приведення їх у відповідність одне одному. Визначено відмінності між вступом прокурора у розгляд судами справ, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб, та участю прокурора в таких справах на виконання вимог Законодавства чи судових рішень. Наведено деякі відмінні ознаки між участю прокурора у розгляді справ, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб, на стадіях розгляду справи судом першої, апеляційної та касаційної інстанцій.

Ключові слова: вступ прокурора, прокурор, прокуратура, представництво, стадія, участь прокурора.

Постановка проблеми. Реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів в Україні, з одного боку, спрямоване на відновлення довіри до судової влади та суміжних правових інститутів, а з іншого – на системні зміни у законодавстві, в тому числі процесуальному. Незважаючи на прийняття 02.06.2016 р. Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», яким, зокрема, значно звужено повноваження органів прокуратури, роль прокуратури у захисті прав та інтересів держави залишається досить суттєвою. Вивчення судової практики свідчить, що поширеними залишаються випадки участі прокурора у розгляді справ судами, провадження в яких відкрито не за позовами органів прокуратури. Поруч із цим відсутність чіткої регламентації процесуальним законодавством та Законом України «Про прокуратуру» окремих питань щодо підстав та форми участі, порядку вирішення судами питань, пов'язаних з участю прокурора в такій категорії справ, зумовлює актуальність наведеного дослідження.

Питанням участі прокурора у розгляді судами справ, провадження в яких порушено за позовами інших осіб, присвячено значну кількість наукових праць. У різні роки наведену проблематику вивчали такі науковці, як: В. Бабкова, С. Белікова, М. Говоруха, К. Гузе, Т. Дунас, М. Руденко, М. Стефанчук, В. Стеценко, Р. Лемик та інші. Незважаючи на це, з окремих

питань здійснення представництва інтересів держави прокурором єдиної позиції досягнуто не було. Поруч із цим виникла потреба в науковому дослідженні участі прокурора у розгляді судами справ, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб, з урахуванням суттєво оновленого протягом 2016–2017 років національного законодавства.

Мета дослідження. Виходячи з наведеного, метою статті є наукове дослідження підстав, форм та умов участі прокурора у розгляді судами першої інстанції цивільних справ, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб, після набрання чинності Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституцією України визначено, що прокуратура в Україні здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом [1].

За змістом Закону України «Про прокуратуру» [2] прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, а також у разі відсутності такого органу. При цьому законодавцем визначено різні процесуальні можливості присутності прокурора у цивільному процесі під час здійснення представництва інтересів держави, а саме: звертатися до суду з позовом (заявою, поданням) (1); вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи (2); брати участь у розгляді справи (3); подавати цивільний позов під час кримінального провадження у випадках та порядку, визначених кримінальним процесуальним законом (5); брати участь у виконавчому провадженні під час виконання рішень у справі, в якій прокурором здійснювалося представництво інтересів громадянина або держави в суді (6); з дозволу суду ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та матеріалами виконавчого провадження, робити виписки з них, отримувати безоплатно копії документів, що знаходяться у матеріалах справи чи виконавчого провадження (7).

За положеннями ч. 3 ст. 56 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) України у визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті [3].

Таким чином, як процесуальним, так і спеціальним законом встановлено право прокурора за своєю ініціативою вступати у розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи.

З аналізу наведених положень законодавства випливає, що така участь прокурора у судовому процесі може здійснюватися виключно в інтересах держави в особі уповноваженого органу. При цьому законодавством встановлено обмеження щодо процесуального статусу уповноваженого державного органу, в інтересах якого прокурор може вступити у розгляд справи, отже, можна дійти висновку, що він може бути не лише стороною провадження (позивачем чи відповідачем), а і третьою особою, або ж не бути залученим до участі у розгляді справи взагалі.

Здійснюючи вступ у розгляд справи, прокурор відповідно до ст. 57 ЦПК України має такі ж процесуальні права та обов'язки, як особа, в інтересах якої він діє, за винятком права укладати мирову угоду. Вступаючи у розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, прокурор фактично не виступає ініціатором судового розгляду, а тому логічним є висновок, що у таких справах він позбавлений процесуального права визнання та відмови від позову, збільшення та зменшення розміру позовних вимог, а у випадку наявності відповідних клопотань уповноваженого державного органу він зобов'язаний з урахуванням позиції особи, в інтересах якої здійснено вступ, виконувати захист інтересів держави.

Слід відмітити, що норми ЦПК України чітко визначають лише стадію, на якій прокурор може здійснити вступ у розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи. Разом із цим чіткого визначення вимог щодо форми заяви (письмова, усна), її змісту, рішення, яке повинен прийняти суд за результатами її розгляду, законодавство не визначає.

Одночасно у пункті 12.1 наказу Генерального прокурора України від 21.09.2018 р. № 186 «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді та при виконанні судових рішень» [4] зазначено, що рішення про вступ у справу, порушену за ініціативою інших осіб, приймаються керівниками прокуратур шляхом письмового повідомлення суду з обґрунтуванням підстав для представництва.

Таким чином, у випадку прийняття рішення про необхідність участі прокурора в конкретному судовому провадженні до суду має подаватися належним чином обґрунтована заява у письмовому вигляді.

Чинний ЦПК України вирізняє два види заяв, які подаються суду під час розгляду справи, зокрема: заяви по суті спору та заяви з процесуальних питань. Виходячи зі змісту ст. ст. 174 та 182 ЦПК України, як заяви по суті спору, так і заяви з процесуальних питань можуть подаватися суду виключно учасниками провадження. Однак прокурор, що на стадії реалізації наміру здійснити вступ у розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, лише подає відповідну заяву, не є учасником справи до часу розгляду вказаного питання судом. Ураховуючи наведене, слід дійти висновку, що чинним процесуальним законодавством не врегульовано питання, яким чином має діяти суд у випадку надходження заяви прокурора про вступ у розгляд справи, та які рішення можуть прийматися за результатами їх розгляду, більше того, не визначено вимог до такого процесуального документу. Отже, можна дійти висновку, що із вказаного питання наявна прогалина у процесуальному законодавстві, усунення якої можливо шляхом внесення

змін до закону або ж, як вважають деякі законодавці, застосування аналогії.

Так, застосування аналогії під час здійснення цивільного судочинства передбачено ч. 9 ст. 10 ЦПК України. При цьому такі науковці, як В.М. Кравчук, О.І. Угриновська, С.Я. Фурса, С.В. Щербак, О.І. Євтушенко вважають, що вказаною нормою закріплено саме процесуальну аналогію [5, с. 40; 6, с. 47], а інші, аналізуючи можливість застосування аналогії процесуального законодавства під час здійснення судочинства, стверджують, що ст. 3 ЦПК України визначено законодавство, на підставі якого здійснюється цивільне судочинство, а враховуючи положення ст. 19 Конституції України, суди як органи державної влади повинні діяти лише в межах, визначених законом. Отже, застосування судами аналогії у процесуальній діяльності є неможливим.

На нашу думку, ефективне усунення прогалин у процесуальному законодавстві доцільніше здійснювати шляхом внесення змін до закону. Поруч із цим ЦПК України в редакції від 03.10.2017 р. допускає можливість самостійного встановлення судами порядку вирішення питань, які виникають під час розгляду заяв із процесуальних питань, якщо такий не встановлено Кодексом (ч. 3 ст. 182 ЦПК України). Наведене свідчить, що натеper суд має можливість під час здійснення судочинства застосовувати аналогію не лише матеріальної норми, а й процесуальної.

Як зазначено вище, прокурор у випадку вступу в розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, хоч і не є учасником судового провадження, однак подає суду відповідну письмову заяву. Аналогічно заяву про вступ у розгляд справи подають також і треті особи (ст. ст. 52, 53 ЦПК України).

Щодо вимог, які повинні ставитися до форми та змісту заяви прокурора про вступ у справу, слід урахувати, що такі документи в розумінні процесуального законодавства не є заявою по суті справи (ч. 2 ст. 174 ЦПК України), до неї мають застосовуватися вимоги, передбачені до заяв із процесуальних питань, визначені ст. ст. 182–183 ЦПК України. Отже, заява прокурора про вступ у справу, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, повинна мати повне найменування (для юридичних осіб) особи, яка подає заяву, її місцезнаходження, ідентифікаційний код в ЄДРПОУ, найменування суду, до якого подається, номер справи, прізвище та ініціали судді (суддів), якщо заява подається після постановлення ухвали про відкриття провадження, зміст питання, яке має бути розглянуто судом, та прохання заявника, підстави заяви, перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви, інші відомості, що вимагаються цим Кодексом.

Крім вказаного, враховуючи загальні вимоги до поданих прокурором процесуальних документів, що наведені у ст. 56 ЦПК України, вважаємо слушною позицію О.В. Нестерцової-Собакарь та В.В. Сенько [7 с. 38], які зазначають, що заява прокурора про вступ повинна містити обґрунтування, в чому полягає порушення інтересів держави та необхідність їх захисту в конкретному випадку, визначені законом підстави для звернення до суду прокурора, а також зазначення органу, уповноваженого державою здійснювати відповідні функції в спірних правовідносинах.

З огляду на те, що участь прокурора у розгляді судами справ, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб,

має суто процесуальне значення, рішення суду слід оформляти у вигляді ухвали (ч. 2 ст. 258 ЦПК України), яка, враховуючи положення ст. 353 ЦПК України, окремо від рішення по суті спору оскарженню не підлягає.

Підсумовуючи наведене, вступ прокурора у розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, здійснюється за результатами розгляду судом належним чином обґрунтованої письмової заяви, про що постановлюється відповідна ухвала.

Теоретична дискусія, яка набула широкого загалу серед науковців на початку 2000-х років [8, с. 137] щодо стадії розгляду справи, коли прокурор може вступити у розгляд справи, фактично вирішена після набрання чинності Законом України № 2147-VIII.

Зі змісту ст. 56 ЦПК України в редакції від 03.10.2017 р. випливає, що прокурор може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, виключно до початку розгляду справи по суті. Тоді як згідно з чинною редакцією п. 2 ч. 6 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» під час здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді прокурор має право у порядку, передбаченому процесуальним законом та законом, що регулює виконавче провадження, вступити у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження. Аналогічне положення передбачалося в редакції ЦПК України, яка діяла до 15.12.2017 р.

За положеннями ЦПК України в редакції від 03.10.2017 р. розгляд справ по суті починається з відкриття першого судового засідання, а отже, вступ прокурора у справу може бути здійснено виключно протягом підготовчого судового засідання, що розглядається у порядку загального позовного провадження, або ж до початку розгляду справи у спрощеному провадженні.

Отже, вбачається необхідність приведення положень Закону України «Про прокуратуру» щодо можливості здійснення вступу в розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, на будь-якій стадії її розгляду, у відповідність до норм діючого ЦПК України, яким таке право на стадії розгляду справи судом першої інстанції обмежено конкретним етапом її розгляду, а вступ прокурора у розгляд справи на стадіях апеляційного чи касаційного проваджень Кодексом взагалі не передбачено.

Незважаючи на обмеження прокурора щодо вступу в розгляд справи, провадження в якій порушено за позовом іншої особи, на стадіях її розгляду судами апеляційної та касаційної інстанцій, законодавець визначає можливість такої участі шляхом оскарження судових рішень у відповідному порядку. При цьому участь прокурора під час розгляду справи судом першої інстанції, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, відрізняється від участі у таких справах на стадіях розгляду справ судами апеляційної та касаційної інстанції. Так, участь у розгляді справи судом першої інстанції допускається виключно до початку розгляду справи по суті за письмовою заявою. Поруч із цим оскарження судових рішень в апеляційному чи касаційному порядку, враховуючи положення ст. ст. 354, 390 ЦПК України, може бути здійснено шляхом подання відповідної скарги протягом тридцяти днів із дня вручення повного тексту рішення, але не пізніше одного року із дня складення повного тексту рішення.

Наведене свідчить, що участь прокурора у справах, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб, під час роз-

гляду справ судами першої, апеляційної та касаційної інстанцій відрізняється одне від одного та передбачає подання суду певних процесуальних документів, стосовно яких визначено різні вимоги щодо форми, змісту та порядку їх внесення.

Слід зазначити, що деякі науковці розрізняють два види участі прокурора у справах, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб. Так, за позицією О.В. Нестерцової-Собакар, В.В. Сенько, Р.Я. Лемик вступ прокурора у справу може бути факультативний (з власної ініціативи) та обов'язковий (на вимогу закону) [7 с. 38, 9 с. 55]. Разом із тим такий розподіл, на нашу думку, видається помилковим. Законодавством дійсно визначено виключний перелік справ, розгляд яких здійснюється з обов'язковою участю прокурора, або ж необхідність його участі в конкретній справі вирішується безпосередньо судом. Зокрема, участь та роль прокурора під час розгляду справ про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку визначена ЦПК України та Законом України «Про психіатричну допомогу» [10]. Крім указанного, під час розгляду справ про усиновлення дітей іноземними громадянами суд для надання висновку може залучити до участі у розгляді справи прокурора [11]. Поруч із цим участь прокурора в розгляді справ зазначеної категорії спрямована виключно на дотримання законодавства всіма учасниками судового процесу, оскільки в першому випадку йдеться про застосування заходів, спрямованих на медичне втручання у здоров'я людини [12, с. 114], а у другому – на вірогідне вивезення дитини, яка є громадянином України, на постійне проживання за межі держави. Однак під час участі у розгляді судами наведених справ прокурор не подає до суду будь-яких заяв, не обґрунтовує наявності потреби у здійсненні захисту інтересів держави, а забезпечує участь відповідно до Закону чи відповідної ухвали суду. При цьому в наведених справах прокурор є самостійним учасником провадження, не діє в інтересах конкретної особи, не може відмовитися від участі в справі, не має прав та обов'язків, які надано сторонам спору чи іншим учасникам процесу.

Отже, помилковим є ототожнення понять «участь прокурора у процесі» та «вступ у розгляд справи, провадження в якій відкрито за заявою іншої особи».

Так, процесуальний інститут вступу прокурора у розгляд справи можна визначити як вчинення прокурором за власною ініціативою процесуальних дій, що спрямовані на здійснення представництва інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесено відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу, шляхом подання до суду першої інстанції до початку розгляду справи по суті письмової заяви, яку судом розглянуто та прийнято відповідне рішення про допуск прокурора до участі у розгляді справи, у зв'язку з чим він набуває процесуальних прав та обов'язків учасника процесу, в інтересах якого вчиняються відповідні процесуальні дії.

Висновки. Підсумовуючи наведене, слід дійти висновку, що спеціальний Закон України «Про прокуратуру» протягом майже двох років не приведено у відповідність до положень ЦПК України в редакції від 03.10.2017 р. в частині стадії, на якій прокурор може вступити у розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, що, безумовно, вима-

гає прийняття відповідного Закону Верховною Радою України. Визначено, що під час розгляду заяв прокурора щодо участі у розгляді справ, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб, допускається застосування аналогії процесуальних норм, зокрема тих, які регламентують порядок вступу в розгляд справи третіми особами. Указано, що вступ прокурора у розгляд справи, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, ініціювання перегляду судових рішень шляхом їх оскарження та участь прокурора у розгляді справ судами є окремими процесуальними діями і вони не можуть бути ототожені.

Література:

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19> (дата звернення: 03.10.2019).
2. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12.
3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. № 96. Ст. 2921.
4. Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді та при виконанні судових рішень» : Наказ Генерального прокурора України від 21.09.2018 р. № 186. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0186900-18> (дата звернення: 03.10.2019).
5. Кравчук В.М., Угольниковська О.І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006. 944 с.
6. Фурса С.Я., Щербак С.В., Євтушенко О.І. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи : наук.-практ. посіб. Київ : Видавець Фурса С.Я., КНТ, 2006. 448 с.
7. Нестерцова-Собакарь О., Сенько В. Статус прокурора в цивільному судочинстві. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 4. С. 34–40.
8. Шевчук В. Вступ прокурора у цивільний процес, ініційований іншими особами. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4 (40). С. 133–140.
9. Лемик Р. Форми участі прокурора в цивільних процесуальних відносинах. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 3. С. 49–57.
10. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лютого 2000 року № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 03.10.2019).

11. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 р. № 3. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07> (дата звернення: 03.10.2019).
12. Меденцев А. Участь прокурора у розгляді судом справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. *Вісник прокуратури*. 2008. № 6. С. 109–114.

Olifir A. The prosecutor's participation in the court of the first instance in case opened by other persons

Summary. The article is devoted to the institute for the involvement of the prosecutor in cases opened by other persons. The author carried out a scientific study of the grounds, forms and conditions of participation of the prosecutor in the consideration of civil cases by the courts, the proceedings of which were instituted on the claims of other persons.

It was determined that the application form should be exclusively written and duly substantiated. The author draws attention to the provisions of the Code of Procedure, which allow judges to determine independently the procedure for resolving issues that arise when considering applications, if they are not established by the Code, and to use analogies in court proceedings. In particular, when considering a prosecutor's application for involvement in a case brought by another person.

The national legislation is analyzed and the peculiarities of the prosecutor's involvement in such cases are determined. The basic rights and obligations that the prosecutor acquires in the case of participation in cases in which proceedings are opened on the basis of claims of others are set out.

The provisions of the legislation governing these legal relations up to 2014 are compared.

A comparative analysis of the provisions of the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" and the procedural legislation is made, and the necessity of amendments to bring them into conformity with each other is indicated. Describes the difference between the involvement of a prosecutor in a case and taking part in a case on his own initiative.

It is determined that the public prosecutor's admission to a case initiated in another person's case, initiating the review of court decisions by way of their appeal and the participation of the prosecutor in the court hearings are separate procedural actions and they are different in content and form.

Key words: introduction of the prosecutor, prosecutor, prosecutor's office, participation, stage, participation of the prosecutor.

ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

*Гудзь А. О.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»*

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ ТА МІСЦЕ В НІЙ НЕДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. У спеціальній літературі досі не досягнуто однастайності в питанні системи соціального захисту в Україні, її структури. Причиною цього насамперед є відсутність єдиного розуміння переліку її елементів, їх місць у цій системі, ролі та значення. Одним із таких елементів є недержавне соціальне забезпечення, яке несправедливо більшістю вчених узагалі не згадується.

Говорячи про соціальний захист як систему, ми вважаємо за доцільне розглядати його під різними кутами зору: з одного боку, соціальний захист, власне, є системою організаційних, юридичних, економічних і фінансових заходів, спрямованих на подолання несприятливих наслідків соціальних ризиків за рахунок не заборонених законом джерел фінансування, а також на їх профілактику); Україні притаманна своя система соціального захисту (яка формується завдяки існуванню різних організаційно-правових форм соціального захисту); крім цього, в межах такої системи можна виділити свої підсистеми, які притаманні її структурним одиницям.

Систему соціального захисту найбільш коректно визначати саме через його організаційно-правові форми: загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державну соціальну допомогу, додатковий соціальний захист, спеціальний соціальний захист, які охоплюються державним сектором; і недержавне соціальне забезпечення.

З огляду на те що недержавному соціальному забезпеченню властиві власні специфічні характеристики на основі критеріїв, які загальноприйнято використовуються для виокремлення організаційно-правових форм, його самостійне місце в досліджуваній системі стає очевидним. У сучасних умовах ця форма притаманна соціальному захисту в Україні, більше того, посідає своє вагоме самостійне місце серед інших.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, недержавне соціальне забезпечення, структура соціального захисту населення, організаційно-правова форма соціального захисту населення, вид соціального захисту, соціальний ризик.

Постановка проблеми. Чітке та однастайне визначення системи соціального захисту України є досить цінним і важливим для науки права соціального забезпечення, адже дає змогу охопити і скласти воедино всі ті напрями й окремі аспекти підтримки, які надаються вразливим верствам населення в сьогоденні умовах. Проте в спеціальній літературі щодо її структури досі точаться дискусії. Зумовлено це передусім відсутністю однастайності в розумінні переліку її елементів, їх місць у цій системі, ролі та значення кожного з них у процесі боротьби із соціальними ризиками або пом'якшення їх впливу на життя людини. Таким елементом системи, зокрема, є недержавне соціальне забезпечення, яке несправедливо більшістю

вчених узагалі не виділяється окремо, що абсолютно не відповідає сучасним реаліям досліджуваної сфери, де його вагомість стає все більш очевидною.

Дослідження системи соціального захисту слугувало науковим інтересом значного числа сучасних теоретиків права соціального забезпечення, таких як Н.Б. Болотіна В.Я. Бурак, П.Д. Пилипенко, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, Л.П. Шумна й інші. Проте визначенню місця в ній недержавного соціального забезпечення досі належної уваги приділено не було, адже ця організаційно-правова форма є порівняно новою, але, не можна не зазначити, такою, яка активно розвивається.

Мета статті – розкрити систему соціального захисту України, визначивши, зокрема, місце недержавного соціального забезпечення в ній.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальний захист здійснюється шляхом реалізації різного роду заходів, які у своїй сукупності формують систему соціального захисту всередині держави. Система соціального захисту України – питання, не позбавлене дискусійності.

З позиції філософії система представляє категорію, яка визначає об'єкт, організований як цілісність, у якому енергія зв'язків між її структурними одиницями є більшою, ніж їх зв'язків з одиницями інших систем [1, с. 936–938].

Академічний тлумачний словник надає велику кількість розуміння поняття «система». З них найбільш влучними в контексті дослідження будуть визначення її, наприклад, як порядку, зумовленого планомірним, правильним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь; як форми організації, будови чого-небудь (установ, господарських, політичних, державних одиниць та тощо); як сукупності яких-небудь частин, елементів, одиниць, які об'єднуються певною ознакою, призначенням, притаманними для них усіх; як структуру, будову, що загалом формує єдність функціонуючих частин, які закономірно розташовані [2].

М.М. Шумило в монографії «Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні» досить цікаво пропонує розглядати предмет свого дослідження через призму теорії систем. Так, на думку автора, погляд на будь-які правові явища за допомогою системного підходу дасть можливість краще визначити й розкрити процеси, що існують у правовому регулюванні [3, с. 188–189]. У контексті дослідження особливо цінною видається ідея науковця розглядати правовідносини з трьох ракурсів: 1) пенсійне правовідношення як систему; 2) систему пенсійних правовідносин; 3) систему правовідносин у пенсійному забезпеченні [3, с. 3]. Аналогічний підхід доцільно використовувати й для соціального захисту. Так, з одного боку,

соціальний захист можна розглядати як систему (систему організаційних, юридичних, економічних і фінансових заходів, спрямованих на подолання несприятливих наслідків соціальних ризиків за рахунок не заборонених законом джерел фінансування, а також на їх профілактику); Україні притаманна своя система соціального захисту (яка формується завдяки існуванню різних організаційно-правових форм соціального захисту); крім цього, в межах цієї системи можна виділити свої підсистеми, притаманні їй структурним одиницям (наприклад, здійснення окремих видів підтримки в межах певної організаційно-правової форми; на прикладі недержавного соціального забезпечення, зокрема це можуть бути окремі види недержавного соціального забезпечення тощо).

Правова категорія «система соціального захисту» розкривається багатьма вченими, визначення яких сильно різняться між собою.

На думку А.М. Холодницького, соціальний захист являє функціональну систему, тобто узгоджену систему напрямів, на які він спрямований; крім цього, інституціональну систему, яка, у свою чергу, представлена інститутами, що забезпечують її функціонування (держава, суд, профспілки, громадські об'єднання). Така система, на переконання науковця, включає в себе державні гарантії в оплаті праці, зайнятості, підбору кадрів; утримання нужденних; індексацію коштів; захист споживачів тощо [4]. Очевидно, що описана позиція не досить вдала, адже дослідником представлена не система, а окремі елементи, нерідко – фрагментарні думки, які разом становлять сукупність, а не єдине логічне ціле, чим система повинна бути за своєю природою.

І.В. Рудкевич у монографії пропонує такий підхід до розуміння соціального захисту як системи. Так, її формують: 1) правові, соціально-економічні, організаційні заходи, які гарантує та реалізовує держава задля забезпечення належного рівня життя населенню, а саме матеріальне забезпечення на рівні стандартів, що існують у суспільстві; 2) інститути державного соціального забезпечення, соціального й особистого страхування, соціальної допомоги, до того ж внутрішньоорганізаційні форми соціальної допомоги, які здійснюються для матеріальної, медичної та реабілітаційної підтримки осіб похилого віку, хворих, непрацездатних, безробітних, сімей, які втратили годувальника, а також надання допомоги сім'ї; 3) методи, принципи, установлені на загальнодержавному рівні соціальні гарантії, заходи й інфраструктура закладів, що покликані створювати умови для нормальної життєдіяльності різних суспільних груп [5, с. 47–49]. Не досить обґрунтованим видається зарахування автором особистого страхування до сфери соціального захисту населення, адже, безспірно, правовідносини із цього виду страхування не становлять предмет права соціального забезпечення загалом.

С.І. Бичков, досліджуючи теоретичні аспекти формування системи соціального захисту населення в Україні, зазначає, що «під системою соціального захисту сьогодні розуміється сукупність законодавчо визначених економічних, соціальних, юридичних гарантій і прав, соціальних інститутів та установ, що забезпечують їх реалізацію та створюють умови для підтримки життєзабезпечення і діяльного існування різних соціальних верств і груп населення, передусім соціально вразливих» [6, с. 45]. Учений також говорить про те, що як система, яка існує в ринкових умовах, соціальний захист населення становить у комплексі законодавство, форми, методи та дії [7].

У дисертації, присвяченій політико-економічному аналізу системи соціального захисту населення в Україні, Л.О. Павлова пропонує під системою соціального захисту населення розуміти взаємозв'язок двох складників: 1) держави як інституту забезпечення соціального захисту всього населення; 2) держави та бізнесу як інститутів забезпечення соціального захисту працюючого населення [8, с. 6].

Р.П. Підлипна зазначає, що більшості країн світу притаманна трирівнева, досить розгалужена система соціального захисту населення, яка складається з державного соціального забезпечення, корпоративних соціальних програм (що реалізуються підприємствами, організаціями, установами, тобто роботодавцями), індивідуального страхування (яке залежить від бажання та фінансових можливостей застрахованих громадян). Але, як зазначає автор, другий рівень для України не є характерним і практично відсутній [9, с. 19]. Таке уявлення системи соціального захисту населення, звичайно, має багато спільного з наявною в дійсності, але містить суттєві недоліки. По-перше, не лише засобом корпоративних програм реалізується недержавне соціальне забезпечення, яке, очевидно, автором чітко не називається, але зі змісту доцільно припустити, що йдеться саме про нього. Крім цього, виокремлення в самостійний рівень індивідуального страхування також не є обґрунтованим, адже за своєю сутністю воно являє недержавне пенсійне забезпечення, яке (відштовхуючись від видів недержавних пенсійних фондів, перелік яких закріплено в ч. 4 ст. 6 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 09.07.2003 № 1057-IV) буває відкритим, корпоративним, професійним. Тобто другий і третій рівні, запропоновані автором, за змістом є аналогічними видами підтримки. Більше того, твердження про недостатній розвиток саме корпоративного забезпечення дуже поверхове, адже, згідно з дослідженнями USAID «Недержавне пенсійне забезпечення в Україні: оцінка та рекомендації» (липень 2019 р.), роль саме корпоративних фондів в Україні домінуюча. Такими фондами, наприклад, є Корпоративний НПФ НБУ, Недержавний корпоративний пенсійний фонд ВАТ «Укрексім-банк» тощо [10, с. 32].

Слушними є міркування В.М. Вакуленка, М.К. Орлатого, згідно з якими загалом структурно система соціального захисту представлена такими складниками: 1) державний соціальний захист (до якого входять загальнообов'язкове державне страхування, державна соціальна допомога, додатковий соціальний захист, спеціальний соціальний захист) і 2) недержавне соціальне забезпечення (яке складається з недержавного пенсійного забезпечення та недержавних соціальних послуг) [11, с. 37].

Ці елементи в системі соціального захисту населення в теорії права соціального забезпечення прийнято позначати категорією організаційно-правова форма, під якою пропонуємо розуміти організаційно-правовий спосіб здійснення соціального захисту, який полягає в збиранні, розподілі й витраті коштів та інших ресурсів, на основі принципу соціальної справедливості для ліквідації або мінімізації впливу того чи іншого соціального ризику (або їх сукупності), їх профілактиці.

У правовій літературі щодо критеріїв виділення окремих форм соціального захисту населення особливо гостро дискусія не ведеться. Так, загалом науковцями пропонується чітко визначена та більш-менш однакова їх низка. Наприклад, Н.Б. Болотіна [13, с. 65], І.М. Сирота [14, с. 21], В.Я. Бурак, П.Д. Пили-

пенко, С.М. Синчук [15, с. 234], а також велике коло інших сучасних теоретиків права соціального забезпечення серед таких критеріїв зазначають: 1) способи акумуляції коштів, за рахунок яких відбувається забезпечення; 2) коло осіб, які підлягають забезпеченню; 3) види й розміри забезпечення, умови їх надання; 4) систему суб'єктів, які здійснюють забезпечення. Дуже вдало, на нашу думку, такі характеристики Л.П. Шумна називає індикаторами форми соціального забезпечення населення [16, с. 206].

У фаховій літературі представлена й інша точка зору. Так, наприклад, Б.І. Сташковом пропонується як критерій розмежування організаційно-правових форм соціального захисту населення використовувати лише відповідне джерело фінансування, адже використання інших критеріїв призводить лише до плутанини, їх, скоріше, варто зарахувати до ознак окремої форми, а не базису для диференціації [12, с. 70]. Така позиція, на нашу думку, не досить вдала, адже критерії для виокремлення, власне, і виражають основу для опису характерних ознак тієї чи іншої форми, тобто, по суті, співвідносяться як ціле й частина.

Російські правники – М.Л. Захаров та Е.Г. Тучкова – пропонують власний принцип для розмежування організаційно-правових форм соціального захисту населення – ступінь централізації. На основі цього дослідники диференціюють такі форми на: 1) централізовані (обов'язкове соціальне страхування, соціальне забезпечення за рахунок бюджетних коштів і змішану форму), регіональні, місцеві, локальні форми [17, с. 54]. Таку класифікацію, звичайно, можна використовувати й для системи соціального захисту в Україні, але з деяким уточненням, адже через відмінну від Російської Федерації форму держави, а отже, відсутність регіональних форм соціального захисту варто виокремлювати лише централізовані, місцеві й локальні форми. У реаліях сьогодення – в умовах не завжди достатності необхідних ресурсів на загальнонаціональному рівні, й особливо в контексті дослідження недержавного соціального забезпечення високого значення набувають саме локальні форми, наприклад, корпоративне пенсійне страхування, здійснення підтримки вразливих верств населення передусім засобом здійснення соціального обслуговування за участю окремих підприємств, установ, організацій тощо.

Незвична класифікація форм соціального захисту через відсутність подібних поглядів у спеціальній літературі з права соціального забезпечення визначається британським соціологом Р. Тітмусом у роботі «Соціальний розподіл соціального захисту» (1955 р.) [18, с. 144]. Так, учений пропонує виділяти «фіскальний соціальний захист» – той, який здійснюється через систему оподаткування та включає в себе, наприклад, житлові субсидії; соціальний захист за місцем роботи, що означає забезпечення визначеного рівня життя через певний рівень заробітку для дотримання стандартів життя населення. Крім цього, такий захист передбачає, наприклад, оплату періоду тимчасової непрацездатності працівника, дитячих садків для членів родини працівника тощо. Найважливіше, враховуючи наш предмет дослідження, що соціальний захист за місцем роботи, на переконання вченого, включає в себе також приватне страхування, що найчастіше здійснюється шляхом сплати роботодавцями внесків в інтересах працівника, проте також може здійснюватися й за рахунок власне учасника такого страхування, тобто працівником.

Учений пропонує й іншу диференціацію форм: державну, приватну, волонтерську та неформальну. Державний сектор формують служби, які підтримуються державою. Приватний – організовується комерційною діяльністю. Волонтерський – неприбутковими організаціями, але в деяких країнах, як зазначає автор, волонтерська форма ототожнюється з приватною. Особливо неординарним, на наш погляд, є виокремлення неформальної форми, яка надається членами родини, родичами, друзями, сусідами та іншими «нечужими» людьми [18, с. 145].

Висновки. Отже, на нашу думку, систему соціального захисту найбільш коректно визначати саме через його організаційно-правові форми. Незважаючи на те що питання їх переліку досі характеризується високим інтересом з боку вчених, більше того, не всі з них узагалі вказують на існування недержавного соціального забезпечення, а ті, які зазначають, частіше за все вкладають у нього на багато вужчий зміст, виділяють лише окремі напрями підтримки за його рахунок, усе ж вважаємо, що систему соціального захисту України на сьогоденньому етапі його розвитку формують п'ять організаційно-правових форм: загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державна соціальна допомога, додатковий соціальний захист, спеціальний соціальний захист, які охоплюються державним сектором; і недержавне соціальне забезпечення, представлене передусім недержавним пенсійним забезпеченням і широкою низкою інших підсистем – благодійною діяльністю, гуманітарною допомогою, волонтерською допомогою, донорством і трансплантаційною діяльністю тощо.

Більше того, враховуючи факт, що недержавному соціальному забезпеченню властиві власні специфічні характеристики, які виділяються як критерії для виокремлення організаційно-правових форм, його самостійне місце в досліджуваній системі стає очевидним. У сучасних умовах ця форма притаманна соціальному захисту в Україні й, що важливо, посідає своє вагомe самостійне місце серед інших.

Крім цього, важливим є й те, що соціальний захист загалом можна розглядати з різних поглядів: як систему (як уже зазначено, систему організаційних, юридичних, економічних і фінансових заходів, спрямованих на подолання несприятливих наслідків соціальних ризиків за рахунок не заборонених законом джерел фінансування, а також на їх профілактику); Україні притаманна своя система соціального захисту (що формується завдяки існуванню різних організаційно-правових форм соціального захисту); також у межах цієї системи можна виділити свої підсистеми, які притаманні її структурним одиницям (наприклад, здійснення окремих видів підтримки в межах певної організаційно-правової форми; на прикладі недержавного соціального забезпечення, зокрема це можуть бути окремі види недержавного соціального забезпечення тощо). Такий підхід дає змогу максимально всебічно висвітлити наявні процеси, тенденції, специфіку майбутнього розвитку в Україні правового регулювання сфери соціального захисту населення загалом і зокрема недержавного соціального забезпечення.

Література:

1. Всемирная энциклопедия: Философия / глав. науч. ред. А.А. Грицанов. Москва : АСТ, Минск : Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.
2. Словник української мови: академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/Systema>.

3. Шумило М.М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2016. 680 с.
4. Холодницький А.М. Сучасний стан соціального захисту в Україні. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/06/233.pdf>.
5. Рудкевич І.В. Регулювання системи соціального захисту населення України: теорія, методологія та державна політика : монографія. Донецьк : Смелянова Т.В., 2011. 463 с.
6. Социальная работа: теория и практика : учебное пособие / отв. ред. Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. Москва : ИНФРА-М, 2001. 427 с.
7. Бичков С.І. Теоретичні аспекти формування системи соціального захисту населення. *Державне управління: теорія та практика*. 2006. № 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2006-1/txts/SOCIALNA/06bsiszn.pdf>.
8. Павлова Л.О. Політико-економічний аналіз системи соціального захисту населення в Україні : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Львів, 2015. 230 с.
9. Підлипна Р.П. Система соціального захисту в Україні в сучасних умовах. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2015. № 1 (69). Ч. 1. С. 16–22.
10. Недержавне пенсійне забезпечення в Україні: проект USAID «Трансформація фінансового сектору». Київ, 2019. 56 с.
11. Соціальний захист населення України / за заг. ред. В.М. Вакулєнка, М.К. Орлатого. Київ : НАДУ; Фенікс, 2010. 212 с.
12. Сташків Б.І. Право соціального забезпечення: навчальний посібник. Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2016. 692 с.
13. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 663 с.
14. Сирота І.М. Право соціального забезпечення в Україні : підручник. 8-е вид. Харків : Одиссей, 2010.
15. Право соціального забезпечення : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін. ; за ред. П.Д. Пилипенка. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 496 с.
16. Шумна Л.П. Організаційно-правові форми соціального забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Том. 2. С. 205–208.
17. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России : учебник. 2-е изд., испр. и перераб. Москва : БЕК, 2002. 560 с.
18. Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. Київ : Фенікс, 2000. 400 с.

Hudz A. The social protection system of Ukraine and the place of non-state social security in it

Summary. The specialized literature has not yet achieved unanimity on the social protection system in Ukraine and its structure. The reason for this is, first of all, the lack of a unified understanding of the list of its elements, their place in this system, role and meaning. One such element is non-state social security, which is unjustly mentioned by most scientists.

Speaking of social protection as a system, it seems appropriate to consider it from different angles: on the one hand, social protection is, in fact, a system (a system of organizational, legal, economic and financial measures aimed at overcoming the adverse effects of social risks, as well as their prevention, at the expense of sources, not prohibited by law); Ukraine has its own system of social protection (which is formed due to the existence of various organizational and legal forms of social protection); in addition, within this system it is possible to distinguish its subsystems, which are inherent in its structural units.

It is most correct to define the social protection system precisely through its organizational and legal forms: compulsory state social insurance, state social assistance, additional social protection, special social protection – which are covered by the public sector; and non-state social security.

Considering that non-state social security is characterized by its own specific characteristics on the basis of criteria that are commonly used to distinguish organizational and legal forms, its independent place in the system under study becomes apparent. In modern conditions, this form is inherent in social protection in Ukraine, moreover – occupies a significant independent place among others.

Key words: social protection, social security, non-state social security, structure of social protection of the population, organizational and legal form of social protection of the population, type of social protection, social risk.

*Дейнека В. С.,**аспірант кафедри трудового права**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ТРУДОВИЙ ДОГОВІР В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню категорії «трудоий договір» в українському законодавстві як в історичному аспекті, так і в сучасних реаліях. Завдяки аналізу перших актів вітчизняного законодавства встановлено, що чинне визначення «трудоий договір» є історично сформованим. Проте, зважаючи на динамічність відносин, наведено аргументи, що воно неповністю відповідає сучасним тенденціям здійснюваної працівником роботи за трудовим договором. Зроблено висновок, що в чинному КЗпП України варто акцентувати увагу на особистісному характері праці та змінити застарілі конструкції, як-от «підлягання внутрішньому трудовому розпорядку». Досліджено законопроекти «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників та протидії застосуванню незадекларованої праці» та «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо посилення захисту прав працівників при укладенні трудового договору та відсторонення від роботи», у яких містяться пропозиції щодо нової редакції поняття «трудоий договір». Наголошується, що визначення, сформульовані в цих проектах, є досить схожими й потребують деяких уточнень. Крім того, проаналізовано Рекомендацію Міжнародної організації праці «Про трудове правовідношення» № 198, де визначено кваліфікуючі ознаки відповідних правовідносин. Зокрема, зосереджено увагу на характеристиках роботи й виплатах. З урахуванням вищенаведених актів, позицій учених і правил логіки запропоновано авторське поняття «трудоий договір».

Ключові слова: трудовий договір, трудова функція, роботодавець, власник підприємства, установи, організації або уповноваженим ним орган, працівник.

Постановка проблеми. Трудовий договір – центральний інститут трудового права, будучи сформованим наприкінці XIX сторіччя, він і на цей час посідає чільне місце в трудовій системі, оскільки саме на нього вимогами сьогодення покладена важлива соціальна функція – бути регулятором порядку виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин.

Відповідно до ст. 21 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України), трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату й забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін [1]. Незважаючи на те що в КЗпП України міститься дефініція, вона

не відображає всієї повноти сучасних відносин у відповідній сфері.

Питаннями трудового договору займалося багато вчених, серед них – Н.Б. Болотіна, Д.С. Девізорів, М.І. Наньєва, В.І. Прокопенко, О.В. Смирнов, О.М. Ярошенко.

Мета статті – провести систематизацію еволюції категорії «трудоий договір».

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші теоретичні розробки концепції трудового договору беруть свій початок із кінця XIX – початку XX століть. Саме в цей період Л.С. Таль виокремив 4 основні елементи (ознаки) трудового договору: 1) тривале надання робочої сили, що не можна ототожнювати з наданням майнових благ; 2) робітник обіцяє прикласти робочу силу до промислового підприємства роботодавця; 3) підкорення робітника внутрішньому порядку й хазяйській владі; 4) обіцянка роботодавцем винагороди, якій притаманний аліментарний характер [2, с. 26].

Якщо розглядати розвиток законодавства України, то варто почати з Кодексу законів про працю 1918 року, де закріплювалася загальна трудова повинність. За словами І.С. Войтинського, Кодекс 1918 року значною мірою відобразив розвинену тенденцію до твердого централізованого регулювання [3, с. 31].

На законодавчому рівні поняття «трудоий договір» уперше зафіксовано в КЗпП УРСР 1922 року. Згідно з ч. 1 ст. 27 цього Кодексу, трудовим договором визнавалася угода двох або більшої кількості осіб, за якою одна сторона (яка наймається) надає свою робочу силу іншій стороні (наймачеві) за винагороду [4]. При цьому трудовий договір укладався як тоді, коли не було колективного договору, так і тоді, коли такий договір був укладений. Проте наведені в ст. 27 терміни «найманий» і «наймач» були не прийняті для позначення сторін соціалістичного трудового договору, бо під найманою працею розумілася праця працівника, котрий позбавлений знарядь і засобів виробництва та продає свою фізичну здатність до праці. Указівка в цій статті на те, що це угода «про надання робочої сили», не давала змоги відокремити трудовий договір від інших суміжних договорів про працю, бо не містила такої суттєвої ознаки трудового договору, як підпорядкування працівника встановленому внутрішньому трудовому розпорядку. У визначенні також була відсутня вказівка на обов'язки сторін за трудовим договором, нарешті, з огляду на оплатний характер трудового договору, не наголошувалася специфіка цієї винагороди як заробітної плати, бо більшість інших договорів також є оплатними. Уважалося, що ці відносини склалися не шляхом купівлі-продажу робочої сили, а на принципах товариської співдружності вільних від експлуатації людей, які виконують конкретні трудові функції в загальній спільній праці трудового колективу конкретного підприємства [5, с. 212–213].

У КЗпП УРСР 1971 року поняття трудового договору визначено в ч. 1 ст. 21. Термін «наймач» замінено на словосполучення «підприємство, установа, організація», а термін «особа, яка наймається» – на поняття «робітник і службовець». Згодом Законом України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю України при переході до ринкової економіки» від 20 березня 1991 року внесено зміни до ст. 21 КЗпП України: замість терміна «адміністрація підприємства, установи, організації» застосовано термін «власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган», а замість терміна «робітник і службовець» застосовано термін «працівник». Пізніше Законом України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю України» від 5 червня 1995 року словосполучення «власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган» доповнено словами «чи фізична особа».

Після внесення вищевказаних змін у законодавстві України закріплено й нині чинне визначення поняття «трудоий договір», проте все ж учені говорять про недосконалість такого визначення. Зокрема, М.І. Наньєва вказує на таке: 1) як сторони чинне законодавство визначає працівника й власника підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізичну особу. Фактично ж трудовий договір укладається від імені юридичної або фізичної особи; 2) визначення трудового договору в чинному КЗпП України не містить такої ознаки трудового договору, як особистий характер праці; 3) відсутність згадки, що робота за трудовим договором характеризується як трудова функція, однак це робота за певною спеціальністю, кваліфікацією, яка вимагає певних якостей, майстерності, знань, умінь і навичок; 4) термін «підлягання внутрішньому трудовому розпорядку» є застарілим і неприпустимим для сучасних трудових відносин [6, с. 24].

Крім уже запроваджених змін, подано Законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників та протидії застосуванню незадекларованої праці», де трудовий договір визначається як угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується особисто виконувати роботу, визначену цією угодою, а роботодавець – надати працівникові роботу за цією угодою, своєчасно й у повному обсязі виплачувати заробітну плату та забезпечувати належні умови праці, передбачені законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін. Таке визначення сьогодні є найбільш прогресивним.

Також у Проекті Закону України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо посилення захисту прав працівників при укладенні трудового договору та відсторонення від роботи» від 20.02.2019 № 10069 під трудовим договором розуміється угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується особисто виконувати роботу, визначену цією угодою, з додержанням трудового законодавства, правил внутрішнього трудового розпорядку, колективного договору, нормативних актів роботодавця під керівництвом і контролем роботодавця, а роботодавець – надати працівникові роботу за цією угодою, забезпечувати належні, безпечні та здорові умови праці, належні санітарно-побутові умови та своєчасно й у повному обсязі виплачувати заробітну плату. Проте все ж такі дефініції не відображають ознак роботи, «визначеної цією угодою». Уважаємо за доцільне закріпити формулювання «виконувати роботу відповідно до трудової функції».

Як відомо, трудова функція – це конкретна, визначена в трудовому договорі робота з урахуванням спеціальності, кваліфікації, спеціалізації й посади працівника.

Варто звернутися до Рекомендації Міжнародної організації праці «Про трудове правовідношення» № 198. Пунктом 12 Рекомендації визначено дві групи кваліфікуючих ознак трудових правовідносин: а) той факт, що робота виконується відповідно до вказівок і під контролем іншої сторони; припускає інтеграцію працівника в організаційну структуру підприємства; виконується виключно або головним чином в інтересах іншої особи; виконується особисто працівником; виконується відповідно до визначеного графіку або на робочому місці, що вказується або узгоджується стороною, яка замовила її; має певну тривалість і передбачає певну спадкоємність; вимагає присутності працівника; припускає надання інструментів, матеріалів і механізмів стороною, яка замовила роботу; б) періодичність виплат винагороди працівникові; той факт, що ця винагорода є єдиним або основним джерелом доходів працівника; здійснення оплати праці в натуральному вираженні шляхом надання працівникові, наприклад, харчових продуктів, житла або транспортних засобів; визнання таких прав, як щотижневі вихідні дні та щорічна відпустка; оплата стороною, яка замовила проведення робіт, поїздок, що вживаються працівником з метою виконання роботи; або те, що працівник не несе фінансового ризику.

Щоб сформулювати власну дефініцію трудового договору варто врахувати такі положення. По-перше, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що дефініція – це стисле логічне визначення, яке містить найістотніші ознаки визначуваного поняття [7, с. 290]. По-друге, в юридичній науці прийнято вважати, що правова дефініція – коротке визначення якого-небудь поняття, яке відображає суттєві ознаки явища, предмета [8, с. 171].

Якщо звернутися до науки логіки, то визначається, що характерною рисою поняття є те, що в ньому фіксуються не всі, а тільки суттєві ознаки предмета. Загалом установлення суттєвості ознаки являє собою складне пізнавальне і практичне завдання. У першому наближенні можна сказати, що суттєвими будуть ті ознаки, без яких сам предмет міркування не може існувати. Крім того, зміст поняття утворюють усі ті суттєві ознаки, які ми пов'язуємо з поняттям, що позначається, предметом [9, с. 53].

Так правова дефініція є визначенням правових явищ через виділення їх основних ознак. Трактуювання дефініції як визначення, напевно, стало причиною того, що у правових документах, які окреслюють правила нормопроекткування в Україні, а також наукових рекомендаціях щодо них ідеться саме про визначення насамперед термінів.

Висновки. Уважаємо за доцільне сформулювати визначення трудового договору через кваліфікуючі ознаки. Пропонуємо таке визначення: «Трудоий договір – це угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник особисто виконує роботу на визначеному робочому місці й відповідно до трудової функції, згідно з вказівками та під контролем роботодавця, який зобов'язується виплачувати своєчасно й у повному обсязі заробітну плату, забезпечувати належні умови праці та дотримання вимог законодавства про працю, де працівник – це фізична особа, яка перебуває в трудових відносинах із роботодавцем, а роботодавець – власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган (особа) чи фізична особа».

Література:

1. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08/> (дата звернення: 20.02.2019).
2. Таль Л.С. Трудовой договор. Цивилистическое исследование. Ярославль : Тип. Губ. правл., 1913–1918. Ч. 1. 150 с.
3. Войтинский И.С. Трудовое право СССР : учеб. и учеб. пособия для вузов. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1925. 364 с.
4. Кодекс законов о труде УССР (с изм. и доп. по 15 сентября 1926 г. и с алф. указ.). Харьков, 1926.
5. Прокопенко В.І. Трудове право України : підручник. Харків : Фірма «Консум», 2000. 489 с.
6. Наньева М.І. Укладення трудового договору за законодавством України та окремих зарубіжних країн : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 224 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : ВТФ «Перун», 2007. 290 с.
8. Кашанина Т.В. Юридическая техника : учебник. Москва : Эксмо, 2007. 171 с.
9. Титов В.Д. Логіка : підручник. Харків : Право, 2005. 207 с.

Deineka V. The history, current state and prospects of the development of labor law legislation in Ukraine

Summary. The article is devoted to the category of the employment contract in the Ukrainian legislation as for the historical aspect and contemporary realities.

Through the analysis of the first acts of the domestic legislation established that the current definition of “contract of employment” is historically established. However, despite the dynamism of the relations arguments that such a thing is not fully consistent with modern trends of the employment contract. It is noted that in the current Labor code is to focus on personal nature of work and change outdated design as “to be subject of internal labor regulations”. Studied the draft laws “On amendments to some legislative acts of Ukraine on strengthening the protection of the rights of workers and to prevent the use of undeclared work” and “On amendments to the Labour Code of Ukraine on strengthening the protection of worker’s rights in the employment contract and dismissal from work”, which contained proposals for a new edition of the concept of “employment contract”. It is stressed that the definition in these projects are quite similar and require some clarification. Also was analyzed the Recommendation of the International labour organization № 198 “On the employment relationship”, which defined the constituent elements of labor relations. In particular, attention is focused on the characteristics of the work and payments. Considering the acts above, the position of scientists and the rules of logic the author’s definition of the employment contract was proposed.

Key words: employment contract, labor function, employer, owner of the enterprise, institution, organization or its authorized body, employee.

*Козаченко О. В.,**доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та інших кримінально-правових дисциплін
Миколаївського інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»**Сакун О. А.,**магістр права*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСТАВ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗА ПРИТОНОУТРИМАННЯ

Анотація. У статті на підставі визначення етимологічного походження терміна «притон» і тих юридичних ознак, які в нього вкладаються практикою протидії злочинності, зроблено висновок, що під притоном у кримінально-правовому значенні варто розуміти обстановку вчинення умисних злочинів протиправного (наркопритон) або аморального (притон розпусти) характеру, що являє собою певне приміщення, яке систематично (неодноразово) використовується з кримінально протиправною або аморальною метою на засадах конспірації власниками або іншими особами, що користуються ним на законних підставах, у результаті чого здійснюється посягання на громадський порядок, суспільну моральність або здоров'я населення. Притону притаманні такі ознаки: по-перше, притон – це факультативна ознака об'єктивної сторони кримінального правопорушення, яка пов'язується з обстановкою вчинення кримінального протиправного діяння; по-друге, під такою обстановкою вчинення кримінального правопорушення варто розуміти тільки певне приміщення, яке обладнане або пристосоване під наркопритон або притон розпусти; по-третє, суб'єктами вчинення притонуотримання є власники або особи, які користуються приміщеннями на законних підставах; по-четверте, притон пристосовується для надання відповідних послуг іншим особам, тобто тим, хто не є членом сім'ї власника або законного користувача приміщення; по-п'яте, притон використовується з кримінально-протиправною метою систематично (два й більше разів); по-шосте, діяльність притонуотримувача заподіює шкоду громадському порядку, суспільній моральності або здоров'ю населення; по-сьоме, зазвичай притони функціонують на засадах конспірації, коли їх протиправний або аморальний характер прикривається ознаками легальної діяльності чи буденного життя. Проведений аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак складів злочинів, які є підставами для кримінальної відповідальності за притонуотримання, дає підстави для висновку, що в цих складах злочинів існує значна кількість ознак, які за своїм змістом співпадають між собою, тому три складів злочинів можуть бути об'єднані в одну статтю кримінального закону під назвою «Створення й утримання притону». Статтю доцільно розмістити в розділі XII Особливої частини КК України, оскільки складів злочинів, які містяться в ній, посягають на громадський порядок, що не допускає аморального та протиправного використання житла чи іншого володіння особи.

Ключові слова: притон, притон розпусти, наркопритон, житло або інше володіння особи, спеціальна конфіскація.

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) України передбачено три самостійні складів злочину, в яких передбачається відповідальність за суспільно небезпечні діяння, вчинені в обстановці притону: ст. 302 КК України «Створення або утримання місць розпусти і звідництва», ст. 317 КК України «Організація та утримання місць для незаконного вживання, виробництва та виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів», ст. 322 КК України «Незаконна організація або утримання місць для вживання одурманюючих засобів». При цьому перше з указаних кримінальних правопорушень – притон розпусти – належить до злочинів проти громадського порядку та моральності (розділ XII Особливої частини КК України), а два останні – наркопритон, – до діянь, які посягають на встановлений порядок обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів (розділ XIII Особливої частини КК України). Суспільна небезпека притонуотримання полягає в тому, що організація або утримання притону, як правило, супроводжується вчиненням значної суспільно небезпечних діянь. Сюди насамперед належать злочини, пов'язані з наркотиками, а також схилення неповнолітніх до вживання наркотиків, залучення їх у вчинення антигромадських дій і злочинів, приховування злочинів і слідів злочинної діяльності, насильницькі дії сексуального характеру, зараження венеричною хворобою або ВІЛ-інфекцією тощо. Притон – це завжди детермінант злочинності, осередок, до якого тягнуться зв'язки між різними за своєю природою злочинами. Крім того, існування притону в житлі або іншому володінні особи ускладнює процес документування протиправних або антисоціальних діянь і, як результат, виявлення й розкриття кримінальних правопорушень, оскільки законом забезпечується недоторканість житла або іншого володіння особи.

Варто наголосити, що до проблеми протидії кримінально-правовими заходами притонуотриманню в кримінально-правовій науці зверталися багато дослідників, такі як Ю. Александров, Ю. Баулін, П. Біленчук, В. Борисов, В. Глушков, Н. Гуророва, Л. Дорош, М. Коржанський, О. Лемешко, Н. Мирошниченко, А. Музика, О. Перепелиця, І. Поплавський, Є. Стрельцов, В. Туляков, Е. Фесенко, М. Хруппа й багато інших. Однак зазначені та інші науковці здебільшого зосереджувалися на дослідженні окремих видів притонів (наркопритони, притони розпусти), не приділяючи належної уваги комплексному аналізу притонуотримання.

Мета статті полягає в аналізі окремих конструктивних ознак підстав застосування кримінально-правових заходів за притонуотримання й обґрунтування пропозицій щодо оптимізації їх нормативного закріплення в межах однієї статті Особливої частини КК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етимологічний аналіз походження терміна «притон» сходиться до таких слів російської мови, як гавань, пристань, тобто місця, пристосовані для їх більш ефективного використання. На підставі аналізу кримінологічного та кримінально-правового змісту поняття «притон» можна зробити загальний висновок, що під притоном у кримінально-правовому значенні варто розуміти обстановку вчинення умисних злочинів протиправного (наркопритон) або аморального (притон розпусти) характеру, що являє собою певне приміщення, яке систематично (неодноразово) використовується з кримінально протиправною або аморальною метою на засадах конспірації власниками чи іншими особами, що користуються ним на законних підставах, у результаті чого здійснюється посягання на громадський порядок, суспільну моральність або здоров'я населення.

Отже, притону як кримінально правовому поняттю притаманні такі ознаки. По-перше, притон – це факультативна ознака об'єктивної сторони кримінального правопорушення, яка пов'язується з обстановкою вчинення кримінально протиправного діяння. Відповідно до положень кримінально-правової доктрини, яка досліджує склад кримінального правопорушення та його ознаки – обов'язкові й факультативні, обстановка вчинення кримінального правопорушення – це сукупність конкретних об'єктивних обставин, умов, у яких кримінально протиправне діяння може бути вчинене [1, с. 47]. Варто наголосити, що кримінально-правове значення має лише та обстановка, яка вказана в диспозиції кримінально-правової норми. Обстановка під час конструювання ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення законодавцем використовується як основна (конструктивна), кваліфікуюча або привілейована ознака. У злочинах, пов'язаних із притонуотриманням, обстановка вчинення діяння виступає як конструктивна ознака, встановлення якої в конкретному суспільно небезпечному діянні є обов'язковою умовою для його кваліфікації як кримінального правопорушення.

По-друге, під такою обстановкою вчинення кримінального правопорушення варто розуміти тільки певне приміщення, яке обладнане або пристосоване під наркопритон або притон розпусти. Насамперед до таких приміщень належить житло або інше володіння особи. Поняття «житло», «інше володіння особи» не мають своєї легальної дефініції в КК України, їх зміст визначається лише в теорії кримінального права й у правозастосовній практиці. Традиційно поняття «житло», «інше володіння особи» по-різному визначаються вченими-криміналістами. Зокрема, під житлом окремі науковці пропонують розуміти «призначене для постійного проживання людини приміщення (або вказаного призначення будинок), у якому відокремлено протікає її особисте життя» (С. Лыченко) [2, с. 69]. Запропоноване визначення навряд чи можна визнати вдалим, оскільки воно, крім прямої вказівки на форми житла (приміщення для проживання або будинок), містить таку характеристику, як «місце протікання особистого життя», що не може бути юридично однозначно чітко визначеною. Інший підхід запропоновано дослідником Г. Руновим, який зазначає, що житло – це «житловий будинок із усіма житловими та нежитловими приміщеннями, що утворюють із таким будинком нерозривне ціле або мають із ним одну (або більше) капітальну стіну, ізольоване приміщення у житловому будинку, а

також інші приміщення, призначені для задоволення тимчасової потреби людини у житлі, для постійного або тимчасового проживання в них незалежно від придатності до проживання та від належності до житлового фонду України» [3, с. 71]. Таке визначення видається більш поміркованим і системним, оскільки воно охоплює спеціально-технічні характеристики приміщень (цілі призначення приміщень, наявність капітальних стін тощо), поряд із якими використовуються соціально-побутові властивості останнього (задоволення потреб людини; залежність (незалежність) від придатності до проживання) та юридичні ознаки (зарахування (не зарахування) чинним законодавством до житлового фонду України). У кримінально-правовій доктрині набуло поширення таке визначення житла, яке сформульоване авторами підручника з кримінального права, які є представниками київської школи права: «Житло – це житловий будинок, квартира, будь-які будівля, приміщення, які призначені для постійного чи тимчасового проживання в них. Житлом мають визнаватись залізничні вагони, причепа до транспортних засобів, каюти на річкових чи морських суднах, призначені для проживання в них протягом певного часу людей. При цьому немає значення, чи є зазначені предмети власністю особи, чи знаходяться у її володінні або користуванні» [6, с. 454]. Запропоноване визначення має суттєвий недолік, оскільки воно містить досить широке трактування форм житла шляхом зарахування до останнього вагонів, причепів до транспортних засобів, каюти суден тощо. За такого підходу автори підручника висловлюють позицію стосовно житла, недоторканність якого гарантується державою, натомість житло як ознака притону має аналізуватися з інших правових позицій. Варто враховувати, що житло в кримінальному праві набуває різного значення залежно від характеру вчинення кримінально протиправних діянь, тому категорія «житло» використовується в таких випадках: по-перше, кримінальне право, гарантуючи недоторканність житла та іншого володіння особи, передбачає відповідальність за порушення недоторканності житла (наприклад, ст. 162 КК України); по-друге, житло нормативно закріплюється як місце вчинення кримінального правопорушення (наприклад, ч. 3 ст. ст. 185, 186, 187 КК України); по-третє, кримінальне право передбачає відповідальність за неналежне (тобто з протиправною або аморальною метою) використання житла, яке може розглядатися як обстановка вчинення злочину (ст. ст. 302, 317, 322 КК України, в яких і передбачається відповідальність за притонуотримання). Отже, визначення житла й іншого володіння особи безпосередньо залежить від тієї ролі, яку воно відіграє в процесі конструювання складу злочину.

По-четверте, суб'єктами вчинення притонуотримання є власники або особи, які користуються приміщеннями на законних підставах. Відсутність законних підстав для користування відповідним приміщенням – право власності, договір оренди тощо, виключає можливість кваліфікації діяння як притонуотримання.

По-п'яте, притон пристосовується для надання відповідних послуг іншим особам, тобто тим, хто не є членом сім'ї власника або законного користувача приміщення. Відповідно, якщо члени сім'ї або близькі родичі або інші особи, які постійно або тимчасово проживають у певному приміщенні, використовують останнє як наркопритон або притон розпусти, вони несуть відповідальність за іншими статтями кримінального закону, що пов'язані з відповідальністю за притонуотримання.

По-шосте, притон використовується з кримінально-протиправною метою систематично (два й більше рази). Разове використання приміщення з передбаченою законом кримінально протиправною

або аморальною метою не створює підстав для відповідальності за притонування.

По-шосте, діяльність притонотримувача заподіює шкоду громадському порядку, суспільній моральності або здоров'ю населення [5, с. 356–360].

По-сьоме, зазвичай притони функціонують на засадах конспірації, коли їх протиправний або аморальний характер прикривається ознаками легальної діяльності чи буденного життя [6].

Проведений аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак складів злочинів, які є підставами для кримінальної відповідальності за притонування, дає підстави для висновку, що в цих складах злочинів існує значна кількість ознак, які за своїм змістом співпадають між собою, тому три склади злочинів можуть бути об'єднані в одну статтю кримінального закону під назвою «Створення та утримання притону». Цю статтю доцільно розмістити в розділі XII Особливої частини КК України, оскільки склади злочинів, які містяться в ній, посягають на громадський порядок, що не допускає аморального та протиправного використання житла або іншого володіння особи. У цій статті частина перша та друга мають містити основний склад злочину: створення й утримання притону, різниця між якими проводиться за ознаками мети створення притону: в частині першій варто передбачити відповідальність за організацію та утримання місць розпусти, а в частині другій – організацію або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або одурманюючих засобів. Частина третя такої статті повинна містити вказівки на кваліфікуючі ознаки притонотримання, до яких варто зарахувати вчинення діяння повторно, з корисливих мотивів, групою осіб або із залученням неповнолітньої особи. Реалізація зазначеної пропозиції дасть можливість об'єднати три самостійні статті в одну, що позитивно відобразиться як на структурі Особливої частини КК України, так і на практиці застосування кримінально-правових положень, які орієнтовані на протидію притонотриманню.

На окрему увагу заслуговує практика застосування кримінально-правових норм у частині як особливостей кваліфікації, так і застосування окремих кримінально-правових заходів. У результаті проведеного дослідження підсумкових судових рішень, винесених судами Херсонської, Миколаївської та Одеської областей з 2015 по 2018 роки, встановлено такі особливості вчинення злочинів, пов'язаних із притонотриманням. По-перше, самостійно ці злочини на практиці не зустрічаються й має місце реальна сукупність з іншими злочинами. По-друге, в більшості випадків вони вчиняються групою осіб. По-третє, вироки, які ухвалюються за утримання наркопритонів, є суттєво більш суворими, аніж за утримання притонів розпусти. По-четверте, жодний із досліджених вироків за вказані роки не містив застосування спеціальної конфіскації житла, яке використовувалась під притон, хоча ч. 1 ст. 96-1 КК України таку можливість для суду передбачає [7].

Висновки. На основі проведеного дослідження підстав кримінальної відповідальності за притонотримання можемо вказати на доцільність об'єднання складів злочинів, передбачених статтями 302, 317, 322 КК України, в одну статтю, що дасть змогу оптимізувати нормативне закріплення кримінальних правопорушень і, як результат, створить передумови для ефективної протидії діянням, що вчиняються в умовах протиправного або аморального використання приміщень. Особливої уваги вимагає необхідність застосування спеціальної конфіскації приміщень, що використовуються як наркопритони або притони розпусти.

Література:

1. Козаченко О.В., Мусиченко О.М. Кримінальне право України: Загальна частина : конспект лекцій – довідник. Миколаїв : Ліон, 2017. 298 с.
2. Ільченко С. Визначення поняття житла. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 6. С. 64–72.
3. Рунов Г.Ю. До проблеми визначення поняття «житло» у кримінальному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 12. С. 68–79.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ : Дакор, 2008. 1023 с.
5. Козаченко О.В. Деякі питання реформування кримінального законодавства щодо злочинів проти здоров'я населення. *Актуальні проблеми політики* : збірник наукових праць. 2003. С. 356–360.
6. Козаченко А.В. Наркотизм и организованные формы транснациональной преступности на юге Украины. *Интернет-портал «Мир против организованной преступности и коррупции»*. URL: www.inter.criminology.org.ua (дата звернення: 20.09.2019).
7. Козаченко О.В. Спеціальні кримінально-правові заходи. *Актуальні проблеми політики* : збірник наукових праць. 2013. Вип. 49. С. 209–218.

Kozachenko O., Sakun O. Some aspects of the normative determination of the grounds for using of criminal law measures for den maintenance

Summary. In the article, on the basis of determination of the etymological origin of the term “den” and those legal features which are involved of the crime-fighting practice, it is concluded that den is the situation of commitment a premeditated crime of illegal (drug den) or immoral (a house of prostitution) character, that is a certain room which is systematically (repeatedly) used for criminal or immoral purposes on a conspiracy basis by owners or other people, who use them on legal grounds, resulting in breach of public order, public morality or public health. Den has the following features: first, the den is an optional feature of the objective side of the criminal offense which is related to the situation of committing a criminal offense; secondly such a situation of a criminal offence should be understood as a certain room which is equipped or adapted to a drug den or a house of prostitution; thirdly the subjects of commitment are the owners or people who use the room on legal grounds; fourthly the den is adapted to providing relevant services to other people, that is, those who are not members of the family of the owner or legal user of the room; fifth den is systematically used for criminal purposes (two or more times); sixth, den maintainer's activity causes damage to public order, public morality or public health; seventhly, dens usually operate on a conspiracy basis when their unlawful or immoral character is covered by signs of legal activity or everyday life. The analysis of the objective and subjective features of the crimes, which are the grounds for criminal responsibility for den den maintenance gives the reason to conclude that that there are a significant number of signs in these crime scenes that are identical in content, and that is why three crimes can be combined into one article of the criminal law entitled “Creation and Maintenance of the Den”. This article should be published in the section XII of the Special part of the Criminal Code of Ukraine as involved crimes offend public order which does not allow immoral and unlawful use of dwelling or other person's possession.

Key words: den, house of prostitution, drug den, dwelling or other person's possession, special confiscation.

Собко Г. М.,*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Одеського державного університету внутрішніх справ*

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРИМУС», «ПРИМУШУВАННЯ» ТА «НАСИЛЬСТВО»

Анотація. Статтю присвячено співвідношенню таких схожих за значенням понять у кримінальному законодавстві України, як «примус», «примушування» та «насильство». З прийняттям у 2001 р. Кримінального кодексу України фізичний та психічний примус законодавчо зараховано до обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, тому особливий науковий інтерес становить питання співвідношення примусу як з іншими обставинами, так із іншими суміжними кримінально-правовими поняттями.

Поняття «примус», «примушування» та «насильство» належать до числа ключових у кримінальному праві, від їх правильного розуміння залежать і вірна кваліфікація діяння, і визначення ролі співучасника, і справедливе покарання. Однак визначення вказаних понять не утворюють системи і часом суперечать один іншому. Завданнями кримінально-правової науки в такому разі є чітке їх розмежування, чітка та детальна трактовка, що виключає всі можливі протиріччя в судово-слідчій практиці.

Поняття «насильство» та «примус» широко використовуються для позначення дій, які вчиняються проти або поза волею особи, на яку вони спрямовані. Ці поняття в одних випадках вживаються як синоніми, в інших – використовують для позначення протилежних за значенням понять (протиправне насильство та правомірний примус), а інколи їх розглядають як складову частину одне одного (насильство у формі фізичного чи психічного примусу). Термін «насильство», на відміну від «примусу», має яскраво негативне забарвлення і не використовується для позначення соціально корисних дій, таких як, наприклад, виривання хворого зуба в дитини. У такому разі використовують поняття «примус» – примусове лікування, примусова операція. Задля кращого розуміння змісту та співвідношення понять «насильство» та «примус» варто дослідити їх визначення, розкрити зміст основних ознак та порівняти їх, визначивши спільні та відмінні риси.

Ключові слова: примус, насильство, примушування, фізичне насильство, психічне насильство.

Постановка проблеми. Конституцією України проголошено, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачене законодавством (ст. 19 Конституції), а права та свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55 Конституції).

Поняття «примус», «примушування» та «насильство» належать до числа ключових у кримінальному праві, від їх правильного розуміння залежать і вірна кваліфікація діяння, і визначення ролі співучасника, і справедливе покарання. Однак визначення вказаних понять не утворюють системи і часом

суперечать один одному. Завданнями кримінально-правової науки в такому разі є чітке їх розмежування, чітка та детальна трактовка, що виключає всі можливі протиріччя в судово-слідчій практиці.

Поняття «насильство» та «примус» широко використовуються для позначення дій, які вчиняються проти або поза волею особи, на яку вони спрямовані. і поняття в одних випадках вживаються як синоніми, в інших – використовують для позначення протилежних за значенням понять (протиправне насильство та правомірний примус), а інколи їх розглядають як складову частину одне одного (насильство у формі фізичного чи психічного примусу). Термін «насильство», на відміну від примусу, має яскраво негативне забарвлення і не використовується для позначення соціально корисних дій, таких як, наприклад, виривання хворого зуба в дитини. У такому разі використовують поняття «примус» – примусове лікування, примусова операція. Задля кращого розуміння змісту та співвідношення понять «насильство» та «примус» варто дослідити їх визначення, розкрити зміст основних ознак та порівняти їх, визначивши спільні та відмінні риси.

Проблему визначення та співвідношення понять «насильство» та «примус» протягом останніх років досліджували такі вчені, як А.А. Гусейнов, А.Е. Жалінський, В.В. Іванова, Л.М. Кулик, Ю.В. Лисюк, Н.В. Машинська, Д.В. Попов, Ю.Л. Приколотіна, Л.В. Сердюк, Р.Д. Шарапов та інші. Однак їхні праці містять аналіз окремих ознак насильства та примусу як загальнонаукової чи кримінально-правової категорії, а співвідношення цих понять або взагалі не розглядалося, або містить неоднозначні, подекуди взаємно протилежні висновки. Питаннями, пов'язаними із визначенням фізичного та психічного примусу, а також співвідношенням цієї обставини з іншими кримінально-правовими поняттями займалися такі вчені, як Ю.В. Александров, І.Н. Алексеев, Р.Ш. Бабанли, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, Р.В. Вереша, Є.Г. Веселов, В.К. Гришук, І.С. Жданова, В.В. Калугін, О.О. Кваша, Т.Ю. Кобозева, Г.К. Костров, Н.В. Лісова, О.В. Мізіна, В.О. Навроцький, І.І. Слуцький, М.С. Таганцев, Т.І. Якімець та низка інших дослідників.

Мета статті – аналіз окресленої проблематики, співвідношення понять «примус» і «примушування» та «насильство».

Виклад основного матеріалу дослідження. Вирішуючи питання щодо співвідношення понять «злочинний примус» та «злочинне примушування», Т.Ю. Кобозева вказує, що вони відрізняються за характером та ступенем суспільної небезпечності застосовуваного насильства як способу впливу на волю особи. Фізичне насильство та погроза його застосування не можуть бути способом примушування, життя та здоров'я не

ставляться в безпеку такою ж мірою, як при насильстві та примусі. Насильницька складова частини категорії «примушування» є менш вираженою, ніж у категорії «примус» [1, с. 14].

На нашу думку, така авторська модель щодо співвідношення аналізованих понять не містить належного підґрунтя. Незрозуміло, чому вчена наполягає на тому, що вказані поняття відрізняються за ступенем суспільної небезпечності? Чи це викликано аналізом законодавства, чи дослідженням практики?

Л.В. Сердюк зазначає, що «примушування» є м'якішим, порівняно із «примусом», впливом. При «примушуванні» злочинець дає зрозуміти, що помститься в майбутньому, приклад – вимога до касира віддати гроші під загрозою припинити інтимні стосунки. Оскільки перешкоди є переборними, потерпілий має можливість вибору поведінки. Натомість при «примусі» можливості вибору зведені до мінімуму, приклад – вимога до касира віддати гроші під загрозою пістолета [2, с. 269–270]. На нашу думку, співвідношення таких понять за критерієм м'якості є помилковим. Своєю чергою, за критерієм м'якості варто визначати не співвідношення кримінально-правових понять примусу та примушування, а визначати співвідношення кримінально-правового поняття із примусом, який не має кримінально-правового значення.

Визначаючи співвідношення примусу із суміжними кримінально-правовими категоріями, О.В. Мізіна дійшла висновку, що категорії «примушування» та «примус» співвідносяться як ціле та частина. При цьому примушування виступає в ролі цілого як більш широке та містке поняття порівняно із примусом [3, с. 15].

Така позиція вченої також є дискусійною, оскільки незрозуміло на чому ґрунтується висновок щодо віднесення примушування до цілого, а примусу – до його частини.

Схожій позиції щодо співвідношення вказаних понять дотримувався М.І. Загородніков, він вважає, що термін «примушування» є ширшим за термін «примус», адже «примушування» включає у себе також обіцянки, обман, підкуп [4, с. 139–140]. Така позиція, вочевидь, ґрунтується на аналізі норм кримінального закону. Дійсно, навіть у чинному КК аналіз норм, які встановлюють відповідальність за примушування, дає змогу дійти висновку, що способом примушування де-юре може бути визнано обман. Однак, на нашу думку, такий підхід законодавця ґрунтується на хибному розумінні сутності примушування. За своїм змістом примушування не може охопити такий спосіб впливу на особу, як обман, натомість ми вважаємо, що обман та примушування співвідносяться не як діяння (примушування) та його спосіб (обман), а як рівноцінні способи впливу на особу, з метою визначення її поведінки.

Таким чином, визначення співвідношення понять «примус» та «примушування» на підставі помилкового законодавчого формулювання норм КК України не може бути визнано обґрунтованим.

Є.Г. Весселов, визначаючи співвідношення примусу та примушування, вказує, що вони є поняттями, які не перетинаються, обидва цих явища спрямовані на здійснення впливу на потерпілого, але в них принципово відрізняються способи такого впливу. Вчений вважає, що застосування серйозного насильства, погроза заподіяння смерті або значної шкоди здоров'ю становлять не примушування, а примус. Ненасильницькі способи впливу на волю особи (переконання, обман, підкуп) не створюють стану примусу [5].

Ми вважаємо, що такі висновки автора не можна визнати обґрунтованими. Покладення у критерії для пошуку відмінностей таких понять, як «серйозність насильства», не вирішить проблеми, а лише її ускладнить, оскільки серйозність, примушувальність є настільки оціночними поняттями, що визначити правила віднесення насильницького впливу до серйозного чи не серйозного, на нашу думку, неможливо. Пошук відмінностей між примушуванням та примусом, на нашу думку, є непотрібним штучним створенням наукових абстракцій, які можуть лише ускладнити правотворчу та правозастосовчу діяльність. На нашу думку, поняття «примушування» та «примус» у межах кримінального права варто розуміти як слова-синоніми та не ускладнювати кримінально-правову науку пошуком критеріїв щодо їх розмежування.

На особливості законодавчого закріплення поняття «примус» у Загальній частині та поняття «примушування» в Особливій частині звернув увагу і О.Л. Гуртовенко. На підставі аналізу норм КК та значення, з яким використовуються аналізовані слова, вчений обґрунтовує висновок, що терміни «примус», «примушування», «з метою спонукання» є рівнозначними за змістом. Науковець підкріплює висновок дослідженими особливостями і додатковими можливостями української мови, внаслідок чого констатує, що слово «примус» означає як явище, діяння взагалі, так і сам процес, діяння, що триває в часі, а «примушування» – лише сам процес, діяння, що триває в часі. Швидше за все, така неузгодженість не є наслідком цілеспрямованого й обміркованого використання можливостей української мови. Вважаючи юридично необґрунтованим вживання зазначених різних термінів, О.Л. Гуртовенко обґрунтовує доцільність та необхідність заміни у КК України терміна «примушування» на термін «примус» [6, с. 152].

Таким чином, ми вважаємо, що здійснювати наукове розмежування не потрібно. Водночас законодавче регулювання кримінально-правового значення «примусу» та «примушування» дає змогу виокремити їх відмінні риси.

Примус у статтях КК України означає як процес, так і результат. Фізичний та психічний примус як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння, означає, що внаслідок впливу примушувач досяг результату – примушуваний заподіяв шкоду правоохоронюваним інтересам, оскільки якщо примушувач не досягає результату, відсутні підстави говорити про наявність обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння. Примус як спосіб підбурювання в законодавчому розумінні також означає як процес, так і результат – внаслідок примусу підбурюваний вчиняє кримінальне правопорушення. Аналогічні аргументи стосуються примусу, вчинення кримінального правопорушення під впливом якого є обставиною, що пом'якшує покарання.

Своєю чергою, примушування в законодавчому розумінні може означати лише процес, тоді як кінцевий результат – виконання чи невиконання вимоги не має юридичного значення для вирішення питання кримінальної відповідальності. Так, кримінальні правопорушення, які полягають у примушуванні (священнослужителя до проведення релігійного обряду, до відмови від давання показань, до заняття проституцією), є кримінальними правопорушеннями із формальним складом, відповідальність за які настає незалежно від того, чи досяг винний результату – вчинення примушуваним дій або відмови від вчинення дій, які вимагав примушувач.

Примус, згідно із законодавчим регулюванням, передбачає вимогу щодо заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони.

Примушування передбачає вимогу поведінки, яка здебільшого не заподіє шкоду об'єктам кримінально-правової охорони. Так, відсутній склад кримінального правопорушення в діях священнослужителя, який внаслідок примушування відмовиться проводити релігійний обряд; не є кримінально-протиправними дії особи, яка внаслідок примушування відмовиться здійснювати своє виборче право; не є кримінально-правовими дії особи, яка внаслідок примушування виконає своє цивільно-правове зобов'язання. Виключення із цього правила становить лише примушування до відмови від давання показань, оскільки така відмова є окремим складом кримінального правопорушення, та особа, яка внаслідок примушування відмовиться давати показання заподіє шкоду об'єкту кримінально-правової охорони. Водночас у цьому разі простежується зв'язок із Загальною частиною КК України, оскільки заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам внаслідок фізичного чи психічного впливу може бути визнано обставиною, що виключає кримінальну протиправність діяння.

Наостанок окреслимо специфічні ознаки примушування та встановимо сутність та зміст цього явища. З'ясуємо, що розуміють під примушуванням автори тлумачних словників. У тлумачних словниках української мови знаходимо: примушувати – 1. Вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання; принукати, силувати, неволити, зневолити, усилювати. Добиватися чого-небудь, застосовуючи силу. 2. У другому значенні – своєю дією, вчинками викликати певні дії, вчинки, стан, ставлення до чого-небудь і т. ін. у когось іншого. Викликати у кого-небудь якусь дію, вчинок і т. ін. 3. Своїми зусиллями викликати, зумовлювати вияв чого-небудь [7, с. 712].

Примус, своєю чергою, – натиск із чийогось боку; примушування // Зусилля над собою // Зумовлена кимсь або чимсь необхідність діяти певним способом незалежно від бажання. // Натиск, зумовлений законом [8, с. 1124].

Автор іншого словника поняття «примушувати» представляє у двох значеннях: 1. Вимагати в когось виконання чогось незалежно від його волі, бажання. 2. Спонукаючи когось робити, виконувати що-небудь [9, с. 615].

При визначенні співвідношення понять «примус» та «насильство» вказується, що примус – це частина насильства (в широкому розумінні), а насильство (у вузькому розумінні) – це спосіб фізичного примусу.

На наш погляд, така позиція цілком обґрунтовано ілюструє правову природу примусу, а також особливості його співвідношення із насильством. Вплив на особу поза волею, або вплив, який призводить до виключення свободи волі, не може оцінюватися як примус, це є насильство. Тому варто погодитись із таким розмежуванням понять «насильство» та «примус». За своїм кримінально-правовим значенням зовнішні прояви насильства та примусу можуть бути ідентичними, однак їх кінцева мета – при примусі вплинути на волю з метою зміни поведінки, а при насильстві – заподіяти шкоду фізичній недоторканності, здоров'ю, завдати страждань – відрізняє вказані поняття за їх кримінально-правовим змістом. Р.С. Токарчук слушно констатує, що усі форми примусу об'єднані єдністю своєї ролі. Всі вони слугують умовами досягнення цілей винного шляхом безпосереднього впливу на людину, який посягає на її фізичну

або психічну недоторканність для підкорення особи всупереч (проти або поза) її волі, вимушення її діяти або утриматись від дій, відчутти щось або пережити [10, с. 83].

Поняття «насильство» і «примус» не можуть бути співвіднесені як частина і ціле, тому варто погодитись із тим, що, з одного боку, примус може бути визначено як частину насильства (при цьому інша частина насильства – це насильство, яке не поєднується із вимогою), а, з іншого боку, насильство (як фізичне, так і психічне) виступає способом примусу. Підсумовуючи, варто вказати, що насильство і примус мають розглядатись як взаємопов'язані кримінально-правові поняття, які не є тотожними. Якщо насильство поєднується із вимогою – це примус, якщо ж насильство не поєднується із вимогою, то воно не спрямовується на підкорення волі особи, а тому не може бути оцінено як примус.

Поняття «силування», «насильство» не випадково стоять в одному синонімічному рядку із поняттям «примушування», оскільки саме насильство і є способом примушування. Щодо цього висновку нам здається логічно обґрунтованою позиція Н.М. Ярмиш, яка переконує, що не існує фізичного примушування як такого. На її думку, те, що за традицією називають «фізичним примусом», є насильством, яке слугує додатковим засобом впливу на психіку особи, котра примушується. Власне, варто погодитись із судженням, що примушування являє собою психічне насильство, яке може підкріплюватися насильством фізичним [11, с. 38, 42].

Висновки. У науці склалось два протилежних підходи до розуміння співвідношення понять «примус» і «примушування»: як понять, які є різними за змістом, та як понять, які є тотожними за змістом. Нами підтримано та додатково обґрунтовано позицію щодо розуміння цих понять як тотожних, а також встановлено відмінності цих понять у зв'язку з особливостями їх законодавчого закріплення. З метою уніфікації норм КК України підтримано пропозицію щодо заміни поняття «примушування», використаного в Особливій частині КК України, на поняття «примус».

Література:

1. Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 2011. 18 с.
2. Сердюк Л.В. О понятии насилия в уголовном праве. Уголовно-правовая охрана личности и ее оптимизация. *Науч.-практ. конф., посвященная памяти профессора А.Н. Красикова* / под ред. Б.Т. Разгильдиева ; Министерство образования РФ, Саратовская гос. академия права. Саратов : Изд-во Саратовской гос. академии права, 2003. 270 с.
3. Мизина О.В. Уголовно-правовая оценка принуждения в системе обстоятельств, исключающих преступность деяния. Владивосток : Дальневосточный гос. ун-т, Юрид. ин-т, 2009. 18 с.
4. Загородников Н.И. Преступления против здоров'я. Москва : Юрид. лит., 1969. 168 с.
5. Веселов Е.Г. Физическое или психическое принуждение как обстоятельство, исключающее преступность деяния : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. URL : http://www.dissers.info/disser_66629.html.
6. Гуртовенко О.Л. Психічне насильство у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2007. 251 с.
7. Новый тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад.: В.В. Яременко. О.М. Сліпушко. Київ : Вид-во «АКОНІТ», 2000. Т. 3. 928 с.

8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод і допов.) / [Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
9. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. 848 с.
10. Токарчук Р.Е. Насильственные хищения: социальная природа норм и вопросы совершенствования уголовной ответственности. Москва: Юрлитинформ, 2011. С. 83.
11. Ярмиш Н.М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики). Харків : Основа, 1999. 84 с.

Sobko G. The relation between the terms “coercion”, “coercion” and “violence”

Summary. The article is devoted to the correlation of concepts similar in meaning to the criminal law of Ukraine, such as “coercion”, “coercion” and “violence”. With the adoption in 2001 of the Criminal Code of Ukraine, physical and mental coercion is legally referred to as circumstances that exclude criminal wrongdoing, so the special interest of concern is the relation of coercion with other circumstances and with other related criminal law concepts.

The concepts of “coercion”, “coercion” and “violence” are among the key in criminal law, and their correct understanding

depends on the correct qualification of the act, the definition of the role of the accomplice, and just punishment. However, the definitions of these concepts do not form a system and sometimes contradict one another. The objectives of criminal law in this case are a clear delineation, clear and detailed interpretation, which eliminates all possible contradictions in the judicial investigative practice.

The terms “violence” and “coercion” are widely used to refer to actions taken against or out of the will of the person targeted. In some cases, these terms are used as synonyms, in others they are used to refer to concepts that are opposite in meaning (unlawful violence and legitimate coercion), and sometimes they are considered as part of each other (violence in the form of physical or mental coercion). The term “violence”, unlike “coercion”, has a bright negative color and is not used to refer to socially beneficial actions, such as, for example, tearing out a diseased tooth in a child. In this case, use the term “compulsion” – compulsory treatment, compulsory surgery. For a better understanding of the meaning and correlation of the concepts of “violence” and “coercion”, it is necessary to examine their definitions, to uncover the meaning of the main features and to compare them by identifying common and distinct features.

Key words: coercion, violence, coercion, physical abuse, mental abuse.

*Андрушко А. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Ужгородського національного університету*

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ НЕЗАКОННЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ АБО ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті на підставі аналізу наявної емпіричної бази (матеріалів 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік) досліджено особливості кримінологічної характеристики осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Шляхом узагальнення даних, що стосуються 558 засуджених за вчинення вказаного посягання, розкрито соціально-демографічні (стать, вік, освітній рівень, працевлаштованість, рід занять, сімейний стан, громадянство, національність, місце проживання тощо), соціально-рольові (становище, яке ці особи займають у суспільстві, виконувани ними соціальні ролі), морально-психологічні (ціннісно-нормативна сфера, емоційні, вольові властивості тощо) та кримінально-правові (мотиви, якими керувались особи при вчиненні даного злочину, їхнє ставлення до вчиненого, форми співучасті тощо) ознаки особи злочинця, що вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Запропоновано кримінологічний портрет особи, котра вчиняє вказане посягання, а також здійснено типологізацію цієї категорії осіб. Підкреслено, що надана кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, дозволяє краще зрозуміти механізм вчинення відповідних злочинів, їх причини.

Ключові слова: злочини проти волі, честі та гідності особи; незаконне позбавлення волі або викрадення людини, кримінологічна характеристика, особа злочинця.

Постановка проблеми. Проблема особи злочинця, поза сумнівом, є однією з центральних в кримінології. Глибоке вивчення особи злочинця дозволяє з'ясувати причини протиправної поведінки, що, своєю чергою, створює передумови для успішного запобігання злочинним діям, а також дає змогу здійснювати ефективну роботу, спрямовану на виправлення осіб, котрі їх вчинили.

Оскільки особи, що скоїли кримінально карані діяння, характеризуються значною кількістю притаманних їм ознак та особливостей, необхідно виокремити типові, характерні ознаки та властивості особи злочинця, котрі охоплюються поняттям «кримінологічна структура особи злочинця». У спеціальній літературі зазвичай виокремлюють такі її складові: соціально-демографічні, соціально-рольові, кримінально-правові та морально-психологічні [1, с. 74; 2, с. 87; 3, с. 83]. Виходячи з вказаних ознак, що характеризують особу злочинця, спробуємо надати кримінологічну характеристику особи, яка

вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 Кримінального кодексу України).

Зауважимо, що окремі кримінологічні особливості осіб, які вчинили вказаний злочин, раніше аналізувалися у працях В.С. Батиргарєєвої, О.О. Володіної, В.В. Голіни, О.В. Лисодеда та інших науковців. Разом із тим чимало відповідних питань залишаються недостатньо дослідженими. Крім того, з часу публікації цих праць минуло понад десять років, що актуалізує необхідність повторного звернення до даної проблематики.

Мета статті – на підставі наявної емпіричної бази (матеріалів 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік) дослідити особливості кримінологічної характеристики осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Автором узагальнено дані, що стосуються 558 засуджених за вчинення вказаного посягання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціально-демографічні ознаки особи злочинця самі по собі не є криміногенними, однак вони «характеризують злочинця як людину конкретної епохи, яка має соціальний статус і посідає певне місце у суспільних відносинах» [4, с. 97]. До найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують особу злочинця, традиційно відносять стать, вік, освітній рівень, сімейний стан, зайнятість, національну приналежність тощо. Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що кількість жінок, які вчинили розглядуваний злочин, становить 7%. Таким чином, незаконне позбавлення волі або викрадення людини – типовий «чоловічий» злочин¹. Факт того, що розглядуване діяння в абсолютній більшості (93%) випадків вчиняється чоловіками, пояснюється не лише загальновідомою меншою кримінальною активністю жінок. Здійснене нами дослідження засвідчило, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини – злочин, при вчиненні якого, як правило, застосовується фізична сила задля подолання опору потерпілої особи та недопущення можливості її звільнення. Зважаючи на це переважна частина відповідних посягань вчиняється фізично сильними чоловіками, а при виборі співучасників чоловікам віддають перевагу перед жінками. Крім того, не варто забувати, що викрадених людей здебільшого переміщують з того місця, у якому вони перебували, в те, де вони перебувати не бажають, на автомобілі (більшість водіїв, як відомо, становлять чоловіки). Важливо брати до уваги також відмінні від чоловіків психоемоційні особливості жінок, форми їхнього реагування на ті чи інші подразники зовнішнього впливу тощо. У спеціальній літературі зазначається, що жінки, які вчиняють даний злочин, як правило, діють у співучасті [2, с. 194; 6, с. 11–12; 7, с. 129; 8, с. 161;

¹ За даними окремих дослідників, усі 100% осіб, засуджених за викрадення людини, є особами чоловічої статі [5, с. 167].

9, с. 80]. Разом із тим наше дослідження не підтвердило відповідного факту. У складі групи осіб жінки вчинили даний злочин у 43,6% вивчених випадків. При цьому, діючи у співучасті, жінки в абсолютній більшості випадків були активними співвиконавцями розглядуваного посягання, а не його пособниками, як нерідко підкреслюється в кримінологічній літературі [5, с. 168; 10, с. 138; 11, с. 149; 12, с. 43; 13, с. 241]. Для прикладу, Любарський районний суд Житомирської області засудив жінку, котра у співучасті із знайомим чоловіком викрала приятельку, з якою перед тим спільно вживала алкогольні напої. Суд встановив, що, використовуючи свою чисельну перевагу, подавляючи волю потерпілої до опору, співучасники схопили останню за ноги та волосся і помістили до салону автомобіля, після чого перевезли до безлюдного місця, де заподіяли їй легкі тілесні ушкодження [14]. Відрізняються також ті випадки, в яких співучасниками злочинної групи були лише особи жіночої статі – жертвами вчинених ними посягань ставали інші жінки (вказані злочини були вчинені з мотивів помсти за заподіяну раніше образу). 56,4% засуджених за розглядуваний злочин жінок вчинили його одноосібно. При цьому в більшості (59,1%) випадків одноосібного вчинення жінкою незаконного позбавлення волі або викрадення людини потерпілими від нього ставали малолітні особи (відзначимо, що викрадачами дітей частіше є жінки, а не чоловіки²). Пояснюється це, вочевидь, біологічними та психологічними особливостями жінок, зокрема властивим їм материнським інстинктом. В 36,4% проаналізованих випадків одноосібного вчинення даного злочину жінками потерпілими від нього були особи жіночої статі. І тільки в одному випадку (4,5%) цей злочин одноособово вчинено жінкою щодо особи чоловічої статі (мати незаконно позбавила волі психічнохворого сина [16]). Таким чином, можна впевнено констатувати той факт, що потерпілими від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчинюваного жінками одноосібно, чоловіки стають вкрай рідко.

Кримінологи слушно відзначають, що на поведінку людей, їхні потреби та життєві установки серйозний відбиток накладає вік. З плином часу людина зазнає впливу середовища, в якому проживає, формує ціннісні орієнтації та інтереси, виробляє характер, набуває певного досвіду, навичок. Вік значною мірою визначає спосіб життя, життєві цілі людей, їхні потреби та коло інтересів, що не може не відобразитися й на протиправній поведінці [17, с. 21]. Згідно із статистичними даними, частка неповнолітніх серед осіб, що вчиняють злочини, не перевищує 8%, а найбільша кримінальна активність характерна для вікової групи 18–28 років (40%) [18, с. 99; 19, с. 133–139]. Що ж стосується осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, то їх вік у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0,9%, від 18 до 24 років – 15,8%, 25–29 років – 36,6%, 30–39 років – 30,6%, 40–49 років – 10,9%, 50–59 років – 2,7%, 60 років і старше – 2,5%. Таким чином, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 25 до 39 років. Це й не дивно, адже, як зазначалося вище, для вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини (передовсім для останнього!) зазвичай доводиться застосовувати фізичну силу, котрою володіє і якою ефективно може скористатися людина в найбільш активному віці. Крім того, кримінологами давно встановлено,

що особам молодіжного віку властиве вчинення злочинів агресивного, імпульсивного характеру (чимало розглядуваних нами злочинів сміливо можна віднести до таких), тоді як протиправна поведінка осіб старшого віку менш імпульсивна, більш обдумана, в тому числі й з точки зору можливих наслідків такої поведінки [17, с. 21; 20, с. 7, 26]. Вчинення аналізованого злочину неповнолітніми особами трапляється вкрай рідко; відзначимо, що окремі дослідники взагалі констатують повну відсутність осіб вказаного віку серед засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини [5, с. 167; 11, с. 150; 12, с. 43]. Даний факт певною мірою можна пояснити психологічними особливостями неповнолітніх, зокрема їхньою непосидючістю, небажанням очікувати настання бажаного результату упродовж тривалого часу [5, с. 169]. Зауважимо також, що розглядуваний злочин частіше вчиняється у сфері «дорослих» міжособистісних відносин, суб'єктами яких неповнолітні в силу свого віку зазвичай не є. Р.Е. Оганян та В.М. Пучнін вказують, що неповнолітні вчиняють викрадення людей лише за участю дорослих [8, с. 162; 9, с. 82]. Здійснене нами дослідження дозволяє не погодитись з таким твердженням: двоє з чотирьох неповнолітніх, що вчинили викрадення людини (ще один неповнолітній засуджений за незаконне позбавлення людини волі, не пов'язане з її викраденням), вчинили цей злочин одноосібно. При цьому потерпілими від вказаних посягань в обох випадках були неповнолітні. Так, Андрушівський районний суд Житомирської області засудив 17-річного В., який, застосувавши фізичне насильство до неповнолітньої, з якою перебував у неприємних відносинах, помістив її в багажник автомобіля, після чого переїз до лісового масиву з метою подальшого з'ясування відносин. В лісі хлопець змусив потерпілу копати собі яму, а потім заявив, що на цей раз пожалів її, але за це почав вимагати у неї гроші в сумі 100 гривень [21].

У віковій структурі засуджених за розглядуване посягання звертає на себе увагу також більш ніж удвічі більша кількість осіб похилого віку порівняно з кількістю неповнолітніх. Вказані особи вчиняють даний злочин здебільшого одноосібно у сімейно-побутовій сфері (щодо своїх дружин, співмешканок, психічнохворих дітей чи інших родичів). При цьому, як правило, йдеться про незаконне позбавлення волі, не пов'язане з викраденням людини. Утім, трапляються серед осіб похилого віку і викрадення людей. Вказані особи вчиняють їх одноосібно щодо малолітніх чи неповнолітніх, а також у співучасті з молодшими особами. Єдиним винятком із цього правила є кримінальне провадження, розглянуте 8 квітня 2011 року Тернопільським міськрайонним судом Тернопільської області. Суд засудив трьох пенсіонерів, які, діючи спільно за попередньою змовою, маючи на меті примусити потерпілого до виконання цивільно-правового зобов'язання, силою посадили його в автомобіль, після чого перевезли до будинку, в якому незаконно утримували і примушували до повернення грошей [22].

Варто також зауважити, що певні вікові особливості характерні для окремих різновидів розглядуваного посягання. Так, наприклад, середній вік викрадачок дітей перевищує 30 років. У спеціальній літературі слушно підкреслюється, що у таких випадках нерідко йдеться про жінок, котрі до моменту вчинення ними вказаного злочину встигають деградувати, не мають дітей і за станом свого здоров'я не можуть їх мати, морально опустилися, мають судимості, зловживають алкоголем, мають певні психічні аномалії, тощо [8, с. 162–163; 9, с. 82–83; 23, с. 145].

² Утім, відомі вітчизняні кримінологи В.В. Голіна та В.С. Батиргарєва свого часу зазначали, що жінки є викрадачами дітей лише у кожному третьому випадку [15, с. 136].

Приміром, Свалявський районний суд Закарпатської області у 2012 році засудив 36-річну раніше двічі судиму жінку, яка, скориставшись відсутністю медперсоналу, проникла до палати дитячого відділення Свалявської районної лікарні і викрала з ліжечка тримісячного хлопчика. Жінка пояснила, що викрала дитину з неблагополучної багатодітної родини, від якої відмовилась рідна матір, оскільки дуже хоче мати дітей, але за станом здоров'я не здатна народити [24].

Важливе кримінологічне значення має характеристика освітнього рівня осіб, які вчинили злочинні діяння, оскільки відповідний рівень тісно пов'язаний із загальною культурою особистості, її інтелектуальним розвитком та соціальним статусом, правосвідомістю і правовою культурою, колом контактів, життєвими планами та можливостями їх реалізації [1, с. 75]. На жаль, інформація про рівень освіти засуджених не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень. Відповідні дані одержані нами лише стосовно 394 осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Серед цих осіб найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту (46,2%). 24,1% засуджених за вказаний злочин мали середню спеціальну та професійно-технічну освіту. Порівняно багато осіб (12,7%) мали вищу освіту, ще 6,3% – незакінчену вищу. Разом з тим немало й тих, рівень освіти яких був низьким: 9,4% осіб мали неповну середню освіту, 0,8% – початкову середню, у двох засуджених (0,5%) була відсутня будь-яка освіта. Таким чином, особи, що вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини, мають дещо вищий рівень освіти, аніж ті, що вчиняють насильницькі злочини проти життя та здоров'я чи проти статевої свободи та статевої недоторканості, однак нижчий порівняно з особами, які, для прикладу, вчиняють злочини у сфері економіки. Загалом можна зазначити, що розглядуване діяння не належить до високоінтелектуальних (за винятком поодиноких випадків), при вчиненні яких потрібні особливі навички, вміння чи глибокі знання в певній галузі або ж необхідність детального прорахунку складної злочинної комбінації. Варто також погодитись з дослідниками, котрі підкреслюють, що особи з вищою освітою досить рідко виявляються втягнутими у відносини, які детермінують вчинення розглядуваних злочинів, а якщо й втягуються, то здебільшого вирішують проблеми іншим шляхом [25, с. 49]. Разом з тим, доводиться констатувати, що наявність вищої освіти у деяких засуджених, які вивчаються у рамках даного дослідження, є формальністю, тобто свідчить тільки про наявність відповідного диплома, а не підтверджує фактичний високий рівень у них культури, світогляду, моральних принципів та ціннісних орієнтацій. Окреслений стан речей, вочевидь, можна пояснити зниженням якості освіти, що відбувається в Україні протягом останніх десятиліть.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 67,2% засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини не були працевлаштованими. Ще 2,5% мали статус пенсіонера. Вочевидь, відсутність зайнятості сприяє вчиненню розглядуваного злочину, оскільки дозволяє особі здійснювати постійний контроль за незаконно позбавленою волі людиною. Що стосується зайнятих осіб (30,3%), то їхня структура виглядає таким чином: 54,1% з них складають робітники, працівники сфери торгівлі і послуг, службовці, 16,9% – приватні підприємці, 4,9% – директори та заступники директорів підприємств, 9,8% – військовослужбовці, 4,4% – працівники правоохоронних органів, 6,6% – учні та студенти, 3,3% – зайняті в інших сферах

діяльності (серед них, зокрема, депутати місцевих рад, керівники громадських організацій і навіть священник). Більшість працевлаштованих осіб склали робітники, працюючи як в державному, так і в приватному секторах економіки. Поміж них представники найрізноманітніших професій: водії, сторожі, охоронці, вантажники, слюсарі, електрогазозварники, штукатури, електрики, мотористи, диспетчери, прибиральники тощо. Меншу частину склали працівники сфери торгівлі і послуг: менеджери, торгові представники, постачальники магазину, експедитори тощо. Частка службовців серед засуджених за даний злочин мізерна. Відзначимо, що трапляються випадки вчинення розглядуваного посягання високопоставленими чиновниками. Так, Кіровський районний суд міста Дніпропетровська 21 березня 2016 року засудив заступника голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації, який за попередньою змовою групою осіб викрав голову Державного земельного агентства України й утримував останнього в приміщенні ОДА доти, доки той не пообіцяв, що забере заяву, написану на нього до місцевого райвідділу міліції (вказана заява також стосувалася незаконного позбавлення його волі даними особами) [26].

Серед засуджених за розглядуваний злочин вирізняються ще три категорії осіб: приватні підприємці і керівники підприємств, військовослужбовці, працівники правоохоронних органів. Стосовно першої з цих категорій, то йдеться про дрібних підприємців та керівників невеликих підприємств. Значимо, що, попри твердження окремих дослідників [9, с. 85–86; 25, с. 46], вчинювані ними злочини рідко прямо пов'язані з їхньою професійною діяльністю (мотиви їх скоєння найрізноманітніші – ревнощі, помста, особисті неприязні відносини, прагнення повернути викрадене майно тощо). Разом з тим трапляються й винятки. У таких випадках йдеться, зокрема, про викрадення людини на ґрунті конфлікту між бізнесменами, зокрема через неповернутий борг. У судовій практиці трапляються також випадки вчинення розглядуваного злочину роботодавцями щодо своїх найманих працівників (таким чином останні намагаються провчити за завдані збитки).

Якщо вчинювані підприємцями злочини рідко прямо пов'язані з їхньою професійною діяльністю, то діяння, скоєні працівниками правоохоронних органів і військовослужбовцями, як правило, пов'язані саме з нею. Здійснене дослідження засвідчило, що працівники правоохоронних органів вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людей переважно з корисливих мотивів. Натомість мотиви, через які це діяння вчиняють військовослужбовці, різноманітніші (хоча й корисливий має місце): неприязні відносини між військовослужбовцями, неправильно зрозумілі інтереси служби, самоствердження тощо. Вирізняються кримінальні провадження про розглядувані злочини, вчинені військовослужбовцями на контрольованій Україною частині Донбасу. Чотири з них стосуються незаконного позбавлення волі або викрадення людей з метою перевірки їх на причетність до незаконних збройних формувань, а також з метою отримання інформації про жителів, які можуть сприяти сепаратистам. Так, Артемівський міськрайонний суд Донецької області 27 квітня 2017 року встановив, що четверо військовослужбовців-контрактників Збройних Сил України силою помістили чоловіка до салону автомобіля і з метою перевірки на причетність до незаконних збройних формувань перевезли його на територію державного підпри-

емства «Украерорух», де незаконно утримували близько шести годин, заподіяли йому тілесні ушкодження, які спричинили смерть потерпілого [27].

Як відомо, важливим регулятором поведінки людини є сім'я. У вивчених нами матеріалах кримінальних проваджень інформація про сімейне становище була відсутньою стосовно 17 (3%) засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Відповідні дані, таким чином, вдалося одержати щодо 541 засудженого за вказаний злочин. Серед цих осіб 61% не перебували у шлюбі (сюди ми відносимо й розлучених, яких 5,7%, та вдівців (вдів), яких 1,1%), 39% – перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах. Зазначимо також, що 30,9% засуджених за розглядуваний злочин мали на утриманні неповнолітніх дітей. Таким чином, більшість осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, не мали стабільного сімейного становища. Утім, варто мати на увазі, що наявність сім'ї не завжди стимулює позитивну поведінку особи. Необхідно підкреслити, що до незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства призводять саме конфліктні сімейні відносини. Ймовірність таких конфліктів, як відомо, зростає у зв'язку із вживанням алкоголю. Так, наприклад, Рівненський міський суд Рівненської області засудив чоловіка, який, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, у ході сімейного конфлікту зачинив свою дружину всередині квартири, де незаконно утримував протягом кількох годин. Конфлікт виник у зв'язку з тим, що жінка, не бажаючи надалі спільно проживати з чоловіком, прийшла забрати свої речі. На неодноразові прохання жінки випустити її з помешкання чоловік не зважав, періодично наносив потерпілій численні удари руками по тілу, внаслідок чого заподіяв їй легкі тілесні ушкодження [28].

Певний інтерес становлять дані, які стосуються громадянства засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, а також місця їхнього проживання. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 97,8% осіб, які вчинили вказаний злочин, були громадянами України. Громадянами інших держав (Російської Федерації та Республіки Молдова) були 2% засуджених за розглядуване посягання. Один засуджений (0,2%) був особою без громадянства. Що стосується національної приналежності засуджених за цей злочин, то абсолютна їх більшість (близько 90%) були українцями. Серед представників інших національностей – росіяни, роми, молдовани, азербайджанці, вірмени, чеченці, румуни, угорці, болгары, гагаузи. 61,1% засуджених за це діяння – мешканці міст (переважно райцентрів та інших невеликих міст), 8% – жителі селищ, 30,8% – мешканці сіл. В абсолютній більшості випадків розглядуваний злочин вчинено за місцем проживання винної особи, чому сприяє краще знання нею довколишньої місцевості та місцевих особливостей.

Як відомо, поведінка людей тісно пов'язана з тим становищем, яке вони займають у суспільстві, з виконуваними ними соціальними ролями. Певною мірою про ці ролі свідчить їхнє ставлення до праці та до сімейних цінностей, про що йшлося вище. Разом з тим, надаючи *соціально-рольову характеристику* осіб, котрі вчиняють розглядуваний злочин, необхідно зупинитися й на інших моментах. Так, призначаючи покарання за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, суди нерідко (щодо 62,5% засуджених) враховують наявність характеристики про особу винного. Викладена у таких характеристиках інформація також ілюструє особу, вказує на вико-

нувані нею соціальні ролі, на її місце у суспільстві, на те, як вона зарекомендувала себе за місцем проживання та/чи роботи. Показово, що наявність позитивної характеристики суд врахував щодо 41,9% засуджених, посередньої – щодо 16,7%, негативної – щодо 3,9%. Таким чином, навіть якщо взяти до уваги, що частина цих характеристик містила недостатньо об'єктивні дані, пов'язані з формальним виконанням свого обов'язку особами, які видали ці характеристики, значна частина засуджених за даний злочин позитивно характеризувалася за місцем свого проживання та роботи. Більше того, як зазначалося вище, окремі з досліджуваних осіб були підприємцями та директорами невеликих підприємств, обіймали високі державні посади, тобто займали далеко не останнє місце в суспільстві. Утім, немало й тих, хто до моменту вчинення злочину мав кілька судимостей, скотився на соціальне дно, систематично пиячив, перебував на обліку в лікаря-нарколога.

У кримінологічній літературі іноді вказується, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини рідко вчиняється у стані сп'яніння [25, с. 50]. Такі дані не підтверджуються результатами нашого дослідження, які засвідчили, що у стані алкогольного сп'яніння аналізоване посягання вчинили 20,8% осіб. Більше того, 0,9% засуджених за цей злочин перебували на обліку в нарколога. Таким чином, кожен п'ятий злочин, передбачений ст. 146 КК України (частіше це стосується незаконного позбавлення людини волі, не пов'язаного з її викраденням), вчиняється у стані алкогольного сп'яніння. Це й не дивно, адже вживання алкоголю негативно позначається на нервовій системі людини, послаблює її контроль за своєю поведінкою, загострює негативні риси характеру, викликає у неї агресію. Водночас варто підкреслити, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини вкрай рідко (0,2%) вчиняють особи, які перебувають у стані наркотичного сп'яніння [29]. До сказаного додамо, що тільки в одному випадку (0,2% від усіх засуджених) цей злочин вчинено під впливом інших одурманюючих речовин [30]. Таким чином, результати нашого дослідження не підтверджують дані С.В. Науменко, котра вказує, що кожне десяте незаконне позбавлення волі вчиняється у стані наркотичного або токсичного сп'яніння [12, с. 45].

У контексті аналізу соціально-рольової характеристики осіб, котрі вчиняють розглядуваний злочин, необхідно підкреслити, що в більшості випадків винний та потерпілий так чи інакше знайомі між собою, іноді їх пов'язують довгі роки подружнього життя, дружби чи приятельських відносин. Відзначимо також, що соціально-демографічні, соціально-рольові та морально-психологічні характеристики вказаних осіб нерідко доволі подібні. На цьому свого часу наголошували також В.В. Голіна та В.С. Батиргарєєва [15, с. 136]. У багатьох проаналізованих випадках незаконне позбавлення волі або викрадення людини стало наслідком спільного розпивання ними спиртних напоїв. Так, Нетішинський міський суд Хмельницької області засудив двох чоловіків, які, заштовхавши до салону автомобіля свого приятеля, повезли його до лісу, де заподіяли легкі тілесні ушкодження. Суд встановив, що винні та потерпілий спільно вживали алкогольні напої, в ході чого між ними виник конфлікт через давню образу [31].

Для розуміння специфіки особи злочинця однією з найважливіших є його *кримінально-правова характеристика*. Б.М. Головін слушно підкреслює, що аналіз комплексу ознак, які охоплюються поняттям «кримінально-правова характерис-

тика особи злочинця», дає змогу зробити висновки про генезис злочинного посягання, глибину і стійкість антисуспільної спрямованості злочинця, його суспільну небезпечність [32, с. 36, 46].

Особи, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, здебільшого визнаються такими, що не мають якихось психічних розладів. У деяких осіб (2,2%) наявність певних психічних аномалій була констатована, однак на момент вчинення злочину вони все ж зберігали здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Приміром, згідно висновку амбулаторної судово-психіатричної експертизи, В., засуджений за незаконне позбавлення людини волі, виявляв легку розумову відсталість з поведінковими порушеннями, які не потребують стаціонарного лікування (олігофренія в ступені легкої дебільності з емоційно-вольовою нестійкістю) [33].

Вивчення особи злочинця, що вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини, неможливе без дослідження мотивів вказаної злочинної поведінки. В кримінологічній літературі зазначається, що розглядуваний злочин (а передусім викрадення людини) найчастіше вчиняється з корисливих мотивів [2, с. 195; 7, с. 130; 8, с. 173; 9, с. 54, 93; 10, с. 139; 11, с. 143, 146; 13, с. 241; 15, с. 135; 34, с. 90, 93]. Окремі дослідники уточнюють, що в абсолютній більшості випадків йдеться про прагнення винних отримати викуп за звільнення потерпілої особи [13, с. 241; 15, с. 135; 35, с. 453]. Так, за даними В.В. Голіні та В.С. Батиргареевої, з метою одержання викупу вчиняється до 70% розглядуваних посягань [15, с. 135]. Своєю чергою З.Л. Шагапсоев стверджує, що майже у 80% випадків аналізовані злочини вчиняються з метою отримання викупу від викраденого чи його близьких родичів [13, с. 241]³. Наведені дані не підтверджуються нашим дослідженням, яке засвідчило широкий спектр мотивів, характерних для розглядуваного посягання. Корисливий мотив дійсно має місце найчастіше (близько 20%), однак він полягає не тільки в прагненні винного одержати викуп за звільнення потерпілої особи, а й, приміром, у вчиненні даного злочину за грошову винагороду, обіцяну або сплачену іншим співучасником. Часто суд помилково вказує на наявність корисливого мотиву, хоча насправді він відсутній (насамперед у випадках вчинення даного злочину з метою примушування особи до повернення боргу). Крім того, не підтверджуються дані тих дослідників, які підкреслюють, що даний злочин нерідко вчиняється для використання потерпілих в якості товару або безоплатної робочої сили [9, с. 80; 13, с. 241]; чисельність таких випадків у судовій практиці мізерна.

Серед інших найбільш поширених мотивів розглядуваного злочину – особисті неприязні відносини з потерпілим (15%), прагнення примусити потерпілого виконати цивільно-правове зобов'язання (11,6%), прагнення самостійно повернути викрадене майно (9,9%), помста (9%), хуліганський (5,7%), ревності (3%), прагнення отримати необхідну інформацію (2,9%), мотив задоволення статевої пристрасті (1,4%), бажання виховувати дитину (1,3%), прагнення приховати інший злочин (1,1%) тощо. Трапляються й інші мотиви вчинення розглядуваного злочину: бажання допомогти родичам, друзям чи знайомим, прагнення примусити особу надати неправдиві свідчення у кримінальному провадженні, самоствердження, ігровий

мотив тощо. Відзначимо також, що іноді особа керується не одним, а кількома мотивами. В ряді випадків засуджені не змогли пояснити мотивів свого вчинку або ж мотивація їхніх дій була малозрозумілою. Так, наприклад, жінка, яка викрала шестирічного хлопчика, котрий мешкав по сусідству, пояснила свій вчинок тим, що хотіла, аби він погрався з її дітьми [36]. У подібних випадках винні, як правило, перебували у стані алкогольного сп'яніння. Крім того, варто погодитись з тими дослідниками, які відзначають, що поряд з усвідомленими мотивами протиправної поведінки часто мають місце й неусвідомлені [37, с. 71–78].

Необхідно зауважити, що слідчі та судді нерідко формально ставляться до встановлення мотивів розглядуваного злочину. Приміром, часто має місце ситуація, за якої суди вказують на наявність у співучасників єдиного мотиву, хоча насправді мотиви у них були різними. Так само певним спрощенням видається констатація органом досудового розслідування чи судом наявності особистих неприязних відносин між винним та потерпілим. Варто погодитись з Б.М. Головкиним, який підкреслює, що за «неприязними відносинами» стоять різні за змістом конкретні мотиви злочинної поведінки: заздрість, образа, кривда, ворожнеча, ненависть тощо [32, с. 48]. У зв'язку з цим, як видається, мають рацію ті науковці, котрі критикують виокремлення в якості мотиву злочину абстрактних «неприязних відносин», наголошують, що це не сприяє встановленню справжніх мотивів [32, с. 48–49]. Відзначимо також, що у 10,8% випадків мотиви вчиненого злочину з матеріалів кримінального провадження чітко не впливають. Ще у 0,9% випадків суд вказав, що мотиви ним не були достеменно встановлені.

Ставлення осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, до скоєного ними злочину та його наслідків різне. Під час призначення покарання таким особам суди здебільшого враховують їхнє щире каяття (51,4% засуджених), однак відповідне каяття, як правило, лише констатується і стверджувати про його щирість нерідко однозначно навряд чи можна. Більш показовим, на наш погляд, є те, що 15,9% засуджених за цей злочин добровільно відшкодували завдані ними збитки або усунули заподіяну шкоду. Разом з тим необхідно зазначити, що частина засуджених свою вину у вчиненому не визнали і не розкаялися. Окремі з них наголошували, що не вважають свої дії злочином. В одному випадку суд підкреслив, що під час слухання справи в суді обвинувачений не тільки не розкався, а й «схидно усміхався на запитання потерпілої, на вигляд був наче під дією наркотиків» [38].

Серед осіб, засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, непогашену або незняту судимість мали лише 17,7%. Абсолютна більшість (82,3%) осіб на момент вчинення ними розглядуваного злочину судимості не мала. Поміж раніше засуджених 45,5% мали одну судимість, 29,3% – дві, 25,2% – три і більше (максимум – сім судимостей). Таким чином, частина засуджених за розглядуваний злочин на момент його вчинення була досвідченими рецидивістами. Попередні судимості в більшості випадків отримані за корисливі злочини проти власності, друге місце посідають злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, третє – злочини проти життя та здоров'я особи, четверте – хуліганство. Частка інших злочинів є невеликою. Лише двоє з вивчених нами осіб раніше були засуджені за ст. 146 КК України, причому, що цікаво, повторно вони скоїли

³ Вказаний дослідник не бере до уваги того, що викрадення особи з метою отримання від родичів потерпілого викупу за його звільнення слід кваліфікувати не як викрадення людини, а як захоплення заручника. Аналогічні помилки допускають й інші науковці [34, с. 93; 35, с. 453].

вказане діяння у співучасті один з одним [39]. Ще в одному випадку жінка, яка вчинила викрадення малолітньої дитини, раніше мала судимості за інші діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України (ст.ст. 150, 150-1) [24]. Таким чином, для розглядуваного посягання спеціальний рецидив не характерний. До аналогічного висновку дійшли й інші дослідники [5, с. 168; 9, с. 89–90].

За даними В.М. Пучніна, супутніми викраденню людини злочинами є умисне вбивство, розбій та вимагання [9, с. 89]. С.А. Шалгунова зазначає, що викрадення людини нерідко поєднується зі звалтуванням [40, с. 199]. Результати нашого дослідження не підтверджують наведених даних. Розглядуване діяння здебільшого кваліфікується за сукупністю з такими злочинами, як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК), умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК), погроза вбивством (ст. 129 КК), катування (ст. 127 КК), порушення недоторканності житла (ст. 162 КК), вимагання (ст. 189 КК), хуліганство (ст. 296 КК), самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи (ст. 353 КК). Частка інших злочинів, супутніх незаконному позбавленню волі або викраденню людини, є незначною.

У кримінологічній літературі традиційно зазначається, що розглядуваний злочин (особливо у формі викрадення людини), як правило, вчиняється групою осіб. Так, за даними М.Ю. Карасьової, групою осіб вчинено 100% вказаних посягань [11, с. 143]. К.В. Ушакова наводить дещо менші цифри – 96% [23, с. 148]. Підкреслюється також, що викрадення людини однією особою – рідкісне явище; у такому випадку зазвичай йдеться про викрадення малолітніх дітей [34, с. 93]. Результати нашого дослідження підтверджують вказане не повною мірою. Дійсно, переважна більшість (74,4%) аналізованих злочинів вчиняється групою осіб (кількісний склад групи здебільшого становить 2–3 учасників). Це й не дивно, зважаючи на те, що опір жертви легше подолати зусиллями кількох осіб. Однак чисельність одноосібних вчинень даного злочину є доволі великою – 22,2%. І йдеться тут не лише про випадки незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з викраденням людини, та викрадення малолітніх дітей. Більше того, варто зазначити, що жертвами одноосібного викрадення іноді стають одразу декілька осіб. Так, Куйбишевський районний суд м. Донецька встановив, що колишній правоохоронець, діючи на прохання брата примусити трьох осіб розплатитися за орендоване житло, погрожуючи останнім застосуванням вогнепальної зброї, посадив їх до салону автомобіля, а потім перемістив до свого домоволодіння, де зачинив у флігелі [41]. Одноосібному викраденню людини сприяє низка факторів: раптовість посягання, озброєність злочинця, перебування потерпілого у стані сильного алкогольного сп'яніння тощо.

Окремі науковці твердять про поширеність випадків вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини організованою групою [11, с. 143; 13, с. 240; 34, с. 93; 42, с. 7; 43, с. 8]. За нашими ж даними, такі випадки трапляються вкрай рідко (3,4%). Здійснене дослідження засвідчило, що у разі вчинення вказаного діяння організованою групою, як правило, має місце корисливий мотив. Прикладами можуть слугувати протиправні утримування учасниками організованої групи наркоманів та хронічних алкоголіків у фіктивних реабілітаційних

центрах під приводом їх реабілітації від наркотичної чи алкогольної залежності [44; 45].

Аналіз емпіричної бази засвідчив певну поширеність випадків викрадення людини, вчиненого на замовлення. Так, наприклад, Володимир-Волинський міський суд Волинської області встановив, що чоловік, який викрав малолітню дитину, діяв на замовлення батька цієї дитини, котрий планував перевезти її в Об'єднані Арабські Емірати, де постійно проживав [46]. Мотиви, якими керуються виконавець даного злочину та його замовник, зрозуміло, різні: якщо перший зазвичай діє з корисливих мотивів (хоча винятки трапляються), за грошову винагороду, то мотиви другого різноманітні.

Важливе значення для характеристики осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, мають також *морально-психологічні ознаки*. О.Ю. Шостко слушно підкреслює, що вказані ознаки «дають змогу дізнатись про причини виникнення мотивів протиправної поведінки, здійснювати прогнозування майбутньої поведінки, а отже, впроваджувати необхідні профілактичні засоби» [2, с. 91].

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що особам, які вчиняють розглядувані діяння, притаманні такі негативні риси, як конфліктність, злопам'ятність, егоцентризм, зухвалість, цинізм, емоційна нестійкість, імпульсивність, агресивність, жорстокість, відсутність здатності співчувати. Зазначені риси дозволяють зробити висновок про схожість морально-психологічних ознак осіб, що вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, з відповідною характеристикою особи злочинця, що вчиняє насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи [2, с. 182; 32, с. 65]. Особам, які вчиняють розглядуваний злочин з корисливих мотивів, притаманні також такі негативні риси, як прагнення до наживи, схильність до «легкого» життя, забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною.

У багатьох проаналізованих випадках поведінка особи, що вчинила даний злочин, свідчила про притаманну їй жорстокість. Відзначимо, що незаконне позбавлення людини волі або її викрадення зазвичай пов'язане із заподіянням потерпілій особі різної тяжкості тілесних ушкоджень, завданням фізичного болю. Вказану рису ілюструє також поведінка винних з жертвами: приковування їх ланцюгами, позбавлення сну, їжі та води, нацькування на них бійцівських собак, погрози «відрізати голову» [47] тощо.

Жертви незаконного позбавлення волі або викрадення людини часто просять винних припинити протиправну поведінку і звільнити їх, однак останні зазвичай не реагують на такі прохання. У зв'язку з цим в кримінологічній літературі виокремлюють таку рису особи злочинця, що вчиняє розглядуване посягання, як «емоційна черствість» до прохань потерпілих, відсутність почуття жалю, милосердя [5, с. 168; 11, с. 146].

Потерпілими від розглядуваного злочину іноді стають люди похилого чи старечого віку, хворі, немічні, тобто особи, можливості захисту яких від даного посягання були мінімальними. Відзначимо також, що інколи цей злочин вчиняється щодо своїх батьків, бабусь та дідусів, що, поза сумнівом, свідчить про моральну деформацію винних осіб.

Вище зазначалося, що даний злочин часто вчиняється з метою примусити особу до виконання цивільно-правового зобов'язання. Сума боргу подеколи є мізерною, але його повернення все ж стає справою принципу. Так само, ставши, для прикладу, жертвою крадіжки (навіть дрібної), особа в пориві

гніву іноді прагне будь-що самостійно знайти винного, вибити у нього зізнання і повернути викрадене. Здійснене дослідження засвідчило, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини розглядається в якості дієвого засобу для цього. Таким чином, для осіб, що вчиняють вказаний злочин, характерне невміння та небажання врегулювати та вирішувати проблемні і конфліктні ситуації альтернативним шляхом.

Іноді особи, що вчиняють розглядуване посягання, демонструють нестандартність мислення, акторські здібності, вміння переконувати (приміром, у разі вчинення даного злочину шляхом обману). Для досягнення поставленої цілі такі особи подеколи використовують формений одяг працівників правоохоронних органів або ж просто представляються потерпілим співробітниками поліції і демонструють їм підроблені службові посвідчення.

Оскільки для досягнення результату, заради якого вчиняється даний злочин, іноді доводиться чекати досить довго, можна стверджувати, що принаймні для частини розглядуваних осіб властивими є такі риси, як цілеспрямованість, терплячість, наполегливість та рішучість у досягненні поставленої цілі. Вольові здібності осіб, що вчиняють даний злочин, відзначає також О.В. Лисосед [2, с. 195; 7, с. 130].

Отримані дані дають змогу розробити кримінологічний портрет особи, яка вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини: це раніше не судимий неодружений чоловік у віці 25–39 років, громадянин України, мешканець невеликого міста, з повною загальною середньою освітою, котрий ніде не працює, нерідко зловживає алкогольними напоями, якому притаманні такі негативні риси, як конфліктність, злопам'ятність, егоцентризм, зухвалість, емоційна нестійкість, імпульсивність, агресивність, жорстокість, відсутність здатності співчувати.

Усіх осіб, котрі вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини, можна поділити на певні групи (типи), які характеризуються типовими ознаками. Критеріями типологізації злочинців є передовсім характер антисуспільної спрямованості особи злочинців, а також ступінь глибини цієї антисуспільної спрямованості [1, с. 79; 2, с. 98; 3, с. 88]. Більшість осіб, які вчиняють розглядуване діяння, належить до насильницького типу злочинця. Частину осіб, які вчиняють цей злочин з корисливих мотивів (зокрема, з метою отримання викупу), на наш погляд, можна віднести до корисливо-насильницького типу. Деяких злочинців, котрі вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини з хуліганських мотивів, відносно до дезорганізованого типу злочинця. Залежно від ступеня глибини антисуспільної спрямованості усіх осіб, які вчиняють вказане посягання, можна поділити на: 1) ситуативних (близько 50%), що скоїли даний злочин під впливом несприятливих зовнішніх обставин, певної ситуації; загалом же вони характеризуються позитивно, а деформації їхньої морально-ціннісної сфери є незначними; 2) нестійких (близько 30%), які, як правило, вчинили злочин вперше, однак раніше характеризувались девіантною поведінкою, мали певні психічні аномалії, зловживали алкоголем; 3) злісних (близько 15%), тобто тих, які раніше неодноразово вчиняли кримінально карані діяння, мають серйозні морально-психологічні деформації та яскраво виражену кримінальну спрямованість; 4) особливо небезпечних (кількість таких осіб невелика), котрі характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю, є професійними, «затягненими» злочинцями, лідерами організо-

ваних груп. Можливими є й інші критерії типологізації розглядуваних злочинців. Наприклад, залежно від мотивів злочинної поведінки можна виокремити такі типи осіб, які вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини: насильницький, користолобний, сексуальний, ігровий тощо.

Висновки. Надана кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини, дозволяє краще зрозуміти причини вказаного злочину, дає змогу розкрити глибинний механізм відповідного посягання. Вважаємо, що спираючись на отримані дані, можна розробити ефективні заходи запобігання таким злочинам.

Література:

1. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
2. Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. 440 с.
3. Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
4. Голіна В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження: монографія. Харків: Регіон-інформ, 2004. 212 с.
5. Филін М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. 214 с.
6. Голіна В.В. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі і викраденням чужої дитини (статті 123, 124 КК України). *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2001. Вип. 5. С. 3–31.
7. Лысодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності*: респ. міжвід. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 81. С. 127–136.
8. Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. 328 с.
9. Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. 204 с.
10. Волкова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 259 с.
11. Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 186 с.
12. Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 274 с.
13. Шхагапсоев З.Л. Некоторые вопросы криминологической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 239–245.
14. Архів Любарського районного суду Житомирської обл. за 2016 рік. Справа № 282/655/16.
15. Голина В.В., Батыргареева В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності*: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2001. Вип. 49. С. 131–141.
16. Архів Криворізького районного суду Сумської обл. за 2013 рік. Справа № 579/1767/13-к.
17. Антопян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Криминологическое-психологическое исследование. Москва: Норма, Инфра-М, 2010. 368 с.
18. Кулик О. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини в Україні: сучасні тенденції. *Юридична Україна*. 2013. № 7. С. 98–102.

19. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.
20. Денисов С.Ф. Злочинність кримінально активної частини молоді та її запобігання в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2011. 36 с.
21. Архів Андрушівського районного суду Житомирської обл. за 2017 рік. Справа № 272/578/16-к.
22. Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. за 2011 рік. Справа № 1-92/11.
23. Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 185 с.
24. Архів Свалявського районного суду Закарпатської обл. за 2012 рік. Справа № 710/2972/12.
25. Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. 219 с.
26. Архів Кіровського районного суду м. Дніпропетровська за 2016 рік. Справа № 203/1161/16-к.
27. Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2017 рік. Справа № 219/10313/16-к.
28. Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2018 рік. Справа № 569/20379/18.
29. Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1-481/11.
30. Архів Юр'ївського районного суду Дніпропетровської обл. за 2010 рік. Справа № 0446/1-90/10.
31. Архів Нетішинського міського суду Хмельницької обл. за 2015 рік. Справа № 679/2499/14-к.
32. Головкін Б.М. Криминологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Харків: Нове слово, 2004. 252 с.
33. Архів Калінінського районного суду м. Горлівки Донецької обл. за 2013 рік. Справа № 0521/5351/2012.
34. Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 4. С. 90–95.
35. Бурлака В.В. Криміналістична характеристика незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Митна справа*. 2014. № 6 (96). Частина 2, книга 2. С. 451–456.
36. Архів Олевського районного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1-5/12.
37. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев: Юрінком Інтер, 1999. 240 с.
38. Архів Володимирецького районного суду Рівненської обл. за 2016 рік. Справа № 556/959/16-к.
39. Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2014 рік. Справа № 219/537/2013-к.
40. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
41. Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1/0531/405/2012.
42. Авраменко О.Л. Особливості початкового етапу розслідування викрадення людей, вчинених злочинними групами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 19 с.
43. Соколова Я.А. Основні положення методики розслідування викрадення людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2009. 18 с.
44. Архів Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя за 2018 рік. Справа № 335/2131/18.
45. Архів Суворовського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 523/12042/18.
46. Архів Володимир-Волинського міського суду Волинської обл. за 2017 рік. Справа № 154/1984/17.
47. Архів Ленінського районного суду м. Кіровограда за 2011 рік. Справа № 1-325/11.

Andrushko A. Criminological characteristics of persons who committed unlawful deprivation of liberty or abduction

Summary. On the basis of the analysis of the available empirical data (materials of 370 criminal cases (proceedings) considered by the courts of Ukraine from 2010 to 2018), the article explores the peculiarities of the criminological characteristics of persons who committed unlawful deprivation of liberty or abduction. By summarizing the data concerning 558 convicts for committing the said encroachment, the article reveals features of identity of the perpetrator who commits unlawful deprivation of liberty or abduction, including socio-demographic (gender, age, educational level, employment, occupation, marital status, citizenship, nationality, place of residence, etc.), social role (position that these persons occupy in society, their social roles performed), moral and psychological (value and normative sphere, emotional, volitional properties, etc.) and criminal-law (motives, which guided persons in committing this crime, their attitude to the committed crime, forms of complicity, etc.). The article develops a criminological portrait of a person committing the said encroachment is offered, as well as suggests a typology of this category of persons. It is emphasized that the provided criminological characteristics of persons who committed unlawful deprivation of liberty or abduction, helps us to better understand the mechanism of committing the relevant crimes, their causes.

Key words: crimes against liberty, honor and dignity of a person; unlawful deprivation of liberty or abduction, criminological characteristic, the identity of the criminal.

*Бундз Р. О.,**кандидат юридичних наук,**асистент кафедри конституційного та міжнародного права**Навчально-наукового інституту права та психології**Національного університету «Львівська політехніка»*

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ

Анотація. З огляду на злочинність як соціально небезпечне явище, перед суспільством постає завдання її мінімізації, зниження до реально ймовірного рівня. Саме такий підхід до проблеми протидії злочинності загалом і їй запобігання зокрема оснований на концепції комплексного використання потенціалу суспільства, держави, громадян щодо реалізації заходів, спрямованих на запобігання кримінальному розвитку подій у країні, регіоні та конкретним криміногенним ситуаціям. Позаяк існування/виникнення злочинних проявів зумовлено суб'єктивними причинами й об'єктивними умовами, загальні заходи запобігання злочинності мають урахувувати ці причини й умови, зокрема бути спрямованими на виявлення детермінант злочинності та розроблення/втілення комплексу дій щодо їх усунення чи нейтралізації.

Діяльність із запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми загалом та з особливою жорстокістю зокрема, має провадитися з урахуванням причин, що їх породжують. Отже, зміст і завдання діяльності щодо запобігання злочинності неповнолітніх полягають в усуненні упущень, негараздів, недоліків у вирішенні суспільних проблем і діяльності відповідних державних і недержавних інституцій, які сприяють формуванню в особистості неповнолітнього суспільно неприйнятної, антисуспільної спрямованості чи криміногенної мотивації.

Тому під загальносоціальним запобіганням злочинам, які вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, належить розуміти діяльність державних органів, громадських організацій, суспільства й окремих громадян, яка є тривалою й ураховує специфіку об'єкта запобігання, спрямована на усунення, ослаблення, нейтралізацію комплексу негативних ознак злочинності, а також на формування/виникнення антикриміногенних чинників, сигналом для якої має бути антигромадський вчинок людини, її протиправна поведінка, яка може розвинути й перетворитися на установку на вчинення злочину з особливою жорстокістю.

Ключові слова: неповнолітній, злочинність неповнолітніх, формування особистості злочинця, жорстокість, особлива жорстокість, злочини, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

Постановка проблеми. З огляду на злочинність як будь-яке соціально небезпечне явище, перед суспільством постає завдання її мінімізації, зниження до реально ймовірного рівня. Саме такий підхід до проблеми протидії злочинності загалом і їй запобігання зокрема оснований на концепції комплексного використання потенціалу суспільства, держави, громадян щодо

реалізації заходів, спрямованих на запобігання кримінальному розвитку подій у країні, регіоні та конкретним криміногенним ситуаціям.

Запобігання злочинності буквально означає оберігання людей, суспільства, держави від злочинних посягань.

Важливість дослідження загальносоціальних заходів запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, в юриспруденції пояснюється тим, що такі дослідження дадуть змогу зрозуміти поняття діяльності різних соціальних суб'єктів щодо впливу на певні об'єкти і явища з метою ліквідації або нейтралізації причин та умов, що породжують злочини.

У кримінологічній літературі наводяться різні класифікації заходів за рівнем запобіжної діяльності та їх характеристика. Наприклад, Г.А. Аванесов, А.А. Герцензон, І.І. Карпеч, А.Е. Жалинський за критерієм спрямованості поділяють запобігання злочинності на загальносоціальне і спеціально-кримінологічне, тоді як застосування кримінального покарання належить до останньої підсистеми. На думку В.С. Устинова, така класифікація неповністю відображає реально наявні елементи запобігання злочинності. Він пропонує класифікувати на загальносоціальне запобігання (непряме) і спеціальне запобігання, яке, своєю чергою, поділяється на кримінологічне, охоронне й кримінально-правове. Крім того, аналізуючи загальносоціальне запобігання злочинності, В.С. Устинов виокремлює «проміжну підсистему». До таких проміжних елементів належать: 1) облік і контроль; 2) позитивне правове регулювання суспільних відносин; 3) правове виховання; 4) цілеспрямоване запобігання незлочинним правопорушенням та іншій поведінці, що відхиляється, безпосередньо пов'язаним зі злочинністю; 5) правову відповідальність за незлочинні правопорушення, що переростають в однотипні злочини [1, с. 151–157].

Тимчасом Г.М. Мінковський поряд із загальносоціальним і спеціальним запобіганням окремо виділяє проміжну профілактику, яка, своєю чергою, взаємодіє й із загальносоціальним, і зі спеціальним запобіганням [2, с. 156–167]. Проміжна профілактика спрямована на запобігання поведінці, що відхиляється, безпосередньо пов'язана зі злочинністю, наприклад, профілактика алкоголізму.

Водночас А.І. Боргова й В.В. Орехова вважають, що запобіжну діяльність варто поділяти на загальносоціальний, спеціально-кримінологічний, індивідуальний і регіональний рівні [3, с. 33]. А.І. Алексеев пропонує такий поділ системи профілактики: підсистема першого рівня охоплює загальні та спе-

ціальні заходи; запобігання злочинам і припинення злочинів утворюють другу підсистему; загальна й індивідуальна профілактика постають як підсистеми третього виду; як четвертий рівень називає індивідуальну профілактику щодо раніше судимих і несудимих [4].

Мета статті полягає в тому, щоб детально розглянути запобігання злочинності неповнолітніх як сукупність різних заходів і як особливу галузь соціального регулювання, управління соціальними процесами, пов'язаними з реалізацією завдань впливу на злочинність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальносоціальне запобігання має на меті усунення, ослаблення, нейтралізацію загалом негативного комплексу впливу на злочинність, а також виникнення антикриміногенних чинників. Загальносоціальне запобігання охоплює великі, що мають довготривалий характер, види соціальної профілактики в найширшому сенсі цього слова. Це – вирішення значних економічних, соціальних, ідеологічних, політичних, культурно-виховних, організаційно-управлінських та інших проблем життя суспільства в рамках формування та реалізації рішень держави й уряду. Отже, загальносоціальне запобігання посідає одне з пріоритетних місць у державній політиці впливу на злочинність.

Загальносоціальна профілактика злочинності є визначальною підсистемою системи профілактики злочинів, яка охоплює найбільш масштабні, довготривалі й ефективні види діяльності, найбільш значні соціальні заходи в державі та покликана забезпечити правомірну поведінку всіх членів суспільства. Соціальним адресатом загальної профілактики може бути й усе населення держави, й населення окремих її регіонів чи місцевостей.

Реалізація загальносоціальних заходів дає змогу створити економічні, організаційні, політичні й інші умови для ефективного здійснення спеціально-кримінологічних заходів.

Загальні заходи запобігання спрямовані на вирішення глобальних, загальних економічних і соціальних проблем, які не є спеціально орієнтованими на боротьбу зі злочинністю, однак, з огляду на виняткову значущість для економічного, духовного й соціального життя суспільства, здатні вирішити проблему боротьби зі злочинністю.

Загальну профілактику злочинів розуміють також як «діяльність щодо виявлення детермінант злочинності, а також розроблення і здійснення заходів, спрямованих на їх усунення чи нейтралізацію» [5, с. 141].

Сучасне суспільство володіє значним арсеналом засобів впливу на людину, формування її морального обличчя, правової свідомості. Серед них провідну роль відведено засобам масової інформації – пресі, радіо, телебаченню й кінематографу. Нині все більше усвідомлюється важливість завдання повніше та ефективніше використовувати на це кошти для вирішення нагальних проблем, що стоять перед суспільством.

Не менш вагоме значення для профілактики злочинності мають загальносоціальні заходи щодо підтримки розвитку освіти й культури в суспільстві, збереження й розвитку нашого духовно-морального спадку. Достовірно встановлена чітка залежність між освітнім і культурним рівнем людей, їх вихованням і ризиком учинення злочинів. Не можна недооцінювати в цьому сенсі значення педагогічного та правового виховання населення, як і протидії «антивихованню», яке здійснюють деякі ЗМІ, що пропагують всездозволеність, жорстокість, під-

міну культури її сурогатами, елементи кримінальної субкультури тощо [6, с. 26].

В умовах переходу до ринкових відносин особливої значущості набуває державна та громадська підтримка соціально незахищених верств населення, а також формування й реалізація ефективної молодіжної політики, зокрема щодо задоволення суспільно значущих інтересів і потреб молоді у сферах загальної та професійної освіти, культури, дозвілля й праці; технічне та технологічне переоснащення підприємств і всебічне скорочення некваліфікованої ручної праці; зміцнення служб зайнятості населення; створення ефективної системи підготовки, перепідготовки кадрів і підвищення їх кваліфікації; розвиток малого й середнього бізнесу, що забезпечує населення новими робочими місцями. Перелічені та інші соціальні заходи відіграють роль у нейтралізації об'єктивних і суб'єктивних факторів, що детермінують учинення злочинів з особливою жорстокістю.

Створення на державному рівні системи психолого-психіатричної допомоги, раннього виявлення та діагностування відхилення в психічному розвитку особистості (у навчальних закладах) здатне позитивно позначитися на запобіганні злочинності неповнолітніх. Надважливу роль у запобіганні злочинності неповнолітніх має розвиток дозвілля й формування здорової культури відпочинку, поступове викорінення аморальних традицій, які жорстко пов'язують відпочинок з уживанням спиртного. Держава має забезпечити громадянам можливість зняття стресів у рамках здорового способу життя. Значущим є також заходи щодо зменшення безробіття і зниження ефекту його негативних психологічних наслідків.

Висновки. Діяльність щодо запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми загалом і з особливою жорстокістю зокрема, має провадитися з урахуванням причин, що їх породжують. Отже, зміст і завдання діяльності щодо запобігання злочинності неповнолітніх полягають в усуненні упущень, негараздів, недоліків у вирішенні суспільних проблем і діяльності відповідних державних і недержавних інституцій, які сприяють формуванню в особистості неповнолітнього суспільно неприйнятної, антисуспільної спрямованості чи криміногенної мотивації.

Отже, під загальносоціальним запобіганням злочинам, які вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, належить розуміти діяльність державних органів, громадських організацій, суспільства й окремих громадян, що має довготривалий характер і враховує специфіку об'єкта запобігання, спрямована на усунення, ослаблення, нейтралізацію негативного комплексу впливу на злочинність, а також антикриміногенних чинників. Сигналом для такого запобігання має бути антигромадський вчинок людини, її протиправна поведінка, яка може розвинутися й перетворитися на установку на вчинення злочину з особливою жорстокістю.

Література:

1. Устинов В.С. Система предупредительного воздействия на преступность (криминологические и уголовно-правовые проблемы) : дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1988.
2. Криминология / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. Москва, 1998.
3. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. Москва, 1981.
4. Криминология : курс лекций / под ред. А.И. Алексеева. Москва, 1998.

5. Курило В.І., Михайлов О.С., Яра О.С. Кримінологія: Загальна частина : курс лекцій. Київ : Кондор, 2006. 192 с.
6. Медицький І.Б. Запобігання злочинності : навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2008.

Bundz R. General social measures to prevent crimes committed by minors with particular cruelty

Summary. In of view of a crime as any socially dangerous phenomenon, the society faces the task of minimizing it, reducing it to a realistic level. Just that very approach to the problem of combating crime in general and its prevention, in particular, is based on the concept of the integrated use of the potential of society, the state, and citizens for the implementation of measures aimed at preventing the criminal development of events in the country, region and specific crime-related situations. Since the existence/occurrence of criminal manifestations is conditioned by the subjective reasons and objective conditions, general preventive measures should take into account these reasons and conditions, in particular, aimed at identifying crime determinants and developing/implementing a set of actions to eliminate or neutralize them.

Activities aimed at preventing crimes committed by minors in general and with particular cruelty in particular, should be taken into account for the reasons that give rise to them. Consequently, the content and objectives of the work on the prevention of juvenile delinquency are to eliminate omissions, problems, shortcomings in solving social problems and the activities of the relevant state and non-state institutions that promote the formation in a minor personality of socially inappropriate, anti-social orientation or criminal motivation.

Therefore, under general and social preventions of crimes committed by minors with particular cruelty, one must understand the activities of state bodies, public organizations, society and individual citizens, which occupies a long time and takes into account the specifics of the object of the warning, aimed at elimination, weakening, neutralization of a complex of negative signs of crime, as well as the formation/occurrence of anticriminogenic factors, the signal for which must be an anti-social act of a person, her unlawful behavior, which can develop and transform into a motivation for committing a crime with particular cruelty.

Key words: juvenile, juvenile delinquency, formation of the offender's personality, cruelty, special cruelty, crimes committed by minors with particular cruelty.

*Лук'янченко С. О.,
аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РФ ТА США: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Доповнення у 2013 році Кримінального кодексу України розділом XIV-1 під назвою «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» породило низку дискусій щодо теоретичного осмислення та практичної реалізації даних кримінально-правових норм в умовах вітчизняної системи законодавства. На шляху вирішення означених проблем виникає необхідність вивчення існуючих підходів у світовій практиці. Тому в статті проаналізовано особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством зарубіжних країн. Зокрема, основна увага акцентована на вирішенні цієї проблеми в країнах ближнього зарубіжжя. Досліджено наукові підходи та позиції вчених РФ щодо необхідності закріплення кримінальної відповідальності для юридичних осіб. Увага звертається на окремі проекти законів щодо встановлення такої відповідальності. Проведено аналіз заходів адміністративно-правового впливу на юридичних осіб приватного та публічного права. Проаналізовано модельні підходи щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, а також здійснена критична оцінка модельного законодавства зарубіжних країн. Виокремлено законодавчі прогалини та недоліки, які ускладнюють реалізацію норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у РФ, а також проблеми співвідношення наявних норм з міжнародними нормативно-правовими актами, що ратифіковані РФ.

Досліджено особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством США. Зокрема, виокремлено підходи щодо розуміння суб'єктів такої відповідальності, а також констатовано сучасний стан притягнення до відповідальності юридичних осіб у США. Виокремлено та проаналізовано систему заходів кримінально-правового впливу, які застосовуються до корпорацій. Проаналізовано передумови становлення конкретних форм кримінально-правового впливу на юридичних осіб у РФ та США. Систематизовано основні напрями можливого використання досвіду вказаних країн для оптимізації кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні.

Ключові слова: суб'єкт злочину, юридична особа, кримінальна відповідальність, заходи кримінально-правового впливу, порівняльний аналіз, модельне законодавство, кримінальне покарання.

Постановка проблеми. Формування вітчизняної системи законодавства здійснюється з урахуванням відповідних особливостей суспільних відносин, які склались у процесі історичного розвитку та становлення держави, моделі економічного ладу та культурних особливостей відповідної території.

Водночас продуктивною можна вважати й модель, яка передбачає не лише аналіз внутрішніх чинників, а й можливість інтеграції в правову систему передового досвіду право-

вого регулювання відповідного сегменту суспільних відносин в інших країнах. Порівняльно-правовий досвід дає можливість оцінити стан розвитку національного кримінального законодавства, а на основі зіставлення норм КК України та КК зарубіжних держав можна відібрати кращі зразки для вдосконалення національної правової системи. Нинішню світову систему утворюють понад 200 держав, кримінальне законодавство яких має історичну і правову специфіку [7, с. 10–14]. Науковці також звертають увагу на те, що важливим прийомом отримання кримінально-правових знань є вивчення зарубіжного досвіду криміналізації тих чи інших діянь і порівняння з вітчизняним підходом до відповідних питань. Порівняння залежно від об'єктів дослідження може проводитися на таких рівнях: а) макрорівень – порівняння типів правових сімей, правових систем чи галузей права; б) мікрорівень – порівняння правових інститутів, норм, окремих категорій [3, с. 257].

Необхідно зауважити, що особливості актуальності дослідження зарубіжного досвіду кримінальної відповідальності юридичних осіб набуває на сучасному етапі розвитку нашої держави у зв'язку із запровадженням цього інституту до кримінальної доктрини України та фактичною відсутністю практики реалізації вказаних норм кримінального законодавства.

У різні часи проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб досліджувалася значною кількістю науковців і, принагідно відзначимо, що вона була предметом пильної наукової уваги задовго до внесення відповідних доповнень до КК України. Так, вивченню особливостей кримінальної відповідальності юридичних осіб присвятили свої наукові роботи В.К. Гришук, Т.Б. Грек, І.Б. Медильник, О.В. Ревтов, О.М. Резнік, О.С. Сосніна, О.Ф. Пасека, І.І. Чугуніков, П.Л. Фріс, В.І. Цимбалюк та інші науковці. Визнаючи значимість наукового доробку вказаних дослідників, необхідно звернути увагу, що динамічність суспільних відносин, а також розвиток вітчизняного та кримінального законодавства зарубіжних країн свідчить про актуальність здійснення порівняльно-правових досліджень.

Метою статті є характеристика та порівняння законодавчих підходів щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у різних державах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочинаючи аналіз, перш за все необхідно звернути увагу на досвід вирішення цієї проблеми у кримінальному законодавстві країн ближнього зарубіжжя. Так, звертаючи увагу на кримінальне законодавство РФ, необхідно відзначити, що в Кримінальному кодексі (далі – КК) РФ відсутні норми, які встановлюють кримінальну відповідальність юридичних осіб, хоча за законо-

давством цієї країни щодо юридичних осіб можливе застосування адміністративної відповідальності. Проте на шпальтах наукових видань серед дослідників протягом багатьох років триває жвава дискусія щодо необхідності встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, прихильники цього підходу відзначають, що Росія підписала ряд конвенцій, серед яких: Конвенція Ради Європи щодо кримінальної відповідальності за корупцію від 27 січня 1999 року, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 року та Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 року тощо. Ратифікація конвенцій, в яких рекомендовано закріплення відповідальності юридичних осіб (кримінальної, цивільно-правової чи адміністративної), на їхню думку, враховуючи ч. 4 ст. 15 Конституції РФ, має пріоритет над національним законодавством і зобов'язує доповнити КК РФ нормами щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, що у свою чергу вимагає створення нової теорії російського кримінального права в контексті трактування поняття «суб'єкт злочину» та багато іншого. Як відзначають окремі вчені, порівняльний аналіз основних заходів кримінальної відповідальності юридичних осіб, який запропоновано в проекті закону РФ «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб», із заходами цивільно-правової та адміністративної відповідальності в Росії та заходами кримінально-правового впливу в зарубіжних країнах свідчить про незначні відмінності між ними. Так, у цьому проекті як основні заходи кримінально-правової відповідальності юридичних осіб передбачено: попередження, штраф, примусова ліквідація, заборона на здійснення діяльності на території РФ. До адміністративних заходів відносяться: штраф, адміністративне призупинення діяльності юридичної особи, а до цивільно-правових – відповідальність усім належним юридичній особі майном, реорганізація юридичної особи, ліквідація юридичної особи чи визнання її банкрутом, що передбачає її подальшу ліквідацію [5, с. 150]. Аналіз цих положень дозволяє дійти висновку, що автори проекту є противниками встановлення кримінальної відповідальності для юридичних осіб та вважають, що вона фактично дублює наявну адміністративну та цивільно-правову відповідальність, а ратифікація відповідних міжнародних конвенцій не зобов'язує, а рекомендує ввести відповідні зміни до кримінального законодавства Росії. Водночас необхідно наголосити, що не всі дослідники погоджуються з таким підходом та відзначають, що, незважаючи на існуючий комплекс міжнародно-правових зобов'язань в аспекті кримінальної відповідальності юридичних осіб, російське законодавство досі не приведено у відповідність до них. Не були прийняті навіть спеціальні імплементаційні акти, спрямовані на забезпечення реалізації міжнародних зобов'язань. Це не лише порушує міжнародні зобов'язання РФ і вносить дисбаланс у систему міжнародного та національного права, але й суттєво знижує рівень протидії злочинності.

Необхідно звернути увагу, що конкретні модельні рішення щодо закріплення кримінальної відповідальності юридичних осіб у РФ розроблялися на рівні законопроектів. У проекті Загальної частини КК РФ були закріплені підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб у такій редакції:

«Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачене кримінальним законом, у випадку якщо:

- юридична особа винна у невиконанні чи неналежному виконанні прямих приписів закону, який встановлює зобов'яз-

ання щодо здійснення чи заборони здійснення конкретного виду діяльності;

- юридична особа винна у здійсненні діяльності, яка не відповідає її установчим документам чи заявленій меті діяльності під час створення;

- діяння, яке призвело до загрози спричинення шкоди чи спричинило шкоду особі, суспільству чи державі, було вчинено в інтересах цієї юридичної особи, чи допущено, санкціоновано, погоджено, виконано органом чи особою, який/яка виконує функції управління юридичною особою. Кримінальна відповідальність юридичної особи не виключає кримінальну відповідальність фізичної особи, яка вчинила діяння». На нашу думку, запропонована норма є доволі загальною та призведе до суттєвих проблем під час правозастосування, а також сприятиме використанню положень кримінального законодавства як інструменту тиску на суб'єктів господарської діяльності, оскільки:

- під час створення юридичних осіб приватного права в статутних документах мета створення юридичної особи прописується доволі загально, наприклад, «надання послуг у сфері громадського харчування» чи «надання послуг з обслуговування фінансових інструментів фізичних та юридичних осіб», і такі формулювання мети діяльності юридичної особи не суперечать, як правило, нормам законодавства. Водночас це створює можливість широкого тлумачення таких положень правозастосовними органами під час реалізації положень кримінального законодавства;

- занадто узагальненим також видається формулювання «діяння, яке призвело до загрози спричинення шкоди чи спричинило шкоду особі, суспільству чи державі», оскільки не зрозуміло: а) про який вид шкоди йдеться; б) яким конкретно особистим, суспільним та/або державним інтересам така шкода має бути спричинена; б) мінімальний розмір такої шкоди та порядок її оцінки для можливості застосування норм кримінального законодавства;

- невикористаним є закріплення положення, яке дозволяє фактично автономно притягнути до кримінальної відповідальності за вчинення одного злочину юридичну особу і фізичну особу, яка діяла в інтересах юридичної особи.

Аналіз наведених позицій дозволяє зробити попередні висновки щодо стану вирішення вказаної проблеми в теорії та законодавчій практиці РФ: *по-перше*, в науковій доктрині присутній широкий спектр поглядів щодо можливості встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, і при цьому для наукової дискусії характерною є категоричність підходів у контексті: а) повного заперечення можливості кримінальної відповідальності юридичних осіб; б) можливості та крайньої необхідності встановлення такого виду кримінальної відповідальності; *по-друге*, на законодавчому рівні РФ ратифікувала міжнародно-правові акти, які передбачають можливість встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, але на рівні кримінального законодавства такі зміни не закріплено.

Продовжуючи, можна звернути увагу на досвід США як країни з найрозвинутішою ринковою економікою та найбільшою концентрацією юридичних осіб (корпорацій) світового значення. Слушно зауважити, що на початковому етапі загальне право США негативно ставилось до можливості встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб (корпорацій),

але зі зростанням промислового виробництва і розширенням діяльності юридичних осіб, а також під тиском американського суспільства та існуванням реальної необхідності встановлення більш жорсткої системи контролю за діяльністю корпорацій відбулась трансформація поглядів на цю проблематику. Так, у 1909 році Верховний суд США визнав конституційним положення, що діяльність агента (представника), який виконує представницькі повноваження, може контролюватись в інтересах публічної політики шляхом асоціації його дій з його роботодавцем і призначення покарання корпорації, в інтересах якої він діяв [10].

Так, аналітичне опрацювання літератури свідчить, що сучасне законодавство США базується на концепції автономної відповідальності корпорацій, тобто вона може бути притягнута до відповідальності навіть у випадку відсутності обвинувачень щодо конкретної фізичної особи. Корпорація може визнати вину і таким чином пом'якшити покарання, також корпорації може бути призначено покарання з відстрочкою або замість кримінального покарання може бути призначено іспитовий строк. Такий підхід зумовлено тим, що законодавець урахує, що притягнення до відповідальності корпорації може нанести суттєві збитки акціонерам, службовцям та/або працівникам, які не причетні до її протиправної діяльності.

Фактично у даний час корпорації в США реально є суб'єктами кримінального переслідування за дії своїх представників. Саме тому можна говорити про різновид «субститутивної відповідальності», яка не виключає, а навпаки, прямо передбачає можливість встановлення суворої відповідальності передусім за так звані «регулятивні злочини» [2, с. 304]. Американське законодавство визнає суб'єктами кримінального права, поряд із фізичними особами, й організації. Так, у відповідності до параграфу 18 книги 18 Зводу законів США до категорії «організація» кримінальне законодавство США відносить будь-яке утворення, що відрізняється від фізичної особи. Під корпорацією розуміється будь-яка юридична особа, за винятком тих установ, які організовані або очолюються органом уряду для виконання урядової програми [4, с. 22].

Федеральне кримінальне законодавство передбачає багато сфер діяльності, де кримінальна відповідальність покладається безпосередньо на корпорації: поставка споживачеві продуктів, небезпечних для життя і здоров'я, порушення законодавства про охорону навколишнього середовища, фінансових постанов тощо [6, с. 53].

Цікавими для аналізу є дані, наведені окремими дослідниками щодо статистики притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб у США. Зокрема, за період з 1996 р. по 2015 р. до кримінальної відповідальності в США притягнуто 3857 юридичних осіб, але скромні статистичні показники не применшують значущості інституту такої відповідальності. За справедливим зауваженням Diana E. Murphy, вчинення злочину конкретною компанією наносить незрівнянно більшу шкоду інтересам суспільства, ніж злочин, учинений конкретною особою, а також приносить незрівнянно велику вигоду злочинним співтовариствам. Дані офіційної статистики свідчать про те, що більшість юридичних осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності, – це або компанії з числом працівників від 1 до 10 осіб, або компанії, де число співробітників не перевищує 50 осіб. Відсоток же великого бізнесу, корпорацій і холдингів, які притягуються до кримінальної від-

повідальності, вкрай незначний. Проте середні суми штрафів, застосованих до юридичних осіб за вчинення злочинів, доволі суттєві. Кількість випадків притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб у справах, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків і порушеннями належної якості під час виробництва продуктів і медикаментів, незначна. Усього за 20 років мали місце 332 таких випадки (8,6% від усіх випадків притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб). Значно більшою є кількість випадків покарання юридичних осіб за порушення якості виробництва і підробки продуктів та наркомістких медичних препаратів (у 2001 р. – 17 випадків, у 2006 р. – 19 випадків, у 2007 р. – 15 випадків) [8, с. 44].

Водночас необхідно зауважити, що притягнення до відповідальності корпорацій не виключає можливості притягнення до відповідальності їхніх службовців. У кожному штаті встановлюється своя система кримінальних покарань для корпорацій: їм може бути заборонено займатися комерційною діяльністю; укладати угоди з органами державної влади та місцевого самоврядування; отримувати ліцензії щодо здійснення окремих видів господарської діяльності; брати участь в експортно-імпорتنних операціях; щодо них може застосовуватися штраф і конфіскація (при цьому такі заходи можуть вживатися паралельно у кримінальному та цивільному судочинстві стосовно конкретної корпорації). Штрафи, які застосовуються до юридичних осіб, можуть базуватись на рівні доходів, отриманих у результаті злочинної діяльності, а можуть бути зафіксованими в конкретних розмірах у санкції статті кримінального закону або у відповідному діапазоні [1, с. 55].

У контексті аналітико-порівняльного дослідження слушно звернути увагу й на окремі доволі «нетрадиційні» погляди окремих учених США щодо можливості притягнення до кримінальної відповідальності корпорацій за злочини проти особи. Так, Г. Мюллер закономірно ставить питання: «Чому корпорація не може бути визнана винною в умисному вбивстві, коли, наприклад, на підставі її рішення відправляють людей на роботу в небезпечну місцевість чи на небезпечне виробництво без відповідних засобів захисту, якщо при цьому всі службовці та посадові особи приховують від них факт, що навіть нетривале перебування на такому виробництві без відповідних засобів захисту може призвести до летального результату? Так, наприклад, у випадку із сумно відомим підприємством Hawk's Nest у штаті Західна Вірджинія, коли фактично масова загибель людей була спричинена захворюванням силікозом» [9, с. 21, 23].

Висновки. Порівняльно-аналітичне дослідження підходить щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб дозволяє зробити такі загальні висновки: *по-перше*, активізація в науковому і практичному просторі проблематики встановлення кримінальної відповідальності для юридичних осіб прямо корелює з рівнем економічного розвитку конкретної країни та пануючою економічною моделлю; *по-друге*, вплив на діяльність юридичних осіб (корпорацій) за допомогою засобів кримінального права актуалізується пропорційно зростанню ролі їх впливу не лише на економіку, а й на інші сфери суспільних відносин та життя громадян; *по-третє*, перелік діянь, за вчинення яких встановлюється кримінальна відповідальність юридичних осіб, є доволі обмеженим, хоча й існує наукова дискусія щодо можливості встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за «традиційні» злочини

проти життя, зокрема вбивство; *по-четверте*, на пострадянському просторі як у науковій доктрині, так і в законодавстві проблематика кримінальної відповідальності юридичних осіб знаходиться у стані пошуку та формування оптимальних моделей та вибору найбільш ефективних інструментів кримінально-правового впливу; *по-п'яте*, аналіз тенденцій економічного розвитку дозволяє припустити можливість розширення меж кримінально-правового впливу на юридичних осіб в окремих країнах по мірі зростання їх впливу на соціально-економічні процеси.

Література:

1. Арямов А.А. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2011. № 2. С. 49–57.
2. Дворецкий М.Ю. Уголовная ответственность юридических лиц в законодательстве Великобритании, США и РФ: проблемы теории и практики применения. *Вестник ТГУ*. 2011. Выпуск 4. С. 303–310.
3. Івахненко О.А. Зарубіжний досвід криміналізації хуліганських діянь. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 257–261.
4. Малиновский А.А. Уголовное право зарубежных государств. Москва : Новый Юрист, 1998. 128 с.
5. Минязева Т.Ф., Серебренникова А.В. Уголовная ответственность юридических лиц в России и Германии: к постановке проблемы. *LEX RUSSIA*. 2017. № 2. С. 147–154.
6. Никифоров Б.С., Решетников Ф.М. Современное американское уголовное право. Москва : Наука, 1990. 256 с.
7. Панов В.П. Международное уголовное право : учеб. пособие. Москва, 1997. 241 с.
8. Щербаков А.Д. Уголовная ответственность юридических лиц в США за преступления, связанные с незаконным оборотом наркотиков. *Наркоконтроль*. 2017. № 1. С. 42–47.
9. Mueller G. Mens rea and the corporation: A study of the Model penal code position on corporate criminal liability. *University of Pittsburgh Law Review*. 1957. № 19. P. 21–50.
10. New York Central and Hudson River Railroad Company v. United States. *US Supreme Court*. 1909. February 23. Volume 212. U.S. 481.

Lukyanchenko S. Features of criminal liability of legal entities under the laws of the Russian Federation and the USA: a comparative analysis

Summary. In 2013, the Criminal Code of Ukraine was supplemented by Section XIV-1, entitled «Measures of Criminal Law on Legal Entities». This has given rise to a number of discussions regarding the theoretical understanding and practical implementation of the criminal law data in the conditions of the domestic system of legislation. In order to solve these problems, there is a need to study existing approaches in the world. The article analyses, peculiarities of criminal liability of legal entities under the legislation of foreign countries. The main focus is on solving this problem in neighbouring countries. The scientific approaches and positions of the scientists of the Russian Federation concerning the necessity of consolidation of criminal liability for legal entities are researched. Draw attention to separate draft laws establishing such liability. The analysis of measures of administrative and legal influence on legal entities of private and public law is carried out. The model approaches to establishing the criminal liability of legal entities are analysed, as well as a critical assessment of the model legislation of foreign countries. The legislative gaps and disadvantages that complicate the implementation of the norms of criminal liability of legal entities in the Russian Federation, as well as the problem of the correlation of existing norms with international legal acts are set out.

The peculiarities of criminal liability of legal entities under US law are investigated. In particular, approaches to understanding the subjects of such responsibility are identified, as well as the current status of bringing legal entities to the United States to account. The system of measures of criminal legal influence which are applied to corporations is isolated and analysed. The preconditions of formation of concrete forms of criminal legal influence on legal entities in the Russian Federation and the USA are analysed. The main directions of possible use of the experience of the specified countries for optimization of criminal liability of legal entities in Ukraine are systematized.

Key words: crime subject, legal entity, criminal liability, measures of criminal law influence, comparative analysis, model law, criminal punishment.

*Дмитренко Н. А.,
аспірант і викладач кафедри галузевого права
історико-юридичного факультету
Херсонського державного університету*

ДЕЗЕРТИРСТВО: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ І ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню такого актуального злочину проти встановленого порядку несення військової служби, як дезертирство. Сьогодні ухилення від військової служби у формі дезертирства – це один із найбільш поширених злочинів у Збройних Силах України. Значна увага в дослідженні приділяється аналізу складу дезертирства та відокремленню його від складу суміжних злочинів. Визначено, що особливу увагу під час дослідження складу злочину необхідно приділяти суб'єктивній стороні злочину. Під час здійснення цього злочину військовослужбовець припиняє несення військової служби, не маючи на те законних підстав, намагаючись повністю позбавитися військово-службових правовідносин. Дезертирство є тривалим злочином, оскільки воно відбувається впродовж тривалого періоду часу і є діянням, яке пов'язано з безперервним ігноруванням обов'язків щодо військової служби. У сучасних реаліях існують значні проблеми кваліфікації цього виду злочину, оскільки методи встановлення мети ухилення від військової служби в повному обсязі не досліджено й нині мають індивідуальний характер.

Установлено необхідність детального дослідження мотивів цього злочину, адже саме мотив, прямиий умисел дій особи прямо впливає на подальшу кваліфікацію. Відмінністю злочинів проти військової служби від злочинів іншого роду є те, що перший випадок включає організаційну шкоду, незалежно від її наявності в складі злочину.

Ключові слова: дезертирство, склад злочину, кваліфікація, прямиий умисел і непрямиий умисел, військові злочини, військова служба, сукупність злочинів.

Постановка проблеми. Військова служба є державною службою особливого характеру, яка пов'язана з обороною України, її незалежності й територіальної цілісності. Збройні Сили України – це невід'ємна частина нашого суспільства. Захист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України [1]. У сучасних реаліях життя на фоні громадських протиріч, що різко загострюються, посилення дезінтеграційних процесів відбувається різке зниження престижу служби в армії. Як результат, збільшується число правопорушень і злочинів, що здійснюються військовослужбовцями строкової служби з метою ухилення від проходження військової служби. Усе це в сукупності призводить до зниження бойової готовності військових підрозділів, частин і створює загрозу національній і військовій безпеці країни.

В основному серед ухилень від військової служби найбільш поширеними є самовільне залишення частини або місця служби й дезертирство. У статті буде розглядатися саме дезертирство, адже сам цей злочин становить серйозну проблему та небезпеку для суспільства й держави загалом.

У різні часи питаннями військових злочинів, їх кваліфікацією, кримінально-правовою характеристикою займалися, зокрема, С.В. Албул, Х.М. Ахметшин, П.П. Богуцький, Ф.С. Бражнік, Н.В. Васильєв, Р.А. Лопухов, В.В. Лунєєв, В.П. Маслов, І.М. Мацкевич, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, Г.І. Чангулі, В.М. Чхиквадзе, В.П. Шупленков, Н.І. Щегель та інші.

Мета статті полягає в здійсненні кримінально-правового аналізу дезертирства, передбаченого ст. 408 Кримінального кодексу України (далі – ККУ), та в спробі автора визначити проблеми кваліфікації цього злочину.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні, згідно з даними Міністерства оборони України, нараховується 9 268 дезертирів [2].

Дезертирство є одним із найтяжчих і одним із найбільш небезпечних військових злочинів, який, окрім порушення кримінально-правової заборони, порушує конституційний обов'язок громадянина України захищати Вітчизну.

Відповідно до ч. 1 ст. 408 ККУ, дезертирство – це самовільне залишення військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу в разі призначення, переведення, з відрадження, відпустки або з лікувального закладу [3].

Самовільним буде вважатися залишення військовослужбовцем строкової служби без дозволу командира розташування військової частини або місця служби. Якщо військовослужбовець отримав дозвіл начальника (командира), який не мав права надавати звільнення, то залишення військової частини або місця служби не буде вважатися самовільним. Відповідальність у такому випадку буде нести особа (начальник/командир), яка допустить порушення порядку звільнення.

Розглянемо детальніше, які особливості має склад злочину дезертирства.

Об'єктом дезертирства є встановлений порядок проходження військової служби. Здійснюючи дезертирство, суб'єкт намагається зовсім виключити себе із цих правовідносин, тобто усунути від порядку військової служби.

З об'єктивної сторони дезертирство може бути здійснено двома способами:

а) шляхом залишення військової частини або місця служби або

б) шляхом нез'явлення в частину або до місця служби під час призначення, переведення, з відрадження, відпустки або лікувальної установи. Здійснюючи дезертирство, військовослужбовець протиправно виключає себе зі сфери військово-службових стосунків без наміру коли-небудь повернутися до виконання обов'язків військової служби [4, с. 122–124].

Злочин буде вважатися закінченим із моменту самовільного залишення частини, місця служби або нез'явлення в строк на службу з метою виключення таких правовідносин зі свого життя.

Дезертирство здійснюється з прямим умислом, у зв'язку з чим можливе приготування або замах на цей злочин. Вони можливі лише до моменту самовільного залишення військової частини або до моменту закінчення терміну явки на службу.

Приготування може мати місце за умови відшукання винним способів для безперешкодного залишення військової частини або місця служби, чи приховування майбутнього свого незаконного перебування поза територією військової частини або місця служби, або в іншого умисного створення умов для вчинення дезертирства [5, с. 93] (наприклад, установа зв'язків із родичами і знайомими, у яких військовослужбовець має намір зупинитися після здійснення дезертирства, придбання документів та одягу, вивчення маршруту руху й умов життя в районі передбачуваного місця перебування після залишення частини, дослідження способів залишення частини або місця служба тощо).

Замахом на дезертирство можуть бути умисні дії, спрямовані безпосередньо на залишення військової частини або місця служби. Добровільна відмова від здійснення дезертирства також можлива тільки до моменту самовільного виходу з частини або до закінчення терміну прибуття на службу.

Якщо військовослужбовець, учинивши дезертирство, через деякий проміжок часу змінює свій намір і вирішує повернутися на службу, то ці дії повинні розцінюватися як явка з повинною, а не добровільна відмова від здійснення дезертирства.

Суб'єкти дезертирства – військовослужбовці, що проходять військову службу:

- 1) за контрактом,
- 2) за призовом.

Дезертирство може бути здійснене під час виконання військовослужбовцем спеціальних обов'язків військової служби (під час несення бойового чергування, служби в караулі, у складі наряду щодо охорони державного кордону України тощо). У такому разі злочинні дії варто кваліфікувати за сукупністю злочинів як дезертирство і як порушення правил несення відповідних спеціальних служб, якщо це спричинило або могло спричинити завдання шкоди інтересам безпеки держави, законним інтересам громадян.

Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується тільки прямим умислом, адже винний має усвідомлювати, що незаконно залишає частину, інше місце служби або не з'являється в строк на службу з метою повного ухилення від виконання обов'язків щодо військової служби. Наявність цієї мети – необхідна умова для кваліфікації дій винного за ст. 408 ККУ.

Під час кваліфікації дій винного можливі труднощі, адже не завжди можна зразу визначити, чи був умисел прямий. Наприклад, військовослужбовець самовільно залишив військову частину з наміром бути відсутнім упродовж певного часу, а потім повернутися до виконання своїх службових обов'язків. Проте в подальшому він вирішує не повертатися на службу й зовсім ухилитися від неї. У цьому разі його дії підлягають кваліфікації як дезертирство. У цих випадках один менш тяжкий злочин проти порядку проходження військової служби переростає в інший – тяжчий, що кваліфікується за ч. 1 ст. 408 ККУ.

Про наявність наміру на повне ухилення від військової служби можуть об'єктивно свідчити різні фактичні дані, які дають змогу зробити висновок про намір винного надійно приховати свою належність до військової служби. Такими фактами можуть бути придбання правопорушником підроблених документів або цивільного одягу, щоб замаскувати своє становище військовослужбовця, проживання на нелегальному становищі, під чужим прізвиськом тощо.

Склад дезертирства є традиційним злочином у рядах військовослужбовців, історія якого налічує багато десятиліть. Складом, суміжним для дезертирства, є самовільне залишення частини або місця служби, відмежування цих діянь один від одного має певні проблеми й залишається таким же гострим.

Як і в багатьох складах злочинів, відмежування досліджуваних діянь проходить за ознаками суб'єктивної сторони, що і є їх основною відмінністю. Стаття 408 ККУ тлумачить поняття дезертирства як «самовільне залишення військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу у разі призначення, переведення, відрядження, відпустки або з лікувального закладу» [3].

Тобто дезертирство вчиняється з метою ухилення від військової служби. Як уже зазначалося, під час здійснення цього злочину військовослужбовець припиняє несення військової служби, не маючи на те законних підстав, намагаючись повністю позбавитися військово-службових правовідносин. А в разі самовільного залишення частини або місця служби мета особи – тимчасово припинити виконання обов'язків щодо військової служби та через певний термін повернутися в частину для подальшого проходження військової служби.

Дезертирство є тривалим злочином, оскільки воно відбувається впродовж тривалого періоду часу і є діянням, яке пов'язано з безперервним ігноруванням обов'язків щодо військової служби. Цей злочин набуває закінченого характеру в момент залишення місця служби з намірами ухилитися від несення військової служби. Безпосередньо злочином у цьому випадку є період, у який військовослужбовець за своєю волею відсутній у частині до моменту повернення або затримання уповноваженими особами. Н.Ф. Кузнєцова вказує, що, будучи закінченим, такий злочин продовжує здійснюватися, при цьому розтягуючи в часі злочинний наслідок [6, с. 310].

Відмінністю злочинів проти військової служби від злочинів іншого роду є той факт, що перший випадок включає організаційну шкоду, незалежно від її наявності в складі злочину.

Частина 2 ст. 408 ККУ передбачає дезертирство військовослужбовця зі зброєю. Особа, що скоює цей злочин, стає суспільно небезпечною, оскільки дезертир має можливість застосувати бойову зброю під час спроби його затримання. Більше того, підвищена громадська небезпека дезертирства зі зброєю також полягає й у тому, що треті особи можуть заволодіти цією зброєю, згодом використавши її у своїх цілях.

Діяння може бути сукупністю злочинів, якщо протиправне заволодіння зброєю містить ознаки розкрадання шляхом крадіжки, грабежу, розбою, шахрайства, привласнення, вимагання або зловживання службовим становищем з наступним дезертирством, то воно кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 408 і ч. ч. 1, 2 або 3 ст. 410 ККУ.

Висновки. Отже, склад злочину дезертирства має свої особливості, особливу увагу під час дослідження складу зло-

чину необхідно приділяти суб'єктивній стороні злочину. Щодо кваліфікації злочинів, пов'язаних із ухиленням від військової служби шляхом дезертирства, це питання має досить дискусійний характер, оскільки методи встановлення мети ухилення від військової служби в повному обсязі не досліджено й нині мають індивідуальний характер.

Література:

1. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-ХІІ. Дата оновлення: 09.08.2019. URL: <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 16.10.2019).
2. У Міноборони назвали кількість військовослужбовців-дезертирів. *Перший український інформаційний веб-сайт*. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/u-minoborony-nazvaly-kilkist-viiskovosluzhbovtzivdezertyriv-184826.html> (дата звернення: 16.10.2019).
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 16.10.2019).
4. Ахметшин Х.М. Воинские преступления : учебное пособие. Москва, 1993. 170 с.
5. Карпенко М.І. Самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство: методика розслідування злочинів, передбачених ст. ст. 407, 408 Кримінального кодексу України. *Юридична наука*. 2013. № 11. С. 90–111. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/jnn_2013_11_10%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/jnn_2013_11_10%20(1).pdf).
6. Кузнецова Н.Ф. Проблемы квалификации преступлений : лекции по спецкурсу «Основы квалификации преступлений». Москва : Городец, 2007. 450 с.

Dmitrenko N. Desertion: criminal justice analysis and qualification issues

Summary. The article is devoted to the investigation of such a topical crime against the established order of military service as desertion. Today, evasion of military service in the form of desertion is one of the most common crimes in the Armed Forces of Ukraine. Much attention was paid to the analysis of the composition of desertion, and its separation from the composition of related crimes. It was determined that special attention should be paid to the subjective side of the crime when investigating the composition of the crime. In committing this crime, the serviceman ceases to carry on military service without having a legitimate reason, trying to completely dispose of his military service. Desertion is a long-term crime because it occurs over a long period of time and is an act that involves the continuous neglect of military service. In today's realities, there are significant problems with the qualification of this type of crime, since the methods of establishing the purpose of evading military service have not been fully explored and are currently individual.

The necessity of a detailed investigation of the motives of this crime is established, because it is the motive that the direct intent of the person's actions directly influences the further qualification. A distinction between crimes against military service and crimes of another kind is the fact that the first case involves organizational damage, regardless of its presence in the crime.

Key words: desertion, crime, qualification, direct intent and indirect intent, war crimes, military service, combination of crimes.

Герелюк Т. Б.,
аспірант

ВНЗ «Національна академія управління»

РОЗУМІННЯ ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ Й КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Анотація. У статті подається розуміння об'єктів археологічної та культурної спадщини за законодавством України й деяких країн Східної Європи. Автором проаналізовано сучасну нормативно-правову базу та практичну сферу охорони культурної спадщини, що дало йому змогу стверджувати, що визначення поняття «культурна спадщина», «культурна цінність» не має універсального характеру. Процес збереження й охорони культурної спадщини є не лише одним із найбільш важливих напрямів діяльності сучасної Української держави, а й становить важливий предмет дослідження, зокрема, в межах кримінально-правової науки. Важливість створення теоретичного й методологічного фундаментів для загального теоретичного осмислення специфіки та сутності процесу збереження й охорони культурної спадщини в національному та міжнародному масштабах не можливий без дієвого механізму кримінально-правової охорони. Зазначається, що Конституцією України проголошено охорону культурної спадщини держави, збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, ужиття заходів щодо повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами, основним завданням діяльності держави. Автором робиться висновок, що як у законодавстві нашої країни, так і в законодавстві країн Східної Європи відсутня термінологічна єдність, що може призвести до збільшення числа правових колізій і негативно позначитися на правозастосовній практиці. Автор зазначає, що аналіз понять, які містяться в різних нормативно-правових актах, показав, що існує необхідність уніфікації термінологічного апарату. Наявність законодавчо закріпленої дефініції, яка включала б лише основні сутнісні ознаки, значною мірою може спростити застосування такого терміна на практиці.

Ключові слова: кримінально-правова охорона, культурна спадщина, культурна цінність, об'єкти археологічної спадщини, об'єкти культурної спадщини, злочин.

Постановка проблеми. Сьогодні ми можемо спостерігати тенденцію посилення уваги до питання збереження культурної спадщини. Разом із тим проблеми правової охорони пам'яток історії та культури залишаються маловивченими. Зокрема, в науковій літературі недостатньо висвітлена проблема уніфікації понять, що використовуються в нормативно-правових актах, які регулюють відносини в галузі охорони об'єктів культурної спадщини. Подібна ситуація має місце й у країнах Східної Європи.

В українській і зарубіжній кримінально-правовій науці дослідженню проблем кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини присвячені окремі праці, а саме: роботи О.М. Костенка, В.В. Кузнєцова, Н.Ф. Кузнєцової, П.С. Мати-

шевського, В.О. Навроцького, А.М. Соловйової, Є.Л. Стрельцова, С.С. Яценка та інших науковців.

Мета статті полягає в дослідженні розуміння об'єктів археологічної та культурної спадщини за законодавством України й деяких країн Східної Європи, спробі викласти пропозиції, спрямовані на вдосконалення кримінального законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ч. 3 ст. 33 Конституції Республіки Молдова, держава сприяє збереженню, розвитку й поширенню досягнень національної та світової культури й науки. Згідно зі ст. 59 Конституції Республіки Молдова, охорона навколишнього середовища, збереження й охорона пам'яток історії та культури є обов'язком кожного громадянина [1].

Систему законодавства Республіки Молдова становлять Конституція Республіки Молдова, закони Республіки Молдова: «Про охорону пам'яток», «Про охорону археологічної спадщини», «Про музеї», «Про охорону національної рухомої культурної спадщини» – та інші нормативно-правові акти.

У Законі Республіки Молдова «Про музеї» культурні цінності визначені в ст. 2 як будь-які предмети з ознаками відносної оригінальної творчості, що є історичним свідченням технічного, соціального, естетичного, релігійного, міфологічного й повсякденного укладу життя, що склався в суспільстві на певному відрізку часу [2].

Відповідно до ст. 1 Закону Республіки Молдова «Про культуру», культурна цінність – це, по-перше, результат творчої діяльності, який має значення в певному соціокультурному просторі; по-друге, продукт культурної діяльності, цінність якого може бути виражена в грошовому обчисленні [3].

Закон Республіки Молдова «Про охорону національної рухомої культурної спадщини» визначає поняття «національна рухома культурна спадщина» як сукупність рухомих культурних цінностей, класифікованих у національну культурну спадщину як особливих або виняткових історичних, археологічних, документальних, етнографічних, художніх, науково-технічних, літературних, кінематографічних, нумізматичних, філателістичних, геральдичних, бібліографічних, картографічних, епіграфічних, естетичних, етнологічних та антропологічних цінностей, що становлять матеріальні свідчення еволюції природного середовища та взаємовідносин із нею людини, людського креативного потенціалу [4]. У статті 4 Закону Республіки Молдова «Про охорону національної рухомої культурної спадщини» визначено й коло предметів, що становлять національну рухома культурну спадщину, а саме: 1) археологічні та історико-документальні цінності: а) археологічні предмети, здобуті в результаті наземних і підводних розкопок або випад-

кових відкриттів, за винятком зразків будівельних матеріалів, матеріалів з визначних місць, які являють собою археологічні свідчення для проведення спеціалізованих аналізів; b) написи, окремі елементи, отримані під час демонтажу історичних пам'яток; c) матеріальні та документальні свідчення, що стосуються політичної, економічної, соціальної, військової, релігійної, наукової, художньої, спортивної історії або з інших галузей; d) рукописи, інкунабули, старовинні й рідкісні книги, публікації різних типів, з автографами й екслібрисами, періодичні видання; e) документи і друківані видання, що становлять суспільний інтерес: архівні документи, карти й інші картографічні матеріали; f) предмети меморіальної цінності; g) предмети й документи нумізматичної, філателістичної, геральдичної цінності: монети, медалі, нагороди, значки, банкноти, друку, дипломи (свідоцтва), поштові марки, прапори і штандарти; h) епіграфічні предмети; i) фотографії, фільми, аудіо- та відеозаписи; j) музичні інструменти; k) військові форми й аксесуари до них; l) одяг; 2) художні цінності: a) твори образотворчого мистецтва: живопису, скульптури, графіки, малюнки, гравюри, естампи тощо; b) твори декоративно-прикладного мистецтва: меблі, вишивки, килими, предмети зі скла, кераміки, металу, дерева, тканини й інших матеріалів, прикраси; c) предмети культу: ікони, вишивки, ювелірні вироби, меблі тощо; d) дизайнерські проекти і прототипи; e) первинні матеріали художніх, документальних та анімаційних фільмів; f) пам'ятники, споруджені в громадських місцях, художні твори, експоновані під відкритим небом; g) поштові листівки та ілюстрації; h) декоративні предмети, що використовуються в театральних постановках; 3) етнографічні цінності: a) елементи народної архітектури; b) елементи технічних пристроїв; c) предмети домашнього вжитку й господарського призначення; d) знаряддя праці; e) предмети домашнього текстильної промисловості: килими, настінні доріжки, рушники, народний костюм тощо; f) меблі; g) реквізити звичаїв; h) предмети культу; i) продукція сучасних народних промислів; 4) цінності наукового значення: a) рідкісні зоологічні, ботанічні, мінералогічні, петрологічні, палеонтологічні, антропологічні, спелеологічні та анатомічні екземпляри й колекції; b) мисливські трофеї; 5) цінності технічного характеру: a) унікальні предмети технічної творчості; b) раритети, незалежно від марки; c) прототипи апаратів, приладів і машин сучасного виробництва; d) годинники; e) предмети народної техніки; f) технічні документи: проекти, плани, ескізи, патенти на винаходи; g) транспортні засоби й засоби зв'язку; h) матриці CD, SD-ROM, DVD; 6) цінності меморіального характеру: a) пам'ятні цінності й предмети; b) документи й фотографії, що відображають життя певних особистостей; c) предмети, пов'язані з подіями національного та міжнародного значення [5].

Основним нормативно-правовим актом, що наявний у системі законодавства Республіки Білорусь, є Конституція Республіки Білорусь. Відповідно до ст. 15 Конституції Республіки Білорусь, держава відповідальна за збереження історико-культурної та духовної спадщини, вільний розвиток культур усіх національних громад, які проживають у Республіці Білорусь.

Кожен має право на участь у культурному житті. Це право забезпечується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, що знаходяться в державних і громадських фондах, розвитком мережі культурно-просвітніх установ (ч. 1 ст. 51 Конституції Білорусі).

До системи нормативно-правових актів у сфері охорони культурної спадщини Республіки Білорусь також входять Закони: «Про культуру в Республіці Білорусь», «Про охорону історико-культурної спадщини Республіки Білорусь», «Про музеї та музейні фонди Республіки Білорусь», «Про бібліотечну справу в Республіці Білорусь», «Про архівну справу та діловодство в Республіці Білорусь» тощо.

Історико-культурною спадщиною в розумінні закону Республіки Білорусь «Про охорону історико-культурної спадщини Республіки Білорусь» є сукупність непересічних результатів і свідчень історичного й духовного розвитку народу Білорусі, втілених в історико-культурні цінності. Згідно зі ст. 2 Закону Республіки Білорусь «Про історико-культурну спадщину», історико-культурні цінності – це найбільш визначні матеріальні об'єкти й нематеріальні прояви людської творчості, які мають видатні духовні, естетичні та документальні гідності й узяті під охорону держави в порядку, визначеному цим Законом. Історико-культурні цінності, у свою чергу, поділяються на: 1) матеріальні цінності, матеріальне втілення яких становить їх сутність; 2) духовні цінності, можливе матеріальне втілення яких не має істотного впливу на їх сутність [6].

Отже, історико-культурною цінністю (пам'яткою), за законодавством Республіки Білорусь, визнаються об'єкти, що володіють сукупністю двох ознак: культурною значущістю та юридичним визнанням за допомогою включення в охоронний реєстр – Державний список історико-культурних цінностей Республіки Білорусь. Компоненти, включені в термін «історико-культурні цінності», входять у поняття «історико-культурна спадщина».

До нематеріальних історико-культурних цінностей належать, згідно зі ст. 14 Закону «Про охорону історико-культурної спадщини Республіки Білорусь», звичаї, традиції, обряди, фольклор (усна народна творчість), мова, її діалекти, зміст геральдичних, топонімічних об'єктів і творів народного мистецтва (народного декоративно-прикладного мистецтва), інші нематеріальні прояви творчості людини. До нематеріальних історико-культурних цінностей також належать герби історичних міст тощо [7].

К.А. Булденко пише: «Закон, у тому числі законодавство про культуру загалом, відрізняється тим, що поняття культурних цінностей, які підлягають правовій охороні, не сформульовано шляхом застосування чіткої, лаконічної відсылної норми на законодавчому рівні» [8, с. 174].

Конституція Російської Федерації (далі – РФ) гарантує громадянам право на участь у культурному житті, а також на доступ до культурних цінностей (ст. 44). З метою забезпечення цього положення держава здійснює діяльність із вироблення й реалізації державної політики та правового регулювання в галузі культури [9].

У російському законодавстві поняття культурних цінностей розкривається в таких нормативно-правових актах, як Федеральний закон «Про культурні цінності, переміщені в Союз РСР у результаті Другої світової війни і знаходяться на території Російської Федерації» (1998 р.), від 9 жовтня 1992 року «Основи законодавства РФ про культуру» (1992 р.), Закон РФ «Про вивезення й увезення культурних цінностей» (1993 р.).

Основоположним нормативним актом у сфері охорони культурних цінностей в РФ є Закон РФ «Основи законодавства РФ про культуру» від 9 жовтня 1992 року. У статті 3 вказаного

Закону наводиться таке визначення: культурні цінності – це моральні та естетичні ідеали, норми і зразки поведінки, мови, діалекти й говори, національні традиції і звичаї, історичні топоніми, фольклор, художні промисли й ремесла, твори культури й мистецтва, результати й методи наукових досліджень культурної діяльності, що мають історико-культурну значимість, будівлі, споруди, предмети й технології, унікальні в історико-культурному стосунку території та об'єкти [10].

У свою чергу, Закон РФ «Про вивезення й увезення культурних цінностей» містить у ст. 6 указівку, що під культурними цінностями розуміються рухомі предмети матеріальних світу, що знаходяться на території Російської Федерації, а саме: культурні цінностей, створені окремими особами (групами осіб), які є громадянами РФ; культурні цінностей, що мають вагомe значення для РФ і створені на території РФ іноземними громадянами й особами, які не мають громадянства, які проживають на території РФ; культурні цінності, виявлені на території РФ; культурні цінності, придбані археологічними, етнологічними і природо-науковими експедиціями за згодою компетентних властей країни, звідки походять ці цінності; культурні цінності, придбані в результаті добровільних обмінів; культурні цінності, отримані як дарунок або законно придбані за згодою компетентних властей країни, звідки походять ці цінності. І в статті 7 указано категорії предметів, що потрапляють під дію цього закону, тобто перераховано такі предмети, які, згідно із цим нормативним актом, і є культурними цінностями [11].

Від початку 1990-х років в Україні поступово формується законодавча й нормативно-правова база, що врегулює роль держави, спеціальних органів охорони культурної спадщини, владних органів регіонального рівня, землекористувачів, юридичних і фізичних осіб незалежно від форми власності, в якій перебувають об'єкти та пам'ятки історії й культури. Проголошення Незалежності України дало імпульс до напрацювання національної системи законодавства, зокрема, з охорони культурної спадщини. І вже з 2000 року започаткована нова нормативно-правова основа функціонування сучасної пам'яткоохоронної структури державних і громадських органів та організацій з охорони культурної спадщини [12].

Відповідно до ст. 66 Конституції України, кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки [13].

Закон України «Про охорону культурної спадщини» визначає терміни «культурна спадщина», «об'єкт культурної спадщини», «предмет охорони об'єкта культурної спадщини». Згідно зі ст. 1, культурна спадщина – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини; охорона культурної спадщини – система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини [14].

Закон України «Про охорону археологічної спадщини» визначає поняття «археологічна спадщина України» як сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також

рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини [15].

На думку Т.Г. Каткової [16], поняття «культурна спадщина» не має єдиного розуміння, що й породжує неоднозначність тлумачення під час його правозастосування. Зокрема, вона доводить, що визначені поняття та правовий режим охорони культурної спадщини в Законі України «Про охорону культурної спадщини» стосуються тільки нерухомих об'єктів, що породжує невідповідність чинним підзаконним актам, тому пропонує включити до списку об'єктів культурної спадщини рухомі предмети, які становлять для суспільства історичну, наукову, художню цінність. У зв'язку з цим Т.Г. Каткова визначає культурну спадщину як природні, природо-антропогенні або створені людиною рухомі й нерухомі об'єкти, що донесли до нашого часу цінність із антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду та зберегли свою автентичність: споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їх частини, пов'язані з ними території чи території під водою, визначні місця, об'єкти науки й техніки, а також предмети та документи.

Висновки. Отже, аналіз сучасної нормативно-правової бази та практичної сфери охорони культурної спадщини дає змогу стверджувати, що визначення поняття «культурна спадщина», «культурна цінність» не має універсального характеру. Як у законодавстві нашої країни, так і в законодавстві країн Східної Європи відсутня термінологічна єдність. Це може призвести до збільшення числа правових колізій, що може негативно позначитися на правозастосовній практиці. Найважливіше законодавчо закріпленої дефініції, яка включала б лише основні сутнісні ознаки, значною мірою може спростити застосування такого терміна на практиці. Крім того, аналіз понять, які містяться в різних нормативно-правових актах, показав, що існує необхідність уніфікації термінологічного апарату.

Література:

1. Конституція Республіки Молдова. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2> (дата звернення: 11.03.2018).
2. Закон о музеях. URL: <http://lex.justice.md/ru/373716%20/> (дата звернення: 19.09.2019).
3. Закон о культуре. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=311664&lang=1> (дата звернення: 19.09.2019).
4. Закон об охране национального движимого культурного наследия. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=342998&lang=2> (дата звернення: 15.09.2019).
5. Закон об охране национального движимого культурного наследия. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=342998&lang=2> (дата звернення: 01.10.2018).
6. Об охране историко-культурного наследия : Закон Республики Беларусь. URL: <http://pravo.newsby.org/belarus/zakon2/z037.htm> (дата звернення: 10.12.2018).
7. Никифоров А.А. Понятие «достопримечательное место» в системе охраны недвижимого культурного наследия. *Культура: управление, экономика, право*. 2013. № 4. С. 7–13.
8. Булденко К.А. Хищение культурных ценностей и правоприменительная практика в связи с принятием УК РФ. *Материалы науч.-практ. конф.* Красноярск, 1997.
9. Конституция Российской Федерации. URL: <http://www.constitution.ru/> (дата звернення: 10.12.2018).
10. Основы законодательства Российской Федерации о культуре : Закон от 19 октября 1992 г. № 3612-1 (в ред. от 28.11.2015). *Российская газета*. 1992. 17 ноября.

11. О вывозе и ввозе культурных ценностей : Закон от 15 апреля 1993 г. № 4804-1. Российская газета. 1993. 15 мая.
12. Про стан збереження культурної спадщини України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 09.12.2018).
13. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.12.2018).
14. Про охорону культурної спадщини. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 20.12.2018).
15. Про охорону археологічної спадщини. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15> (дата звернення: 10.12.2018).
16. Каткова Т.Г. Поняття культурної спадщини за міжнародним та українським законодавством. *Право і безпека*. 2005. Т. 4. № 5. С. 148–152.

Gereliuk T. Understanding of archaeological and cultural heritage under the legislation of Ukraine and the countries of Eastern Europe

Summary. The article gives an understanding of archaeological and cultural heritage sites under the legislation of Ukraine and some Eastern European countries. The author analysed the current legal framework and practical sphere of cultural heritage protection, which allowed him to argue that the definition of the term “cultural heritage”, “cultural value” is not universal. The process

of preservation and protection of cultural heritage is not only one of the most important areas of activity of the modern Ukrainian state, but it is also an important subject of study, in particular within the limits of criminal law. The importance of creating a theoretical and methodological foundation for a general theoretical understanding of the specifics and nature of the process of preservation and protection of cultural heritage on a national and international scale is not possible without an effective mechanism of criminal legal protection. The article states that the Constitution of Ukraine proclaims the protection of the cultural heritage of the state, the preservation of historical monuments and other objects of cultural value, the taking of measures to return to Ukraine cultural values of the people who are outside its borders are the main task of the state's activity. The author concludes that there is no terminological unity in the legislation of our country and in the legislation of the countries of Eastern Europe, which can lead to an increase in the number of legal conflicts and adversely affect the law enforcement practice. The author notes that the analysis of the concepts contained in various regulations has shown that there is a need to unify the terminology apparatus. Having a legislative definition that would include only the essential features can greatly simplify the application of the term in practice.

Key words: criminal protection, cultural heritage, cultural value, objects of archaeological heritage, objects of cultural heritage, crime.

*Шевчук В. М.,**доктор юридичних наук, професор,**заслужений юрист України,**професор кафедри криміналістики**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ПОБУДОВИ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню методологічних основ формування тактичних операцій. Обґрунтовується, що методологічним підґрунтям формування тактичних операцій виступають діяльнісний, системно-структурний і технологічний підходи, запровадження яких є перспективним напрямом підвищення ефективності побудови тактичних операцій та їх реалізації у слідчій та судовій діяльності.

Розглянуто тактичну операцію як системне утворення, яку варто розуміти як складну реальну систему діяльнісного типу, що реалізується спеціально уповноваженими законом суб'єктами і спрямована на вирішення окремих тактичних (проміжних) завдань, зумовлених слідчими (судовими) ситуаціями. Проаналізовано специфічні системоутворюючі ознаки тактичної операції, які розкривають її сутність.

Запропоновано технологічний підхід розглядати як різновид діяльнісного підходу, що зумовлено природою взагалі діяльності як динамічного процесу, реалізація якого відбувається у формі цілеспрямованих, послідовних процесуальних та непроцесуальних дій та заходів технологічного характеру. Обґрунтовано, що такий підхід застосовується для побудови типових програм розслідування злочинів та судового розгляду, типових тактичних операцій, етапності, плановірності і виступає підґрунтям технологізації формування тактичних операцій, спрямованих на вирішення окремих тактичних завдань з урахуванням типових ситуацій. Доведено, що технологія тактичної операції є похідною від слідчої технології, технології слідчих дій, технології розслідування злочинів.

Ключові слова: тактичні операції, методологічні основи формування тактичних операцій, системно-структурний та технологічний підходи побудови тактичних операцій, технологія тактичної операції.

Постановка проблеми. Формування будь-яких теоретичних побудов у криміналістичній доктрині має здійснюватися на певному методологічному підґрунті. Цьому твердженню повною мірою відповідає формування концепції тактичних операцій. У зв'язку з цим варто враховувати, що методологічною основою розслідування й судового розгляду є матеріалістична діалектика, її закони і категорії. Відповідно до цілей і завдань дослідження використовуються сукупність принципів сучасної теорії пізнання, зокрема, системно-діяльнісний, системно-структурний, технологічний, функціональний, інформаційний та інші підходи.

Найважливішим методологічним принципом у вивченні та пізнанні об'єктів у філософії, психології, у тому числі у криміналістиці, виступає діяльнісний підхід, який у сучасних умо-

вах дедалі більше набуває міждисциплінарного, комплексного характеру, причому діяльність розглядається і як об'єкт дослідження і як пояснювальний принцип [22, с. 8–9]. Тому в розробці теоретичних засад формування та реалізації тактичних операцій доцільно використовувати системно-діяльнісний підхід, що забезпечує їх глибоке і різностороннє дослідження. При цьому також до найбільш вагомих, таких, що є визначальними для побудови і застосування тактичних операцій, варто зарахувати системно-структурний та технологічний підходи. Зазначені підходи набувають дедалі ширшого застосування у криміналістиці, значно розширюючи можливості та перспективи наукового пізнання в цій царині знань [7; 9; 10; 25; 29].

Метою статті є дослідження методологічних основ формування тактичних операцій, якими виступають діяльнісний, системно-структурний і технологічний підходи. Спираючись на основи системно-структурного аналізу, треба дослідити тактичну операцію як системне утворення, проаналізувати можливості технологічного підходу до формування та реалізації тактичних операцій, який застосовується для побудови типових програм розслідування злочинів та судового розгляду, типових тактичних операцій, етапності, плановірності та виступає підґрунтям технологізації їх формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічним підґрунтям формування тактичних операцій виступають діяльнісний, системно-структурний і технологічний підходи. Зазначені підходи набувають дедалі більш поширеного застосування у криміналістичній доктрині, значно розширюючи можливості та перспективи наукового пізнання в цій галузі знань. Дослідження та запровадження системно-структурного та технологічного підходів є перспективним напрямом підвищення ефективності побудови тактичних операцій та їх реалізації в кримінальному провадженні, які потребують подальших наукових розробок та пошуків.

Варто зауважити, що на методологічне значення системно-структурного та технологічного підходів неодноразово звертали увагу вчені-криміналісти. Так, А.В. Дулов наголошує, що системний підхід можна розглядати як загальнонаукову методологічну стратегію, яку необхідно використовувати як фундамент будь-якого наукового дослідження за принципами «зверху–вниз» (задум – аналіз – виокремлення складників) і «знизу–вгору» (від виокремлення властивостей її елементів до визначення властивостей системи як цілого). Такий підхід створює змогу уявити різноманітність досліджуваних у криміналістиці об'єктів у вигляді взаємопов'язаної системи: злочин – його сліди – діяльність по розслідуванню [8, с. 35–39]. На думку В.О. Жбанкова, такий підхід варто розглядати як одну

з фундаментальних стратегій наукових пошуків у криміналістиці, яка включає в себе складний комплекс прийомів і методів [10, с. 7].

Системно-структурний підхід при з'ясуванні об'єкта, події, діяльності вимагає виявлення всіх елементів системи, без яких вона не могла б діяти і ми не змогли б отримати схожий результат. Виявлення її складників передбачає також їх обов'язковий функціональний аналіз, тобто визначення всіх функцій, здійснюваних ними в досліджуваній системі. Елементи та їх функції становлять систему лише через те, що вони відповідним чином взаємопов'язані. Системно-структурний підхід є процесом виявлення й дослідження зв'язків між елементами системи, їх сутності, видів тощо. Системне дослідження передбачає нові принципи підходу до об'єкта вивчення, його орієнтацію на побудову цілісної картини об'єкта та його функціонування.

Системно-структурний підхід також охоплює вивчення об'єкта і явища (системи) в їх розвитку. Системно досліджувати – значить аналізувати причини й умови, що породжують це явище, пізнавати шляхи його подальшої еволюції. Основний акцент у такому системному вивченні зміщується на виявлення розмаїття зв'язків і відносин, що мають місце як всередині розглядуваного об'єкта, так і в його взаємовідносинах із зовнішнім оточенням, середовищем, іншими системами. Загальні властивості об'єкта як цілісної системи визначаються не тільки сумою його окремих складників, а й властивостями його структури, тобто особливими системоутворюючими зв'язками між елементами об'єкта.

Призначення розглядуваного підходу полягає в тому, що він спрямовує суб'єкта дослідження на системне бачення дійсності, змушує розглядати об'єкт із системних позицій, точніше, з позицій його системної побудови. Кінцева мета будь-якої системної діяльності – вироблення рішень як на стадії проектування, планування систем, так і при управлінні ними. У цьому контексті системний аналіз можна вважати поєднанням (сплавом) методології загальної теорії систем, системного підходу і системних методів обґрунтування і прийняття рішень. Отже, вивчення й аналіз спеціальної літератури показують, що системно-структурний підхід дослідження передбачає: а) розгляд будь-яких об'єктів як складних утворень, що мають певну структуру й виступають компонентами більш загальних систем; б) пізнання особливостей структури об'єкта; в) встановлення системоутворюючих чинників.

З огляду на викладене можна дійти висновку, що тактичні операції також необхідно вивчати із системних позицій, оскільки ця криміналістична категорія має всі атрибути системного утворення і тому має розглядатися й аналізуватися як система. У спеціальній літературі стверджується, що тактичні операції є системами, а їх основна властивість – властивість системності [12, с. 97]. Вважаємо, має рацію В.І. Шиканов, коли наголошує, що багатогранність і складність об'єкта, який вивчається, зумовлює потребу широкого використання принципів і пізнавальних процедур системного підходу, що дасть змогу розглядати феномен тактичних операцій як цілісність взаємопов'язаних елементів, функціонування й розвиток яких зумовлені, зрештою, завданнями кримінального судочинства. Принцип системності забезпечує розроблення і практичне використання окремих положень теорії тактичних операцій у взаємозв'язку з іншими тактичними завданнями досудового слідства, що вирішуються [26, с. 45–49].

Останнім часом з'являється дедалі більше праць, в яких тактичні операції вчені-криміналісти розглядають як системи. Так, В.О. Образцов вказує, що наукове дослідження проблеми тактичної операції здійснюється на загальному, груповому та видовому рівні, метою його на рівні загального підходу є «розроблення загальної моделі тактичної операції з точки зору її системної характеристики» [14, с. 75–86]. І.М. Комаров зазначає, що той факт, що тактичні операції являють собою системні об'єкти, криміналістами не заперечується. Однак переконливого обґрунтування цього твердження у спеціальних літературних джерелах не зустрічалося. Потреба в цьому існує, оскільки найважливішою властивістю будь-якої тактичної операції є системність. Суттєвим і необхідним напрямом досліджуваних операцій є певна система дій, спосіб поведінки, практична діяльність суб'єкта доказування в системі досудового провадження [13, с. 45–51].

Викладене зайвий раз пересвідчує, що є всі підстави розглядати тактичну операцію як системне утворення, дослідження якого має здійснюватися за тими самими принципами і методами, що й будь-яких інших систем. Саме цей підхід може забезпечити з'ясування сутності і природи тактичної операції, виявлення її змісту, внутрішньої побудови, особливостей функціонування, взаємодії з іншими системами, засобами й елементами. Системне дослідження тактичної операції передбачає розкриття найбільш істотних ознак цього об'єкта. Все це відкриває додаткові можливості в процесі дослідження такої криміналістичної категорії, як тактична операція.

Спираючись на загальнонаукове розуміння системно-структурного підходу [16; 18], а також враховуючи сучасні уявлення щодо тактичних операцій, можна дійти висновку, що цій криміналістичній категорії як багатоаспектному системному утворенню притаманні певні властивості, зокрема, такі як цілісність, структурованість, ієрархічність, цілеспрямованість, зв'язок і взаємодія між елементами. Тому тактичні операції як складні реальні системи діяльнісного типу, що реалізуються спеціально уповноваженими законом суб'єктами і спрямовані на вирішення окремих тактичних (проміжних) завдань, зумовлених слідчими ситуаціями, мають свої властивості. Розглядуваній системі притаманні мета і завдання, вона має системоутворюючі елементи, зв'язки й закономірності, певний часовий проміжок. Усе це в сукупності дає змогу виявляти значущі в теоретичному і корисні у практичному плані закономірності розслідування й перейти до розроблення заснованих на емпіричних узагальненнях і результатах теоретичних досліджень сучасних засобів діяльності слідчого та судді.

Крім того, екстраполяція наукових уявлень про системні об'єкти [1; 6; 19; 23] на тактичні операції дає змогу дійти висновку, що вивчення розглядуваних тактичних засобів на підставі системного підходу може провадитись як мінімум у двох напрямках: а) пізнавальному (аналітичному), пов'язаному з описом наявних систем; б) конструктивному (синтетичному), спрямованому на створення нових. Кожному напрямку використання системного підходу у формуванні й вивченні тактичних операцій притаманна своя специфіка реалізації поставлених цілей і завдань дослідження. Так, щодо першого (пізнавального) напрямку певний науковий інтерес, на нашу думку, становлять дослідження тактичних операцій, результатом яких є інформаційна, описова модель розглядуваних тактичних засобів як системного утворення, їх системна характеристика.

Другий напрям – конструктивний – пов’язаний зі створенням нової системи, тобто з побудовою самих тактичних операцій. У криміналістиці подібні завдання можуть мати як теоретичну (наприклад, розробка методологічних засад тактичних операцій), так і суто прикладну спрямованість (наприклад, побудова типових тактичних операцій із позицій системно-структурного й технологічного підходів та їх реалізація під час розслідування окремих видів злочинів).

Багатоаспектність тактичних операцій як системних утворень передбачає необхідність виокремлення різнопланових напрямів дослідження цих організаційно-тактичних засобів – від внутрішньої побудови і зв’язків системи «тактична операція» до організації й управління в ній. Ось чому стосовно досліджуваного об’єкта особливого теоретико-методологічного значення набуває технологічний підхід, під яким розуміється напрям системного дослідження закономірностей щодо реалізації комплексу взаємопов’язаних дій, заходів і процедур, що виконуються в певній послідовності з метою досягнення необхідного результату у практиці злочинної діяльності і діяльності з розслідування злочинів [4, с. 13].

Методологічно досліджуваний підхід орієнтовано на послідовну реалізацію системи відповідних дій, заходів, операцій з урахуванням динамічної структури діяльності з розслідування злочинів, включаючи й технології тактичних операцій. Застосовується він для побудови типових програм розслідування, типових тактичних операцій, етапності, планованості і виступає підґрунтям технологізації формування тактико-криміналістичних комплексів, спрямованих на вирішення окремих тактичних завдань з урахуванням типових слідчих ситуацій [20, с. 22; 21, с. 73–76; 28, с. 157–165]. Його варто розглядати як різновид діяльнісного підходу, що зумовлено природою взагалі діяльності як динамічного процесу, реалізація якого відбувається у формі цілеспрямованих, послідовних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та інших заходів технологічного характеру.

У сучасній криміналістичній літературі запропоновані різні визначення цієї категорії. Так, А.В. Шмонін технології розслідування злочинів визначає як функціонально зумовлену впорядковану сукупність дій (діяльності), *забезпечених необхідними ресурсами*, що реалізуються відповідним суб’єктом у процесі розслідування злочинів [27, с. 365]. М.П. Яблоков виділяє технологічні методи ведення слідства, що мають за мету забезпечити системне й цілеспрямоване, оперативне й успішне збирання інформації, необхідної для розкриття і розслідування злочинів, яка звертає увагу на значимість технологічного-методологічного арсеналу криміналістики й тактико-технологічних рекомендацій [30, с. 10–15]. В.О. Образцов розглядає криміналістичні моделі технологій досудового провадження як процес пізнання [15, с. 35–57], при цьому технологія тлумачиться ним як механізм, процедура. На думку Р.С. Белкіна, це найбільш доцільний та ефективний спосіб виконання деяких трудових операцій у відповідній послідовності [5, с. 84–85].

Запровадження технологічного підходу в окремі напрями криміналістики зумовили потребу у використанні узагальнюючого терміна «криміналістична технологія» [21, с. 73–76], під якою пропонується розуміти систему впорядкованих дій та операцій, що утворюють складний процес із виокремленням стадій та етапів його послідовного здійснення з метою оптимізації [2, с. 179]. Основні ознаки цього поняття: а) поділ про-

цесу на взаємопов’язані операції та процедури; б) поетапність і послідовність дій. За сферою криміналістичної діяльності вони поділяються на: експертні [11, с. 142–144; 17, с. 13–14] та слідчі [28, с. 157–165]. Останні, своєю чергою, за характером слідчої діяльності можуть бути класифіковані на: (а) технології застосування техніко-криміналістичних засобів, (б) технології слідчих дій і (в) технології розслідування злочинів [4, с. 3]. На нашу думку, запропоновану систему є сенс доповнити такими різновидами, як технології тактичних операцій і технології тактичних комбінацій.

У криміналістичній літературі зустрічаються й доволі сміливі пропозиції щодо впровадження технологічного підходу. Зокрема, А.В. Шмонін аргументує потребу внесення змін до системи криміналістики як науки і пропонує змінити назву деяких її розділів, зокрема, III розділ назвати «Технологія тактичних комплексів», а розділ IV – «Технологія розслідування злочинів», залишивши традиційні назви перших двох розділів [27, с. 374–376]. Приєднуємося до вчених, які такі пропозиції вважають передчасними [28, с. 37]. Водночас підтримуємо позицію тих науковців, які висловлюються за більш активне дослідження такого напрямку, як технологія тактичних комплексів, у тому числі тактичних операцій [24, с. 129–133].

При цьому під технологією тактичної операції варто розуміти процес послідовної реалізації дій, заходів, процедур, пов’язаний із виокремленням стадій та етапів, зумовлених слідчою ситуацією й об’єднаних єдиною метою для вирішення окремих тактичних завдань. Усе це необхідне для оптимізації підготовки, організації та управління тактичною операцією. Для цього потрібно мати чітке уявлення про те, як операція розгортається в часі, які етапи варто пройти для досягнення поставлених цілей і які дії й заходи мають бути виконані на кожному з них. Успішне вирішення вказаних завдань передбачає необхідність розробки своєрідної програми, процедури, що регламентує підготовку й реалізацію тактичної операції. Основу такої програми становить перелік дій і заходів, які необхідно здійснити для досягнення поставленої мети. З урахуванням цього вирізняють тактичні операції з одночасною (паралельною), послідовною і змішаною реалізацією слідчих (розшукових) дій і заходів (як паралельною, так і послідовною).

З огляду на викладене можна дійти висновку, що технологічний характер діяльності з організації і проведення тактичної операції полягає саме в упорядкованості здійснення певних дій, заходів, зміст яких визначено сутністю стадій, етапів. Адже технологія – це послідовна система дій, операцій, процедур, у складному процесі, з виокремленням стадій, етапів, що в результаті викликає необхідність його оптимізації й упорядкування. При цьому варто враховувати, що технологія тактичної операції є похідною від слідчої технології, технології слідчих дій, технології розслідування злочинів.

Висновки. З огляду на викладене можемо підсумувати, що тактична операція як реальне багатоаспектне системне утворення має свої специфічні властивості і ознаки, що виявляються в процесі реалізації системно-структурного та технологічного підходу дослідження і які необхідно враховувати у процесі формування та реалізації цього організаційно-тактичного засобу. До специфічних *системоутворюючих ознак тактичної операції*, які розкривають її сутність і зумовлюють процес дослідження, можна зарахувати такі: 1) програмно-ці-

льова система, сформована для досягнення певної мети (системи цілей) шляхом проведення відповідної системи слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів за раніше заданою, попередньо розробленою програмою; 2) функціональна система, яка орієнтована на досягнення певної мети і призначена для виконання певних функцій; 3) динамічна система, що формується для вирішення окремих тактичних завдань, які постають перед суб'єктами її реалізації, оскільки її розвиток зумовлений певними чинниками, ця система й діє відповідно до них; 4) організаційна система, якій притаманна підвищена організованість з урахуванням усіх можливих змін; 5) взаємодіюча система, тобто система взаємодії слідчого, оперативно-розшукових, інших органів та суб'єктів її реалізації; 6) технологічна система, що передбачає системне уявлення про цю операцію з позицій технологічного підходу, розроблення програм її ефективного проведення за допомогою системи дій, заходів та процедур технологічного спрямування; 7) система, яка впливає на певні об'єкти, передусім, на слідчу (судову) ситуацію з усією сукупністю компонентів, що входять до неї; 8) система, яка перебуває під впливом чинників, зокрема, таких як вид злочину, етапність розслідування (судового розгляду), слідча (судова) ситуація, тактичне завдання.

Таким чином, системно-структурний і технологічний підходи виступають методологічним підґрунтям побудови тактичних операцій. Розглядувані підходи забезпечують вирішення й вивчення структурних елементів тактичних операцій, їх функцій, послідовного характеру процедур, етапів, стадій, виявлення зв'язків між ними. Включення цих підходів до дослідницького арсеналу дає змогу повніше використовувати теоретичні знання, необхідні для розроблення тактичних операцій, полегшує практичне їх використання, у тому числі за рахунок створення комп'ютерних моделей. Запровадження системно-структурного та технологічного підходів є одним із значимих напрямів підвищення ефективності побудови тактичних операцій та їх реалізації в слідчій та судовій діяльності. Оперування такими підходами у процесі формування концепції тактичних операцій може стати новою парадигмою криміналістичної науки, здатною підняти на вищий теоретико-методологічний рівень проведення досліджень у зазначеній царині знань.

Література:

- Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. Москва : Политиздат, 1980. 368 с.
- Барцицька А.А. Категорія криміналістична технологія в понятійному апараті криміналістики. *Митна справа*. 2011. № 5 (77). Ч. 2. С. 173–184.
- Барцицька А.А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2011. 20 с.
- Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня (злободневные проблемы российской криминалистики). Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. 240 с.
- Bertalanffy L. von. General System Theory – a Critical Review. *General System*. Vol. VII. 1961. P. 1–20.
- Головин А.Ю. Криминалистическая систематика : монография / под ред проф. Н.П. Яблокова. Москва : ЛексЭст, 2002. 305 с.
- Дулов А.В. Криминалистика : учебное пособие / А.В. Дулов, Г.И. Грамович, А.В. Лапин и др. ; под ред. А.В. Дулова. Минск : НКФ «Экоперспектива», 1996. С. 35–39.
- Дулов А.В. Применение метода системно-структурного анализа при расследовании преступлений. *Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования* : материалы науч. конф. Москва : Юрид. лит., 1973. С. 17–18.
- Жбанков В.А. Принципы системного подхода в криминалистике и в практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств : учеб. пособие. Москва : Акад. МВД СССР, 1977. 109 с.
- Клименко Н.І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ : Ін-Юре, 2007. 528 с.
- Комаров И.М. Основы частной теории криминалистических операций досудебного производства : монография. Москва : Юрлитинформ, 2010. 256 с.
- Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве : монография. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. 304 с.
- Образцов В.А. Криминалистическое учение о тактической операции. *Криминалистика* / под ред. В.А. Образцова. Москва : Юрист, 1995. С. 75–86.
- Образцов В.А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений. Москва : ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. 400 с.
- Прангишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности. М.: СИНТЕГ, 2000. 528 с.
- Сегай М.Я., Стринжа В.К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). Киев : Ін-юре, 1997. 254 с.
- Сорока К.О. Основы теории систем і системного аналізу : навч. посібник. 2-е вид. Харків : Тимченко, 2005. 288 с.
- Спицнадель В.Н. Основы системного анализа : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. 326 с.
- Тищенко В.В. Криміналістичні технології в теорії та практиці розслідування. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наук. праць. Одеса : Юрид. літ., 2008. Вип. 44. С. 18–23.
- Тищенко В.В., Барцицька А.А. Криміналістична технологія як складовий елемент понятійно-категоріального апарату криміналістичної науки : постановка проблеми. *Криміналістика у протидії злочинності* : наук.-прак. конф., 16 жовт. 2009 р. Київ : Хай-Тек-Прес, 2009. С. 73–76
- Тищенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія. Одеса : Фенікс, 2007. 260 с.
- Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. Москва : Мысль, 1978. 272 с.
- Фомина А.С. Основные тактические операции при расследовании серийных убийств : дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. Воронеж, 2003. 251с.
- Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. 432 с.
- Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1983. 200 с.
- Шмонин А.В. Методология криминалистической методики : монография. Москва : Юрлитинформ, 2010. 416 с.
- Щур Б.В. Слідчі технології у криміналістичній методиці. *Митна справа* : наук.-аналіт. журн. 2011. № 1 (73). Ч. 2. С. 157–165
- Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криминалистика: природа, система, методологические основы. 2–е изд., доп. и перераб. Москва : Норма, 2009. 288 с.
- Яблоков Н.П. Роль криминалистики в правоприменительной деятельности и практике подготовки юристов широкого профиля. *Вестник криминалистики*. 2008. Вып. 1. С. 10–15.

Shevchuk V. Methodological bases of formation and implementation of tactical operations in criminalistics

Summary. The article is devoted to the research of methodological bases of formation of tactical operations. It is substantiated that the methodological basis for the formation of tactical operations are activity, system-structural and technological approaches, the introduction of which is a promising direction for improving the efficiency of construction of tactical operations and their implementation in investigative and judicial activities.

Tactical operation is considered as a system formation, which should be understood as a complex real system of activity type, implemented by specially authorized by the law subjects and aimed at solving specific tactical (intermediate) tasks, caused by investigative (judicial) situations. The specific system-forming features of the tactical operation that reveal its essence are analyzed.

It is proposed to consider the technological approach as a kind of activity approach, which is conditioned by the nature of activity as a dynamic process, the realization of which occurs in the form of purposeful, consistent procedural and non-procedural actions and measures of a technological nature. It is substantiated that this approach is used for the construction of typical crime investigation and trial programs, typical tactical operations, stage-by-step, systematic approach, and serves as the basis for technological formation of tactical operations aimed at solving specific tactical problems taking into account typical situations. It is proved that the technology of tactical operation is a derivative of investigative technology, technology of investigative actions, technology of investigation of crimes.

Key words: tactical operations, methodological bases of formation of tactical operations, system-structural and technological approaches of construction of tactical operations, technology tactical operations.

Hres Yu. O.,

PhD. in Law,

*Associate Professor of the Department of Criminalistics
National University "Odesa Law Academy"*

Dyntu V. A.,

PhD. in Law,

*Associate Professor of the Department of Criminalistics
National University "Odesa Law Academy"*

FEATURES OF USE OF SPECIAL KNOWLEDGE WITH THE PURPOSE OF INTRODUCING PERSONALITY OF CRIME

Summary. During the investigation the investigator faces an important and quite sophisticated task of the establishment of the guilty person, its detection and detention in order to prosecute. The success and effectiveness of such an activity depends on the investigator's ability to work with the information and take advantage of the variety of tools available to him, among which important place belongs to a special knowledge.

During the investigation investigator can use his special knowledge, as well as he can utilize the aid of specialists and experts. Such special knowledge can be used to search and preliminary evaluation of certain information by investigators and specialists, for the purpose of advising before and during the investigation, in the form of expert research.

Special knowledge of the investigator, specialist and expert allow to reveal various information that can indicate the characteristic features of appearance, character, behavior of the person of an unknown criminal. Assessing the situation from the point of view of the use of specialized knowledge allows us to model the identity of an unknown offender, which is extremely important especially at the initial stage of the investigation.

The use of specialist knowledge allows the investigator to detect the existence of certain negative circumstances at the scene. Timely identification of circumstances that do not reflect the true picture of the criminal event avoids making wrong decisions and making mistakes. Also, the detection of negative circumstances can lead the investigator to choose the right direction for the investigation.

An important area of use of specialized knowledge in the search and identification of the offender is the application of knowledge in the field of information technology. Today, the investigation of many crimes requires the investigation of crimes that remain in cyberspace.

Key words: crime, trace, material traces, perfect traces, person of the offender, special knowledge, cybercrime, cyberspace, virtual footprints.

Formulation of the problem. Crime detection and investigation is a complex process information searching. It is aimed at knowing the whole criminal event, its individual circumstances. Moreover, it is directed to determine the circumstances that preceded the commission of the crime and may have occurred after it was committed.

The process of crime investigation is related to the significant intellectual efforts of the investigator and other participants of the investigation. The ultimate purpose of the aforementioned cognition is to identify the offender, the formation a strong evidence

base and transfer the materials of criminal investigation to court with the aim of bringing the perpetrator to justice.

It should be noticed, that the scientific papers of many domestic and foreign forensic scientists and criminalists are dedicated to the issue of determining the nature of the investigation process, its stages, objectives, and features of implementation.

Among them are Yu.P. Alenin, L.I. Arkusha, R.S. Belkin, A.N. Vasylyliev, V.I. Hromov, L.Ya. Drapkin, A.V. Dulov, Ye.P. Ishchenko, A.N. Kolesnichenko, V.S. Kuzmichov, I.M. Luzhgin, Ye.D. Lukianchykov, V.H. Lukashevych, V.O. Obraztsov, L.D. Samyhin, V.V. Tishchenko, Yu.M. Chornous, V.M. Shevchuk, V.Yu. Shepitko, V.I. Shykanov and others. Methodological basis are at the heart of the latest scientific research of ways to optimize and refine the investigation process. They are embedded in the scientific papers of mentioned above researches.

Since the reformation of domestic criminal procedural legislation, informatization of society and improvement of forms and methods of criminal activity, demands from criminalistics constant updating of the tools for crime combating comply with the needs of the practice.

Therefore, the issue of the use of special knowledge in crime investigations deserves special attention, for solving a number of tactical and strategic tasks that underpin the organization and planning of the entire investigation. Their research determines **the purpose of the article.**

Outline of the main research material. Various aspects of the use of special knowledge during the investigation have been considered by many forensic scientists as: T.V. Averianova, L.Yu. Arotsker, V.P. Bakhin, R.S. Bielkin, A.I. Vinberh, V.H. Honcharenko, H.L. Hranovskyi, H.I. Hramovych, A.V. Ishchenko, P.P. Ishchenko, N.I. Klymenko, V.O. Konovalova, M.V. Kostytskyi, V.K. Lysychenko, V.H. Lukashevych, O.R. Rossynska, M.V. Saltevskyi and others. However, not all of the problematic issues regarding the nature and content of specialist knowledge, their forms and potential impact on investigation received a final and unconditional solution. In particular, solving such a strategic task as identifying the offender [13, c. 154], quite often it requires the use of specialist knowledge of the investigator, prosecutor, specialist or expert. This issue still remains relevant and requires the close attention of scientists. This is due to the constant development of technical and natural sciences, and adaptation of their achievements to the needs of investigative and expert

practice. In addition, the informatization and technologicalization of society leads to the expansion of spheres of human activities, as well as to expand the spheres of criminal activity.

It should be emphasized that forms of usage of special knowledge to obtain information about an unknown offender and the identification of his personality can be quite diverse.

Firstly, a variety of investigative actions and unspoken investigative actions are a procedural means of gathering information about the circumstances of a criminal event. During the aforementioned investigative actions special knowledge can be applied directly by the investigator or by using the aid of a specialist. It can be done while searching, detection, fixation, removal and preliminary investigation of certain objects, documents, traces and crime scene. Model of crime can be built by comprehensive and deep understanding material reflection of the crime and criminal behavior of a person, conditions and psychological processes of the criminal event [7, c. 79]. Moreover, it allows to simulate the identity of the offender his anthropological, socio-demographic, and psychological (psychological-behavioral) portraits [6]. The success of the process of modeling the offender's personality directly depends on the investigator's personal ability or with the aid of specialist, analyze and evaluate each element of the scene of crime, and in their relationship with each other.

From our point of view, Separate study of traces, objects and documents has declarative nature, allows to evaluate the general characteristics and properties of the object which left the track, or evaluate an information, which contained on the surface of detected objects and documents, or in their contents.

However, the application of the study of traces, objects, and documents is acquired in the course of analysing the relationships that exist between them. The analysis of such relationships in aggregate allows us to build a three-dimensional picture of the criminal event, the identity of the offender and his behaviour. In most cases, the proper assessment of the traces, objects and documents directly depends on the timeliness and completeness of the application of certain special knowledge. Including in those cases, when the traces of the crime are forged by the criminal and the objects or documents were intentionally modified or tampered with to conceal the very fact of the criminal event, motives for committing a crime or personal involvement in the offense.

Initially investigating the crime identifying and searching for the personality of an unknown offender directly depends on the objectivity of the preliminary assessment by the investigator or specialist of all traces of the crime (in their broad sense [For more information, see.: 4]) and timely identification of traces of staging – negative circumstances. Yu.P. Alenin and V.V. Tishchenko consider the mockery of a crime as a form of creating criminal evidence to mislead [1, c. 15], thus returning his attention from the identity of the perpetrator. Ye.M. Rozhyk proposes to consider negative circumstances as one of the consequences of a crime which is part of a double reflection of a criminal event both in the mind of the offender and the investigator [11, c. 130–131]. Thus, the detection of negative circumstances has double importance to the investigation: on the one hand, the timeliness of certain changes made by the offender in the crime scene allows the investigator to avoid choosing the wrong direction of investigation, on the other – it allows you to make assumptions about certain special skills of the offender (especially where negative circumstances cannot be identified without the use of special knowledge), level of his intellectual development, education and so on.

Often, the investigator is faced with the problem of detecting traces of staging during the inspection of the crime scene. Scientists and practitioners have always agreed that the review is the most informative for investigation, because it always has important tactical tasks, in particular: study and fixation of the crime scene in order to identify the nature and mechanism of the crime; identifying and removing traces of crime that may later be used as a sources of evidential information; establishing the features that characterize the persons involved in the crime; fixation of features which are inherent to the victim and another object of encroachment; establishing circumstances that always take into account the objective side of the crime (the time, the manner of its commission, the actions of the criminal at the crime scene, the consequences of the criminal acts); establishment of signs which indicate the motive and purpose of the crime; establishing the circumstances that facilitate the commission of the crime, etc. [10, c. 13].

Specificity of the review is searching, detection, capture and analysis by investigator the features, properties, status and relative location of objects, which are relevant to criminal investigation [8, c. 118], in particular, a detailed study of the crime scene.

From our point of view, the concept of “crime scene” in criminalistics literature has two approaches to understanding: narrow and broad. In the narrow, it is the setting of the crime scene as a set of objects of the material world; in the broad – a larger category that characterizes a set of factors, which explains the set of factors that influence criminal activity in the process of its preparation, committing and further concealing and reflects the behaviour of direct and indirect participants in the crime. However very often personal knowledge and experience of the investigator is not enough to solve all these tasks and a thorough study of the crime scene in its broadest sense.

It should be notice, that the study of the immediate crime scene requires a combination of prior and expert research. A.F. Volobuev considers prior research as a kind of cognitive activity which has non-procedural nature and carried out by the investigator independently, and with the involvement of a specialist in the scrutinizing and evaluation of the material traces of the crime discovered in the course of investigative actions. In this process, the investigator or specialist, using his or her specific knowledge and applying scientific and technical means and methods: a) determines the relativity of the detected traces to the investigated event; b) establishes the mechanism of their formation and the signs of trace-forming objects; c) receives indicative data about the anatomical, professional and other characteristics of the perpetrator, about the mechanism of the crime and other circumstances that are relevant in the case [3, c. 13–14]. Preliminary research allows the investigator: a) assess the situation in which the investigation will take place; b) identify the main directions of the criminal's searching; c) create a plan of priority investigative and detective actions that should be carried out for this purpose. Expert research also provides the investigator with information regarding the reasonable assumptions about the circumstances of the event and the offender, as they are based on specific research results.

Therefore, in addition, the conduction of expertise is an important form of using special knowledge to obtain information about the offender. According to their results, a person may be identified by fingerprints found at the crime scene or on the instruments or

other objects of a criminal assault discovered during the course of the investigation during the realization of investigative actions (inspection, search, examination, investigative experiment, etc.). Also, an expert can establish various features of the offender: age, gender, height, constitution, certain functional characteristics, professional skills, psychological characteristics of the offender. This information about the identity of the unknown offender can be obtained from the results of various judicial examinations, including fingerprinting, tracological examination of footprints or bare feet, forensic, biological, ballistic, handwriting and other examinations.

Moreover, the special knowledge of the investigator and expert can be used to prepare for the conduct of investigative actions involving the suspect or witness in cases where the investigator needs to be trained and consulted on the use of certain knowledge. Such knowledge can be used in various investigative activities and will allow the investigator to obtain new or confirm available information about the offender's identity.

Also currently there is a group of crimes, which investigation is basically impossible without special knowledge. These are crimes that are referred to as "cybercrime" (or "cybercriminality"). This concept was first introduced in foreign literature in the 1960 s [9, p. 173].

Modern developed world faces the problem when cybercrime poses a significant threat and causes significant damage to people around the world.

Modern developed world faces the problem when cybercrime poses a significant threat and causes significant damage to citizens of Ukraine as well as to people around the world. The legal definition of cybercrime is absent in national legislation, which gives rise to constant discussions among scientists about the nature and content of this manifestation of crime and the different approaches to the classification of wrongdoing that may be attributed to a particular group of offenses by one or another attribute.

The specificity of identifying the personality of an unknown criminal in a cybercrime investigation is related to the particularities of the mechanism of this kind of crime, to which scientists include: increased concealment of the fact and method of committing the crime, which is ensured by the specificity of the network information space; the cross-border nature of network crimes, where the offender, the target of the criminal offense, the victim may reside in the territories of different states; remote nature of criminal acts in the absence of physical contact between the offender and the victim; special skills of the offender, intellectual character of criminal activity; non-standardity, complexity, variety and frequent updating of crimes and special technical means which are used; the possibility of committing a crime in an automatic mode in several places at the same time; the use of computers as tools of crime; the multi-episode nature of the crime and the large number of victims; the ignorance of the victims that they were victims of crime [9, p. 175–176].

Therefore, identifying information about the identity of a cybercrime perpetrator is directly related to the study of the perpetration of such a crime – cyberspace [For more details see: 5]. O.A. Samoilenko notes that cyberspace simultaneously acts as a place of formation of traces of crime and a source of tools and means of implementing the mechanism of criminal assault [12, p. 181]. Moreover, along with the traditional traces of a criminal event, such as fingerprints, footprints, blood, saliva, memories of victims and witnesses, for cybercrime is characterized

by the formation of a criminal's trace in cyberspace – certain information networks. A.H. Volevodz notes that computer information can be both source of information about the offender and his / her illegal activities, as well as a direct trace of the crime [2, p. 4] – its virtual reflection, formed in cyberspace or stored on special media of digital information as a result of the offender's actions in order to realize a certain criminal intent. Finding, detecting, fixing, deleting, and further investigating such "virtual footprints" requires the use of special knowledge. The ability to investigate information contained in "virtual footprints" that can be used to identify an unknown criminal is related to the existence of special log files (LOGs) of streaming data. Such registers may contain user information and messages transmitted. This can be information about your name, address, date of birth, phone number, bank card information, email address, browsing history, etc. However, finding this information requires some effort on the part of the person with special knowledge.

Conclusions. To sum up, the usage of special knowledge to identify the offender is implemented not only within the framework of individual examinations, as a solely or a single action, but as some ongoing activity, which is an integral part of the criminal investigation. The usage of certain special knowledge is realized directly on the background of the investigative activity itself and serves as one of its tools for dealing with evidence and oriented information about the offender. The role of the utilization of special knowledge in the investigation for the purpose of establishing all the circumstances of the criminal event and identifying and exposing the offender is extremely high and varies depending on the category of investigated crime.

References:

1. Аленин Ю.П., Тищенко В.В. Особенности расследования тяжких преступлений против личности : учебное пособие. Одесса : АО Бахва, 1996. 112 с.
2. Волеводз А.Г. Следы преступлений, совершенных в компьютерных сетях. *Российский следователь*. 2002. № 1. С. 4–12.
3. Волобуева О.О. Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 20 с.
4. Гресь Ю.О. Місце події як джерело інформації про особу злочинця. *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали Міжнародно-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 407–409.
5. Динту В.А. Місце кіберпростору в системі обстановки злочину. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 2. Т. 3. С. 72–75.
6. Калюга К.В. Властивості людини як елемент криміналістичної характеристики, що відображається у матеріальному середовищі під час вчинення злочину. *Криміналістичний вісник*. 2010. № 1 (13). С. 186–191.
7. Криміналістика : підручник / за ред. В.В. Тіщенко. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 556 с.
8. Криміналістична тактика : навчальний посібник / за ред. М.А. Погорельського та Д.Б. Сергєєвої. Київ : Алерта, 2016. 244 с.
9. Міщук Н. Кіберзлочинність як загроза інформаційному суспільству. *Вісник Львівського університету. Серія «Економічна»*. 2014. Вип. 51. С. 173–179.
10. Осмотр места происшествия : практическое пособие / под ред. А.И. Дворкина. Москва : Юристъ, 2001. 336 с.
11. Рожик Є.М. Місце негативних обставин у системі наслідків злочину. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 4 (25). Т. 3. С. 129–132.

12. Самойленко О.А. Природа кіберпростору як об'єкта криміналістичного дослідження. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Вип. 63 (1). С. 174–184.
13. Тищенко В.В. Технологія доказування винуватості підозреваного. *Юридичний вісник*. 2015. № 4. С. 154–162.

Гресь Ю. О., Динту В. А. Особливості використання спеціальних знань з метою встановлення особи злочинця

Анотація. Під час здійснення розслідування перед слідчим постає важливе та досить складне завдання, що стосується встановлення винної особи, її виявлення й затримання з метою притягнення до кримінальної відповідальності. Успішність і результативність такої діяльності прямо залежить від уміння слідчого працювати з інформацією та користуватися всім різноманіттям наявного в нього інструментарію, серед якого важливе місце посідають спеціальні знання. Під час розслідування слідчий може користуватися власними спеціальними знаннями, а також звертатися до спеціалістів та експертів. Такі спеціальні знання можуть використовуватися для пошуку й попереднього оцінювання певної інформації слідчим і спеціалістом з метою консультування до й під час проведення слідчих дій у вигляді проведення експертних досліджень.

Спеціальні знання слідчого, спеціаліста та експерта дають змогу виявляти різноманітну інформацію, що може вказати на характерні особливості зовнішності, характеру, поведінки особи невідомого злочинця. Оцінювання обстановки місця події з позиції використання спеціальних знань дає можливість змодельовати особу невідомого злочинця, що є надзвичайно важливим особливо на початковому етапі розслідування.

Застосування спеціальних знань дає слідчому змогу виявити існування певних негативних обставин на місці події. Своєчасне встановлення обставин, що не відображають дійсну картину злочинної події, допомагає уникнути прийняття хибних рішень і помилок. Також виявлення негативних обставин може навести слідчого на правильний вибір напрямку здійснення розслідування.

Важливим напрямом використання спеціальних знань під час пошуку й установлення злочинця є застосування знань у сфері інформаційних технологій. Сьогодні розслідування багатьох злочинів вимагає дослідження злочинів, що скоюються в кіберпросторі.

Ключові слова: злочин, слід, матеріальні сліди, ідеальні сліди, особа злочинця, спеціальні знання, кіберзлочинність, кіберпростір, віртуальні сліди.

*Ходанович В. О.,
кандидат юридичних наук,
докторант
Національної академії Служби безпеки України*

ОКРЕМІ НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ КОНТРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У статті розглядаються питання, пов'язані із використанням результатів контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності в розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки. Встановлено, що оперативна інформація, що міститься в матеріалах КРД та ОРД, використовується в інтересах кримінального провадження про злочини проти основ національної безпеки: як приводи та підстави для початку розслідування кримінального правопорушення; для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами в кримінальному провадженні; як підстави проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема й негласних; як підстави прийняття інших процесуальних рішень; з організаційно-тактичною метою. Звертається увага на те, що для формування доказів на основі результатів КРД та ОРД необхідними є певні критерії: результати КРД та ОРД, від яких виходить фактична інформація, мають бути зафіксовані в документально-предметній формі або в матеріалах, що їх містять; результати КРД та ОРД мають бути отримані від належного суб'єкта контррозвідувальної чи оперативно-розшукової діяльності; вони мають бути отримані уповноваженими на те компетентними органами та їх посадовими особами; докази, що сформовані на основі результатів КРД та ОРД, мають забезпечувати можливість їх перевірки в умовах судочинства. У статті наголошується, що при реалізації інформації, отриманої з використанням сил, засобів і методів контррозвідувальної й оперативно-розшукової діяльності, зазвичай виникають дві проблеми: по-перше, використати в доказуванні отриману інформацію, по-друге, забезпечити конспірацію джерела отримання відповідних відомостей й засобів їх отримання.

Ключові слова: контррозвідувальна діяльність, оперативно-розшукова діяльність, досудове розслідування, результати оперативної діяльності.

Постановка проблеми. Нині суспільно-політичну обстановку у світі можна характеризувати як надто суперечливу, часто невизначену та надмірно конфліктну. Разом із тим у результаті нестримних процесів глобалізації посилюється взаємозалежність країн світу, проте основним двигуном їх зовнішньополітичної діяльності залишаються національні інтереси. Проблеми забезпечення національної безпеки є одними з найважливіших на будь-якому етапі розвитку кожної держави: вони пов'язані із вирішенням комплексу взаємопов'язаних завдань у політичній, інформаційній, воєнній, економічній, соціально-гуманітарній, правовій, ідеологічній та інших сферах розвитку суспільства і держави.

Інтерес до України як об'єкта розвідки з боку сусідніх і не лише близьких географічно країн останнім часом збільшився. Активна розвідувальна діяльність іноземних спецслужб та використовуваних ними організацій і окремих осіб стала нині фактором, який загрожує національній безпеці й цілісності України. Останнім часом із боку іноземних розвідок, особливо з боку найближчих сусідів значно посилилася увага до окремих регіонів України, що пов'язано із суттєвим зростанням ролі територій у суспільно-політичному та економічному житті держави. З початку 2014 р. фіксується безпрецедентна активізація розвідувальної та розвідувально-підривної діяльності спецслужб РФ проти України, якій передував тривалий і системний процес підготовки до агресії, анексії території, соціально-економічної та суспільно-політичної дестабілізації із застосуванням методів «гібридної війни». З цього часу фіксується значний та різкий їх приріст. Порівняно з рівнем 2013 р., коли було зареєстровано лише 8 злочинів вказаної категорії, у 2014 р. відбувається їх зростання у 65 разів – до 527 злочинів, що є найвищим показником за всю історію незалежної України. Змінюється і структура злочинів проти основ національної безпеки. Упродовж 2018 р. в Єдиному реєстрі досудових розслідувань зареєстровано 428 кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Кожне третє правопорушення цієї категорії – посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (165) та державна зрада (127). Спостерігається збільшення числа злочинів, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (72) [1]. Визначальне значення в забезпеченні національної безпеки має діяльність органів контррозвідки і досудового розслідування, які здійснюють виявлення й розслідування найбільш тяжких злочинів проти державної безпеки.

Важливе місце у викритті, припиненні та розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки посідає КРД та ОРД, за допомогою яких здійснюються гласні і негласні заходи та методи процесу документування й фіксації злочинної діяльності на стадії підготовки, замаху або вчинення тощо. У зв'язку із цим проблеми використання результатів КРД та ОРД у досудовому слідстві є досить актуальними для сучасного кримінального процесу та ОРД. За останнє десятиліття має місце певна активізація в дослідженні вітчизняними науковцями кримінальних процесуальних та криміналістичних проблем протидії злочинам проти основ національної безпеки, проблем використання результатів оперативно-розшукової діяльності

в досудовому розслідуванні цієї категорії злочинів. Цим важливим проблемам присвячені праці В.А. Колесника, С.С. Кудінова, М.Й. Нікіфорчука, М.А. Погорецького, В.Д. Пчолкіна, Б.Л. Розвадовського, М.Є. Шумила та інших відомих вчених, де розглянуто низку важливих проблем використання результатів оперативно-розшукової діяльності в розслідуванні таких злочинів, як державна зрада і шпигунство, посягання на життя державного або громадського діяча, диверсія та ін.

Метою статті виступає висвітлення окремих аспектів використання результатів контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності в досудовому розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки, що дає змогу виявити тенденції розвитку явищ, які нас цікавлять, знайти і зрозуміти на цій основі закономірності ефективного виявлення й досудового розслідування вкрай небезпечних злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здобування первинної інформації про ознаки об'єктивної сторони шпигунства, державної зради, посягання на життя державного чи громадського діяча, диверсії та інших злочинів проти основ національної безпеки відбувається у процесі контррозвідувального пошуку, який здійснюється співробітниками органів СБ України відповідно до положень ч. 2 ст. 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність». З метою виявлення, фіксування і документування розвідувальних, терористичних та інших посягань на державну безпеку України, ст. 7 зазначеного Закону передбачені такі способи отримання інформації, як опитування осіб за їх згодою, використання добровільної допомоги громадян України, спостереження у громадських місцях із застосуванням фото-, кіно-, відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів, витребування, збирання і вивчення документів та відомостей, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, джерела й розміри їх доходів. Отримання вагомих, раніше не відомих відомостей може відбуватися і у процесі проведення дозволеної Законом контррозвідувальної операції. Необхідно зазначити й те, що право на отримання інформації контррозвідувальними підрозділами СБ України також передбачено Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», де у ст. 8 визначено низку способів здобування інформації, які також можуть бути використані у процесі контррозвідувальної діяльності [2]. Вітчизняне законодавство про ОРД та КРД не містить нормативно закріпленого визначення й переліку ні оперативно-розшукових заходів, ні оперативно-тактичних дій, а веде мову лише про право оперативних підрозділів компетентних органів держави здійснювати певні дії для виконання поставлених перед ними завдань. У Законі України «Про КРД» законодавець згадує й оперативно-розшукові (ч. 1 ст. 7), й контррозвідувальні заходи (ст. 6, ст. 8), проте не дає їх визначення, не конкретизує їх завдань та змісту, не вказує на порядок проведення [3].

Контррозвідувальна та оперативно-розшукова діяльність мають значно ширший арсенал засобів і заходів негласного отримання співробітниками оперативних підрозділів інформації порівняно з кримінальним судочинством. Серед них: агентурна робота; використання оперативних обліків і баз даних; внутрішньо камерна розробка; оперативна установка; оперативне впізнання та ін. [4, с. 118]. За сучасних умов цінність такої інформації зростає через їхню унікальність, адже багато досить значущих для початку кримінального провадження

відомості можуть бути отримані лише оперативним шляхом. Саме законно отримана, належним чином задокументована й надана органам досудового розслідування оперативна інформація набуває важливого значення для формування доказів у процесі здійснення кримінального провадження за фактами тяжких злочинів проти основ національної безпеки. Аналізуючи контррозвідувальні та оперативно-розшукові матеріали, які містять дані про ознаки злочинів проти основ національної безпеки, треба вести мову не про визначену до внесення даних до ЄРДР та початку кримінального провадження кінцеву перспективу майбутнього досудового розслідування або судового розгляду, а саме про створення умов, що дають змогу провести необхідні слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, отримати й перевірити докази, які внесуть ясність в обставини вчинення злочину.

Необхідно зазначити, що від оперативних підрозділів до органів досудового розслідування передаються лише ті матеріали, які безпосередньо слугують підставами для початку кримінального провадження, водночас у матеріалах оперативних справ залишається велика кількість тих, що могли б слугувати джерелами доказів або ставати підставами для обрання тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій, правильної організації розслідування та сприяти тим самим результативності доказування. Такі матеріали отримують у результаті проведення негласних контррозвідувальних або оперативно-розшукових заходів. Але працівники оперативних служб не зацікавлені в їх передачі слідчому, оскільки безпідставно вважають, що в органів досудового розслідування є право на проведення негласних слідчих дій, які слугують своєрідною заміною однойменних чи збіжних за завданнями оперативних заходів. Здебільшого їхня аргументація зводиться до того, що у зв'язку з уведенням до чинного КПК України інституту негласних слідчих (розшукових) дій питання використання результатів контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності у кримінально-процесуальному доказуванні вже не є актуальним, оскільки оперативно-розшукова діяльність значно зменшила свій вплив на кримінально-процесуальне доказування, з чим важко погодитись.

Підстави і порядок передачі оперативними підрозділами СБ України до органів досудового розслідування матеріалів оперативно-розшукової діяльності, які містять відомості про обставини, що можуть свідчити про вчинене кримінальне правопорушення, визначено ст. 7 Закону України «Про ОРД». Вітчизняний процесуаліст М.Є. Шумило слушно підкреслює, що підстави для початку досудового розслідування мають бути зазначені в ст. 214 КПК як «відомості у заявах та повідомленнях, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення» [5, с. 235].

Ініціатором передачі матеріалів контррозвідувальної або оперативно-розшукової діяльності органу досудового розслідування може бути оперативний підрозділ, співробітниками якого зібрані такі матеріали, або слідчий чи прокурор, що уповноважені на здійснення кримінального провадження. Контррозвідувальний підрозділ визначає можливість, доцільність та достатність таких матеріалів для використання в кримінальному судочинстві, здійснює їх відповідну підготовку (ресстрацію окремо від оперативно-розшукової справи, складає протокол за результатами проведення оперативно-розшукових заходів та супровідний лист на адресу суб'єкта повноважного здійсню-

вати досудове розслідування та направляє матеріали відповідно до вимог ст.ст. 214 та 216 КПК України). Якщо у контррозвідувальних підрозділах наявні відомості про вчинення конкретною особою злочину проти основ національної безпеки, а не про підготовку до цих злочинів, то немає жодних перешкод для внесення таких відомостей до ЄРДР і початку досудового розслідування з метою перевірки факту вчинення того або іншого злочину зазначеної категорії за допомогою пізнавальних засобів, регламентованих у КПК України, зокрема тих, що передбачені главою 21 цього Кодексу «Негласні слідчі (розшукові) дії». Органи досудового розслідування та/або прокурор зобов'язані внести такі відомості до ЄРДР (ч. 1 ст. 214 КПК України).

Якщо внесенню даних до ЄРДР та початку кримінального провадження передувала оперативна перевірка, слідчий на етапі прийняття рішення щодо реалізації результатів перевірки задалегідь знайомиться з усіма матеріалами ОРД і висловлює свою думку щодо достатності або недостатності цих матеріалів для початку кримінального провадження. Достатність – це кількісно-якісний показник, який вказує зазвичай на наявність ознак певного або іншого складу злочину. Проте йдеться про результати КРД та ОРД, котрі часто пов'язані із тривалим процесом документування, отриманням відомостей про ознаки злочинів проти основ національної безпеки, що вчинені за умов неочевидності, ретельного маскування, з урахуванням того, що слідчий після внесення даних до ЄРДР та відкриття кримінального провадження без подібних оперативних даних буде відчувати надзвичайні складнощі в доказуванні. У разі достатності таких матеріалів складається план реалізації оперативно-розшукової справи, звертається увага на характер і тактику невідкладних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, а оперативний співробітник контррозвідки визначає ті оперативно-розшукові заходи, котрі необхідно буде провести у поєднанні із слідчими (розшуковими) діями. Під час складання плану реалізації оперативної справи слідчий і оперативний співробітник контррозвідки у взаємодії мають створити чи обрати умови для затримання особи, причетної до шпигунства, бажано з речовими доказами. Це значною мірою полегшує подальше розслідування, встановлення підозрюваного, вирішення окремих тактичних завдань. Аналіз й оцінка результатів контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності, в першу чергу, дають змогу слідчому визначити, чи є в наданих даних достатні підстави для прийняття рішення щодо проведення тієї або іншої слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії тощо.

Підстава для проведення слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії – це не просто дані про існування яких-небудь обставин. Такі дані стають лише вихідним матеріалом для розумової діяльності особи, яка переслідує конкретну мету. Після логічної обробки з урахуванням вимог нормативних актів отримані дані можуть стати підставою для проведення слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії, з якою вони пов'язані нормативними вимогами. Чинний КПК України не містить вказівок на джерела і форму отримання відомостей для можливого проведення процесуальних дій. В основі процесуальних рішень мають лежати фактичні дані, які з більшим чи меншим ступенем вірогідності забезпечують досягнення мети проведення слідчої (розшукової) дії.

Здебільшого підстави для проведення слідчих дій сформульовані в законі як дозволи. Їх можна уявити як засновані

на певних фактичних даних гіпотетичні судження (версії) про змогу досягти мету слідчої дії. Слідча дія виступає як своєрідний дослід із перевірки гіпотези. Не є можливою вичерпна формалізація підстав для проведення слідчих дій, тому що це не відповідало б пошуковому характеру розслідування з притаманними йому елементами випадковості. Не можна підвищувати надійність рішень про проведення слідчих дій за рахунок відмови від імовірних висновків і заміни їх вірогідними. Тому науковці вказують, що для обґрунтування рішень слідчого про проведення слідчих дій можуть бути використані дані, які отримані у процесі проведення оперативно-розшукових заходів і які є в розпорядженні слідчого [6, с. 33]. Інформація, що міститься у матеріалах ОРД, має бути відображена в матеріалах кримінального провадження, оскільки за загальною логікою особа, яка веде розслідування, не вправі оперувати будь-якими даними, відсутніми у кримінальному провадженні, тому такі матеріали мають бути введені у кримінальний процес через визначені законом джерела. За необхідності матеріали ОРД можуть бути введені у кримінальний процес у різний спосіб, наприклад, шляхом зняття грифу таємності з матеріалів або проведення допиту особи, що здійснювала відповідний оперативно-розшуковий захід, та використані як приводи та підстави проведення слідчих (розшукових) дій, якщо їх легалізація не завдасть шкоди розслідуванню загалом чи не загрожуватиме життю, здоров'ю окремих учасників кримінального процесу (свідків, потерпілих, співучасників підозрюваного та ін.) та ОРД.

Значення наданих слідчому результатів КРД та ОРД залежить, по-перше, від форми їх зовнішнього виразу, по-друге, від можливості розкриття джерел отриманих результатів. Залежно від форми зовнішнього виразу результати КРД та ОРД являють собою: оперативно-службові документи, що складені співробітниками контррозвідки; оперативно-службові документи, що складені співробітниками оперативно-технічних або оперативно-пошукових підрозділів, які спеціалізуються на проведенні окремих заходів; матеріальні носії результатів застосування оперативно-технічних засобів (відео- й аудіо записи, фотозйомка); предмети й документи, отримані в результаті проведення оперативних заходів; документи, що містять результати дослідження предметів, документів, речовин, інших матеріальних об'єктів інформації. Результати КРД та ОРД у цьому аспекті можна активно використовувати у процесі визначення основних напрямів розслідування, для висунення й обґрунтування слідчих версій, обрання найбільш доцільних у цій слідчій ситуації слідчих дій, послідовності їх проведення, розробки заходів щодо подолання протидії з боку злочинців тощо. Із матеріалів ОРД та КРД слідчий може отримати інформацію про місцезнаходження предметів, документів, їх ознаки, індивідуальні особливості, відомості про допитувану особу, її фізичні можливості сприйняття відповідних подій злочину та їх відтворення, про характер відносин з обвинуваченими, потерпілими, свідками, про її зацікавленість у результатах розслідування, про готовність дати правдиві показання тощо.

Дані, які зазначаються оперативним співробітником, за своєю природою можуть бути як достовірними, так і ймовірними. Тому вони підлягають обов'язковій перевірці. Оперативні джерела можуть бути різними і не завжди такими, що надають оперативному працівнику дані достовірного характеру. Тому такі дані, які викладаються в рапорті оперативного

працівника, підлягають обов'язковій перевірці у відповідному провадженні, зокрема, у досудовому розслідуванні шляхом проведення процесуальних дій, у тому числі за наявності відповідних підстав – негласних слідчих (розшукових) дій [7, с. 452]. Слідчому підрозділу має передаватися інформація про особу (осіб), яка вчинила злочин, очевидців (свідків) події, місцезнаходження документів і предметів, які можуть бути використані в досудовому розслідуванні й мають значення для прийняття процесуальних або тактичних рішень слідчим.

Проаналізувавши надані контррозвідальні та оперативно-розшукові дані і зіставивши їх з іншими даними з матеріалів кримінального провадження, слідчий визначає мету, на досягнення якої буде спрямоване тактичне рішення. Реалізація прийнятого рішення означає можливість здійснення всіх намічених дій, тобто застосування всіх передбачуваних засобів тактичного впливу. Необхідно враховувати, що не будь-яке тактичне рішення передбачає обов'язково активні дії. Реалізація рішення може мати вираз і в утриманні від дій, коли саме невтручання у слідчу ситуацію призводить до її розвитку у вигідному для розслідування напрямі. Наприклад, маючи отримані з контррозвідальних джерел дані про те, що особа, яка підозрюється в передачі співробітникам іноземної спецслужби таємних відомостей, у процесі допиту буде повністю заперечувати свою вину, слідчий може прийняти рішення не допитувати цю особу протягом певного часу.

У процесі реалізації інформації, отриманої з використанням сил, засобів і методів контррозвідальної й оперативно-розшукової діяльності, зазвичай виникають дві проблеми: по-перше, використати в доказуванні отриману інформацію, по-друге, забезпечити конспірацію джерела отримання відповідних відомостей й засобів їх отримання. Якщо перше завдання в основному вирішує слідчий, що здійснює досудове розслідування, то другу має виконати оперативний працівник контррозвідки. Діяльність із зашифровки джерел оперативної інформації потребує використання тактичних прийомів, що включають у себе елементи як оперативної, так і слідчої тактики.

Органи досудового розслідування, отримавши оперативні матеріали, мають визначити коло необхідних процесуальних дій, проведення яких дасть змогу ввести результати КРД та ОРД у кримінальний процес як докази у відповідних процесуальних джерелах. Зазвичай це такі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії: огляд наданих матеріальних носіїв інформації; прийняття рішення щодо визнання їх речовими доказами й долучення до матеріалів кримінального провадження; допит як свідків оперативних співробітників, що проводили оперативно-розшукові заходи, спеціалістів та інших осіб, які брали участь в їх проведенні; призначення судових експертів; долучення до матеріалів кримінального провадження оригіналів оперативно-службових документів, що відбивають результати проведення конкретних оперативно-розшукових заходів тощо. Фактичні дані, що використовуються для отримання доказів у кримінальному провадженні, незалежно від свого походження (отримані в процесі ОРД чи уповноваженою процесуальною особою), потрапляють у кримінальний процес через джерела доказів у спосіб, визначений кримінальним процесуальним законодавством для кожного їх виду. Процесуальні оцінки підлягають як фактичні дані та їх джерела, так і конкретний отриманий доказ та їх сукупність. Їх оцінка – це розумова

діяльність усіх суб'єктів доказування по визначенню належності, допустимості, достовірності й достатності фактичних даних та їх джерел для визначення можливості надання їм статусу певного доказу, а також отриманих доказів. М.Є. Шумило слушно підкреслює, що для того, щоб результати ОРД могли б розглядатися як докази, вони мають бути належними й релевантними (допустимими) [8].

Для формування доказів на основі результатів КРД та ОРД необхідними є певні критерії: результати КРД та ОРД, від яких виходить фактична інформація, мають бути зафіксовані в документально-предметній формі або в матеріалах, що їх містять; результати КРД та ОРД мають бути отримані від належного суб'єкта контррозвідальної чи оперативно-розшукової діяльності; вони мають бути отримані уповноваженими на те компетентними органами та їх посадовими особами; докази, що сформовані на основі результатів КРД та ОРД, мають забезпечувати можливість їх перевірки в умовах судочинства. Матеріали оперативно-розшукової та контррозвідальної діяльності, що отримані не уповноваженими на те особами, з перевищенням компетенції співробітниками оперативного підрозділу, з порушенням законодавчих вимог щодо захисту прав і законних інтересів фізичних чи юридичних осіб, а також такі, шляхи й способи отримання яких встановити не можна, варто визнавати недопустимими для використання у кримінальному провадженні.

Аналогічних висновків дійшов і Верховний Суд України, який у своїй постанові від 16 березня 2017 р. у кримінальній справі № 671/463/15-к за заявою захисника О.І. Лішук вказав, що оперативно-розшукова діяльність, яка регулюється названим вище Законом, є складовою частиною кримінального процесуального законодавства України [9]. Верховний Суд зазначив, що вимоги ч. 2 ст. 99 КПК України щодо можливості використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні як доказів належать до фактичних даних, отриманих під час проведення оперативно-розшукових заходів, здійснюваної в межах оперативно-розшукової справи до внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до ЄРДР. Ці вимоги належать і до фактичних даних, отриманих у процесі контрольованої та оперативної закупки, проведеної в межах оперативно-розшукової справи до внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до ЄРДР. З огляду на зміст правового висновку, який надав у вказаному рішенні Верховний Суд України, фактичні дані, отримані в результаті проведення оперативно-розшукових заходів до внесення відомостей до ЄРДР, можуть бути визнані належними та використані як докази, а саме як документи, у кримінальному провадженні за умови, якщо вони були отримані в порядку, передбаченому КПК України, з урахуванням особливостей, встановлених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Висновки. Оперативна інформація, що міститься в матеріалах КРД та ОРД, використовується в інтересах кримінального провадження про злочини проти основ національної безпеки: як приводи та підстави для початку розслідування кримінального правопорушення (на їхній основі встановлюються відповідні дані, що є приводами та підставами для занесення відомостей до ЄРДР та, відповідно, початку досудового розслідування); з метою отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні; як підстави проведення

слідчих (розшукових) дій, зокрема й негласних; як підстави прийняття інших процесуальних рішень (про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, застосування заходів забезпечення кримінального провадження тощо); з організаційно-тактичною метою. У разі залучення до матеріалів кримінального провадження оцінка такої інформації передбачає потребу перевірки законності отримання матеріалів оперативним підрозділом, дотримання встановленого порядку оформлення, передачі матеріалів органу досудового розслідування та їхньої придатності для використання в кримінальному провадженні.

Література:

1. Узагальнені статистичні та аналітичні дані про діяльність органів прокуратури у 2018 році (відповідно до статті 6 Закону України «Про прокуратуру»). URL: <https://www.gp.gov.ua/vlada>
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. зі змінами і доповненнями на 07.05.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003 № 25. ст. 180
3. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 р. № 374-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст. 89.
4. Колесник В.А. Негласні слідчі (розшукові) дії: кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти підготовки і проведення : науково-практичний посібник. Київ : Прецедент, 2014. 135 с.
5. Шумило М.С. Щодо шляхів подолання обвинувального ухилу у кримінальному процесі. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»*, м. Острогож, 30 вересня – 1 жовтня 2016 р. Острогож : Вид-во Нац. ун-ту Острогожська академія», 2016. С. 235–236.
6. Шейфер С.А. Надежность решений о производстве следственных действий. *Проблемы надежности доказывания в советском уголовном процессе* : тезисы выступлений на теоретическом семинаре. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1984.
7. Погорельский М.А. Рапорт оперативного работника та його правовий статус у кримінальному провадженні. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 19 жовтня 2016 року. Київ : Національна академія прокуратури України, 2016. С. 452–454.
8. Шумило М. Ймовірність і вірогідність знання у кримінальному провадженні як передумова потреби об'єктивізації результатів доказування. *Право України*. 2014. № 10. С. 44–52.
9. Постанова судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16.03.2017 р., категорія справи №671/463/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66203468>.

Khodanovych V. Certain areas of use of the results of counterintelligence and operational-search activities in pre-trial investigation of crimes against bases of national safety

Summary. Questions, related to the use of counterintelligence and operative-search activity a result in investigation of crimes against bases of national safety, are examined in the article. It is set that operative information, contained in materials of counterintelligence and operational-search activities used in behalf of criminal production about crimes against bases of national safety as occasions and foundation for the beginning of investigation of criminal offence; for the receipt of fact sheets, can be proofs in a criminal production as grounds of lead through of consequence actions, in particular and secret; as grounds of acceptance of other judicial decisions; with an organizational-tactical purpose.

Attention applies, that for forming of proofs on the basis of results of counterintelligence and operative-search activity necessary are the proper criteria, namely: results must be got from the proper subject of counterintelligence or operative-search activity; they must be got the organs and their official persons authorized on that; proofs, formed on the basis of results must provide possibility of their verification in the conditions of the legal proceeding. An accent is done in the article, that during realization of information, got with the use of forces, facilities and methods of counterintelligence and operative-search activity there are two problems: at first, to use in proving obtained information, secondly, to provide secrecy of source of receipt of the proper lists and facilities of their receipt.

Key words: counterintelligence activity, operational-search activity, pre-trial investigation, results of operative activity.

*Пануша І. О.,**кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін
Військової академії*

ДОВЕДЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО САМОГУБСТВА: ПРОБЛЕМИ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблем розслідування доведення до самогубства військовослужбовців. Обґрунтовується, що доведення до самогубства військовослужбовців є злочином з високим рівнем латентності, що зумовлює певні складнощі під час розслідування таких злочинів. У сучасних умовах постає нагальна потреба у криміналістичному забезпеченні протидії цим кримінальним проявам, необхідність у теоретичних розробках щодо формування криміналістичної характеристики та основних положень розслідування доведення до самогубства військовослужбовців.

Доведено, що сьогодні в теорії криміналістики проблеми розслідування та попередження такого різновиду самогубств серед військовослужбовців є недостатньо дослідженими, що зумовлює необхідність проведення теоретично-прикладних розробок цієї проблематики. Запропоновано перелік обставин, що підлягають установленню під час розслідування таких злочинів, розглянуто особливості висунення та перевірки слідчих версій, типові слідчі ситуації таких кримінальних правопорушень і алгоритмів їх вирішення, організації та планування розслідування, тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, а також застосування спеціальних знань. Обґрунтовується необхідність подальшого дослідження та розроблення проблем формування криміналістичної методики таких злочинів.

Ключові слова: доведення до самогубства військовослужбовців, мотиви самогубства військовослужбовців, методика розслідування доведення до самогубства військовослужбовців, криміналістична методика.

Постановка проблеми. У сучасних умовах актуальною проблемою стали досить поширені випадки самогубства серед військовослужбовців Збройних Сил України, натепер вони є одними з основних причин смертності військовослужбовців. Серед суїцидних проявів у військовослужбовців значного поширення набувають замах на самогубство, кількість яких значно перевищує кількість скоєних самогубств. У свою чергу замах, як правило, тягнуть за собою незворотні розлади здоров'я військовослужбовців, неспроможність виконання своїх службових обов'язків. Самогубства серед військовослужбовців деморалізуюче впливають на особовий склад, негативно відбиваються на подальшому кліматі в підрозділі і бойовій підготовці, спричиняють різко негативне ставлення до служби в армії з боку суспільства та громадськості, знижують боєздатність Збройних Сил України [9, с. 33].

Як показує практика, мотиви самогубства військовослужбовців можуть бути різними, зокрема: 1) конфлікти, пов'язані зі сферою військово-службової діяльності: а) конфлікти, пов'язані з труднощами військової служби; б) конфлікти між

військовослужбовцями різних періодів служби; в) конфлікти між начальниками та підлеглими; г) конфлікти між військовослужбовцями, призваними з різних регіонів України (інших національностей); 2) особистісно-сімейні конфлікти: а) зрада дружини чи коханої дівчини, трагічне кохання або кохання без відповіді; б) розлучення; в) хвороба, смерть близьких; г) статевна неспроможність; 3) конфлікти, пов'язані з антисоціальною поведінкою самогубця-військовослужбовця: а) страх кримінальної або адміністративної відповідальності; побоювання ганьби за аморальні та інші негативні вчинки; 4) стан здоров'я: а) психічні захворювання; б) соматичні захворювання; в) каліцтво та нанесення тяжких тілесних пошкоджень; г) фізичні проблеми та недоліки самогубця; 5) матеріально-побутові; б) інші мотиви [2, с. 32–33; 3; 6, с. 140–160; 13].

Практика розслідування доведення до самогубства військовослужбовців має суттєві складнощі, які пов'язані передусім з особливостями доказування по даній категорії злочинів, зі специфікою проведення слідчих (розшукових) дій, необхідністю залучення спеціальних психологічних знань. Крім того, як свідчить вивчення спеціальної літератури, на сьогодні в теорії криміналістики проблеми розслідування та попередження такого різновиду самогубств серед військовослужбовців є недостатньо дослідженими, що зумовлює необхідність проведення теоретично-прикладних розробок зазначеної проблематики.

Мета статті – дослідження проблем розслідування та попередження доведення до самогубства військовослужбовців, зокрема, розроблення окремих питань формування криміналістичної характеристики таких злочинів, установлення обставин, що підлягають з'ясуванню, визначення специфіки та особливостей проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування даної категорії злочинів, типізація слідчих ситуацій та алгоритмів їх вирішення, висвітлення особливостей застосування спеціальних знань під час розслідування доведення до самогубства військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теорії криміналістики проблема самогубства розглядається, як правило, під час розроблення криміналістичної методики розслідування вбивств і методики розслідування доведення до самогубства [5; 10]. Вивчення та аналіз спеціальної літератури свідчить, що дослідження проблем розслідування вбивств, замаскованих інсценуванням (в тому числі інсценуванням самогубства), зустрічається в окремих працях науковців (С.В. Баранов (1977), В.О. Овечкін (1979), В.В. Семіногов (2006) та ін. Також заслуговують на увагу дослідження питань розслідування доведення до самогубства В.С. Бурданової (1962), Г.М. Мудьогіна (1973), В.О. Коновалової (2001), Л.І. Керик (2013). Однак дотепер в Україні спеціальних монографічних досліджень, присвяче-

них криміналістичній методиці розслідування доведення до самогубства військовослужбовців, на жаль, не проводилося.

Узагальнення практики та дослідження окремих науковців свідчить про те, що доведення до самогубства військовослужбовців є злочином з високим рівнем латентності, що зумовлює певні складнощі під час розслідування таких злочинів. У зв'язку з цим постає нагальна потреба у криміналістичному забезпеченні протидії цим кримінальним проявам, необхідність у теоретичних розробках щодо формування криміналістичної характеристики та основних положень розслідування доведення до самогубства військовослужбовців.

Натепер у криміналістичній доктрині особливу значимість набувають проблеми розроблення криміналістичної характеристики доведення до самогубства військовослужбовців, дослідження типових слідчих ситуацій такого роду кримінальних правопорушень і алгоритмів їх вирішення, організації та планування розслідування, тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування таких злочинів, а також розроблення і застосування тактичних операцій [15, с. 289–296; 7, с. 202–213; 16, с. 332–350]. Ці та інші обставини дозволяють віднести питання, що розглядаються, до важливих і вельми актуальних.

Головна особливість розслідування доведення до самогубства військовослужбовців полягає в тому, що слідчому необхідно зібрати достатньо доказової інформації, яка би переконливо свідчила про факт самогубства, щоб ні у кого не було сумнівів у тому, що військовослужбовець міг бути вбитим. Тому під час розслідування необхідно перевірити не лише версію про самогубство або доведення до самогубства, але й версію про можливе вбивство військовослужбовця, замасковане під самогубство. Разом із тим також необхідно перевірити слідчу версію про те, що могло бути членушкодження, замасковане під самогубство, незалежно від того, наступив смертельний результат чи ні [12, с. 333–334].

Крім цього, певні труднощі у правозастосовній діяльності спричиняють проблеми кваліфікації доведення до самогубства та встановлення обставин, що підлягають з'ясуванню. Особливо це стосується встановлення факту доведення до самогубства військовослужбовця, встановлення причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) винного та самогубством (замахом на самогубство) потерпілого, встановлення вини, відмежування злочину, передбаченого статтею 120 КК України, від суміжних складів злочинів: вбивства (ст. 115 КК України), катування (ст. 127 КК України) тощо.

Доведення до самогубства відрізняється від інших кримінально-караних діянь саме способом його вчинення. Згідно зі ст. 120 КК України (у редакції від 05.03.2018 р.) визначається, що доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, які сприяють вчиненню самогубства. Також законодавець передбачив кримінальну відповідальність осіб, які спонукають до вчинення суїциду через Інтернет, зокрема через соціальні мережі.

Як свідчить практика, конфлікт між військовослужбовцем (потерпілим) й особою, яка довела його до самогубства (злочинцем), може бути викликаний різними діями, зокрема, систематичним приниженням людської гідності, жорстоким пово-

дженням злочинця із жертвою, систематичним протиправним примусом до дій, що суперечать її волі, схилянням до самогубства, шантажем [9; 10, с. 40]. Тому доведення до самогубства військовослужбовця, на нашу думку, слід розуміти як спонукання злочинцем військовослужбовця до вчинення ним суїцидального акту, використовуючи його психічний і фізіологічний стан, із застосуванням системи способів фізичного або психологічного впливу, певного комплексу фізичного та психічного насильства.

Визначення напряму розслідування доведення до самогубства військовослужбовця зумовлено його предметом, тобто комплексом обставин, що підлягають з'ясуванню. Для розроблення окремої криміналістичної методики розслідування злочинів обставини, що підлягають встановленню під час проведення досудового розслідування, мають принципове значення. Як відомо, розкрити і розслідувати злочин можна лише шляхом правильного та повного встановлення обставин, що відносяться до розслідуваної події [1, с. 5]. Тому в процесі розслідування доведення до самогубства військовослужбовця важливо враховувати *типові обставини, які необхідно встановлювати* під час кримінального провадження, залежно від: а) події злочину; б) часу, місця та обстановки злочину; в) особи потерпілого, г) особи злочинця; г) механізму доведення до самогубства; д) наявності (відсутності) ознак інценування; д) способу вчинення самогубства; е) наявності чи відсутності передсмертної записки.

Що стосується наукової термінології, яка використовується для позначення кола цих обставин, то фахівцями використовуються різні терміни: «обставини, що підлягають доказуванню» [4, с. 38–42], «обставини, що підлягають встановленню» [1, с. 112–115], а також «обставини, що підлягають з'ясуванню» [8, с. 12–29; 10, с. 101–105; 11, с. 103–108] та ін. Дослідники, які використовують термін «обставини, що підлягають встановленню», справедливо відзначають, що це поняття не тотожне предмету доказування за кримінальним процесуальним законодавством.

Кримінальний процесуальний закон визначає предмет доказування у загальному вигляді стосовно всіх складів злочинів. Однак для конкретизації змісту наведеного переліку обставин під час розслідування конкретного злочину необхідно враховувати не лише положення ст. 91 КПК України, але й положення кримінального закону, що визначають юридично значущі обставини, необхідні для правильної кваліфікації кримінального правопорушення. Слід враховувати, що під час розслідування доведення до самогубства військовослужбовця існують факти й обставини, що мають важливе криміналістичне значення, які формально не охоплюються межами предмету доказування відповідно до формулювань, наведених у ст. 91 КПК України. До таких обставин, виходячи зі специфіки злочинів, пов'язаних із доведенням до самогубства військовослужбовця, слід, зокрема, віднести: причинний зв'язок між діями злочинця та наслідками, що сталися; стан здоров'я потерпілого під час вчинення злочину, наявність у нього фізичних та психічних вад; наявність службових відносин, позастатутних стосунків, родинних чи інших зв'язків і взагалі характер взаємовідносин особи, що вчинила злочин, та потерпілого; наявність слідів злочину і злочинця; ставлення винного до вчиненого діяння, а також ряд інших фактів і подій, що можуть мати допоміжне значення (вони прямо не зазначені у кримінально-процесу-

альному законодавстві й відповідних статтях КК України, але сприяють їх доведенню). Тому, на наш погляд, категорія обставини, що підлягає встановленню, є значно ширшою за предмет доказування в розумінні кримінального процесуального законодавства і більш прийнятною для розроблення окремої криміналістичної методики, в тому числі й методики розслідування доведення до самогубства військовослужбовців.

Таким чином, серед обставин, що підлягають встановленню під час розслідування розглядуваних злочинів, необхідно виділити такі: 1) обставини, що стосуються події злочину, механізму та його наслідків; 2) обставини, що відносяться до винуватості обвинуваченого і мотиву злочину; 3) обставини, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, обтяжують чи пом'якшують покарання; 4) обставини, що стосуються особистості потерпілого; 5) обставини, що стосуються характеру і розміру шкоди, спричиненої здоров'ю потерпілого (у випадках, коли мала місце спроба самогубства); 6) обставини, що відносяться до встановлення співучасників такого злочину, роль кожного з них у вчиненні злочину; 7) обставини, що є підставами звільнення від кримінальної відповідальності і покарання; 8) обставини, що сприяли вчиненню злочину. Перелічені обставини є основними питаннями під час розслідування розглядуваних злочинів, але не вичерпують їх.

Першочергового значення під час розслідування таких злочинів набуває *доказування самого факту доведення до самогубства* військовослужбовця. При цьому слід мати на увазі, що доведення до самогубства може проявлятися у: а) фізичному впливі (насилстві) або психологічному впливі (психічному насильстві); б) певному комплексі фізичного та психічного насильства.

Способи доведення до самогубства можуть бути різними. Так, згідно зі ст. 120 КК України (у ред. від 05.03.2018 р.) визначається, що доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схилення до самогубства, а також інші дії, що сприяють вчиненню самогубства. Під жорстким поводженням слід розуміти систематичні, тривалі, безжалісні та грубі дії винного, метою яких є завдання потерпілому фізичних чи психічних страждань; шантаж розглядається як залякування винним потерпілого завданням йому шкоди шляхом розголошення як дійсних, так і неправдивих конфіденційних відомостей, які останній бажає зберегти в таємниці, а також завданням іншої шкоди з метою поставити потерпілого в залежне становище чи створити іншу вигідну для винного обстановку; примус до протиправних дій – це залякування винним потерпілого шляхом завдання останньому фізичної шкоди чи погрозою такого завдання з метою примусити потерпілого вчинити небажані для нього дії.

Структурним елементом доведення до самогубства військовослужбовця виступає власне сам акт самогубства або замаху на його вчинення. При цьому під час розслідування таких кримінальних правопорушень важливо встановити технології вчинення різних способів самогубств. Способом учинення самогубства з боку жертви, як правило, виступають: повішення, падіння з висоти, отруєння, нанесення ушкоджень гострим знаряддям, утоплення, самоспалення, нанесення ушкоджень з використанням вогнепальної зброї тощо. Також необхідно

встановлювати існування взаємозв'язків між особою злочинця, особою потерпілого (військовослужбовцем) та способом учинення самогубства. Зокрема, такі взаємозв'язки можуть простежуватися: у стосунках «начальник–підлеглий»; у стосунках між особою потерпілого та з колегами по службі, в тому числі й за наявності позастатутних відносин; у родинних стосунках між особою потерпілого (військовослужбовцем) та особою злочинця, коли мають місце випадки доведення до самогубства батьками, братами чи сестрами; у сімейних відносинах (дружини довели своїх чоловіків до самогубства або замахів на самогубство, або навпаки) та ін. У випадку настання смерті потерпілого слід установити наявність (відсутність) причинного зв'язку між доведенням до самогубства і смертю особи.

Під час розслідування необхідно встановити *місце вчинення доведення до самогубства військовослужбовця*, інформація про яке дає можливість максимально точно встановити просторові межі, в яких відбувалось протиправне посягання, пов'язане з доведенням до самогубства потерпілого: військова частина, караульне приміщення, казарма, населений пункт, вулиця, будинок або квартира потерпілого, громадське місце, місце відпочинку, спортивна споруда, дорога, полігон, автомобіль тощо. Точне встановлення місця самогубства військовослужбовця дає можливість не лише з'ясувати повну картину події злочину, а й надає змогу виявити наявні сліди злочину, речові докази, встановити очевидців події.

Час доведення до самогубства дозволяє встановити послідовність і розвиток різноманітних процесів. Під час розслідування таких злочинів важливо з'ясувати дані про початок і закінчення доведення до самогубства, його тривалість у часі. Необхідно встановити час, коли мало місце вчинення потерпілим замаху на самогубство, часовий зв'язок між обстановкою до, під час та після вчинення потерпілим самогубства, черговість подій злочину та тривалість різних подій під час учинення доведення до самогубства. Встановити час доведення до самогубства можливо шляхом допиту свідків, потерпілого, підозрюваного (обвинуваченого), під час огляду місця події, за результатами огляду або судово-медичної експертизи, а також за допомогою інших слідчих (розшукових) дій.

Встановленню підлягають *обставини, які характеризують психічне ставлення особи до вчинюваних нею дій* по доведенню до самогубства військовослужбовця та наслідків суспільно небезпечного діяння. Зазначені обставини мають вирішальне значення для встановлення форми вини, мотивів, цілей злочинних дій та інших компонентів суб'єктивної сторони складу злочину і правильної кваліфікації діяння. Мотиви доведення до самогубства можуть бути найрізноманітнішими. Для їх встановлення доцільно визначити характер міжособистісних стосунків злочинця і потерпілого, наявність між ними конфліктів або інших ситуацій провокуючого характеру, виявити, чи не сприяла насильницьким діям аморальна або протиправна поведінка самого потерпілого.

Під час розслідування встановленню підлягають також *обставини, які характеризують особу підозрюваного*. Необхідно встановити біографічні дані: прізвище, ім'я та по батькові, дату народження, стать, освіту, професію, сімейний стан, місце народження і місце проживання; відомості про судимість; інтелектуальні та психофізичні якості, наявність (відсутність) фізичних та психічних вад, раніше перенесених важких захворювань, черепно-мозкових травм. Встановлення вказаних

обставин має значення насамперед для вирішення питання про осудність особи. Важливе значення має встановлення обставин, що характеризують підозрюваного в побуті, на роботі й навчанні.

Під час розслідування доведення до самогубства слід установити *обставини, які характеризують особу потерпілого*: біографічні дані, військову посаду, фізичний і психічний стан потерпілого до і під час вчинення самогубства, чи не знаходився він у безпорадному стані або іншому залежному становищі від особи, яка довела його до самогубства; обставини, які характеризують потерпілого за місцем служби, роботи, навчання, проживання, його репутацію; наявність або відсутність у потерпілого судимостей; характер відносин між потерпілим та підозрюваним, наявність між ними конфліктів, позастатутних відносин чи іншого негативного досвіду спілкування. Слід ураховувати, що між потерпілим і обвинуваченим можуть існувати різні форми і види зв'язків: службові, особисті, побутові, постійні, періодичні, випадкові та ін. Знання таких зв'язків і відносин дає можливість оцінити злочин у всій повноті його обставин, правильно визначити мотив і мету дій злочинця і, в кінцевому підсумку, точно кваліфікувати й оцінити злочинну подію [14, с. 118].

Важливого значення під час планування розслідування доведення до самогубства військовослужбовця набуває висунення та перевірка слідчих версій. На нашу думку, типові версії відіграють роль своєрідних моделей злочину (інших елементів події), тому слідчий (прокурор) має використовувати їх систему на початку досудового розслідування. Система типових версій щодо розслідування доведення до самогубства може бути така: 1) версії про суть події, що відбулась (вбивство, інсценування самогубства, нещасний випадок, самогубство чи доведення до самогубства); місце, час, обстановку та механізм учинення самогубства; 2) версії щодо: жертви – зв'язку особи жертви та особи злочинця; обставин, які сприяли прийняттю рішення про самогубство; написання передсмертної записки; 3) версії про особу злочинця.

У процесі розслідування доведення до самогубства виникають різні слідчі ситуації, які пов'язані з обсягом інформації, що стає відома слідчому. Можна виокремити такі критерії типізації слідчих ситуацій: 1) подія, що сталася (самогубство, замах на самогубство); 2) особа жертви (встановлена чи не встановлена) та спосіб учинення нею самогубства; 3) механізм і способи вчинення доведення до самогубства; 4) система обставин доведення до самогубства; 5) наявність (або відсутність) підозрюваного [10, с. 105–111].

Для вирішення слідчих ситуацій під час розслідування даної категорії злочинів найбільш доцільними слідчими діями є: огляд місця події; огляд трупа; допит свідка, призначення судових експертів (залучення експертів); огляд; допит підозрюваного; обшук; тимчасовий доступ до речей та документів; слідчий експеримент, одночасний допит раніше допитаних осіб, пред'явлення особи для впізнання та ін. Натепер постає необхідність розроблення і запропонування оптимальних комплексів слідчих (розшукових) дій, тактичних операцій і визначення специфіки їх проведення.

Використання спеціальних знань під час розслідування доведення до самогубства здійснюється у двох формах: 1) участь спеціаліста під час проведення окремих слідчих дій (слідчого огляду, допиту, обшуку та ін.); 2) залучення експерта

для проведення судових експертиз. Узагальнення практики показує, що під час розслідування таких злочинів найчастіше всього призначають: судово-медичну експертизу, судово-психіатричну експертизу, судово-психологічну експертизу (в т. ч. посмертну судово-психологічну експертизу), почеркознавчу експертизу, експертизу вузлів та петель, комплексну психолого-психіатричну експертизу, трасологічну експертизу, експертизу холодної зброї, ґрунтознавчу експертизу, експертизу цілого за частинами, експертизу вогнепальної зброї та боеприпасів, судово-наркологічну експертизу тощо.

Висновки. Таким чином, на тепер існує нагальна потреба для практики в подальших теоретичних розробках щодо формування криміналістичної характеристики та положень розслідування доведення до самогубства військовослужбовців. Подальшого свого вирішення потребує розроблення низки проблем окремої криміналістичної методики таких злочинів, зокрема формування криміналістичної характеристики доведення до самогубства військовослужбовців, установлення її криміналістично значущих елементів та кореляційних залежностей між ними, визначення можливостей підвищення ефективності організаційної діяльності слідчого під час розслідування таких злочинів, установлення обставин, що підлягають з'ясуванню, визначення специфіки та особливостей проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування даної категорії злочинів, типізація слідчих ситуацій розслідування та визначення особливостей застосування спеціальних знань. Подальше наукове дослідження цієї проблематики та розроблення питань криміналістичного забезпечення суттєво вплине на підвищення ефективності та якості процесу досудового розслідування таких кримінальних правопорушень.

Література:

1. Аленин Ю.П., Тищенко В.В. Особенности расследования тяжких преступлений против личности : учеб. пособие. Одесса : БАХВА, 1996. 112 с.
2. Бородин С.В., Михлин А.С. Мотивы и причины самоубийств. *Актуальные проблемы суицидологии*. Москва, 1978. С. 32–33.
3. Бугаев С. Як передові армії світу попереджають самогубства військових і на кого рівнятися Україні. URL: http://asn.in.ua/ua/news/publishing_/108829-ghto-delat-ukraine-ghtoby-vsuo-ne-stali-armiejjsam.html
4. Бурданова В.С. Обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу, как важнейший элемент частных криминалистических методик. *Вестник криминалистики*. 2001. Вып. 2. С. 38–42.
5. Бурданова В.С. Расследование доведения до самоубийства : учебное пособие. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2001. 56 с.
6. Воднік В.Д. Самогубство: причини та шляхи профілактики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 3 (17). С. 140–160.
7. Журавель В.А. Криміналістична характеристика злочинів: проблеми формування та застосування. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2008. № 4 (55). С. 202–213.
8. Журавель В.А. Обставини, що підлягають з'ясуванню, у структурі криміналістичної методики. *Теорія та практика судової експертизи та криміналистики* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2010. Вып. 10. С. 12–29.
9. Закревська Є., Рева М., Сущенко В. Розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням права на життя, права на свободу та особисту недоторканість, свободу від тортур, вчинених у зоні АТО: недоліки роботи слідчих органів та рекомендації правозахисників. Київ : Центр Громадянських Свобод, 2016. 80 с.

10. Керик Л.І. Криміналістична характеристика та основи розслідування доведення до самогубства : монографія. Харків : Апостіль, 2013. 188 с.
11. Коваленко А.В. Обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів. *Право і безпека*. 2016. № 1. С. 103–108.
12. Криминалистика: методика расследования преступлений, совершаемых военнослужащими : учебник / под ред. проф. А.Н. Савенкова. Москва : Юрлитинформ, 2007. 608 с.
13. Напрасная смерть: причины и профилактика самоубийств / ред. Д. Вассерман ; пер. Е. Ройне. Москва : Смысл, 2005. 310 с.
14. Ківалов С.В., Аленін Ю.П., Тіщенко В.В. Розслідування злочинів проти особи: керівництво для слідчих ; відп. ред. : С.В. Ківалов, Є.Л. Стрельцов. Одеса : Юрид. літ., 2014. 208 с.
15. Шепітько В.Ю. Використання тактичних операцій у слідчій діяльності: теоретико-прикладні проблеми. *Вибрані твори*. Харків : Апостіль, 2010. С. 289–296.
16. Шевчук В.М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації : монографія. Харків : «Апостіль», 2013. 440 с.

Papusha I. Bringing a serviceman to suicide: problems of investigation and prevention

Summary. The article is devoted to the investigation of problems of investigation of suicide of servicemen. It is

substantiated that bringing to suicide the military personnel is a crime with a high level of latency, which causes certain difficulties in the investigation of such crimes. In today's context, there is an urgent need for forensically provided counteraction to these criminal manifestations, the need for theoretical developments on the formation of criminalistic characteristics and the main provisions of the investigation into the suicide of servicemen.

It is proved that the problem of investigation and prevention of this kind of suicide among military personnel is not well researched in the theory of criminalistics today, which necessitates the theoretical and applied developments of this problem. The list of circumstances to be established during investigation of such crimes is offered, the features of nomination and verification of investigative versions are considered, typical investigative situations of such criminal offenses and algorithms of their decision, organization and planning of investigation, tactics of conducting individual investigative investigations, investigative actions, and the use of specialized knowledge. The necessity of further research and development of problems of formation of criminalistic methodiks of such crimes is substantiated.

Key words: committing suicide of servicemen, motives of suicide of servicemen, methodiks of investigation of committing suicide of servicemen, criminalistics methodiks.

*Голоботовський В. І.,
аспірант кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз
Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ,
головний судовий експерт сектору досліджень зброї ВКВД
Закарпатського НДЕКЦ МВС України*

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВИЗНАЧЕННЯ СИТУАЦІЙНИХ ОБСТАВИН ПОСТРІЛУ З НАРІЗНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ЗБРОЇ

Анотація. Стаття присвячена чинникам, що впливають на визначення ситуаційних обставин пострілу в ході проведення огляду місця події, пов'язаного із застосуванням нарізної вогнепальної зброї, і під час проведення в кримінальному провадженні експертизи зброї за експертною спеціальністю 3.2 «Балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу». Відштовхуючись від об'єктної частини експертного дослідження ситуаційних обставин пострілу та наявної практики проведення огляду місця події за фактом застосування зброї, виділили такі чинники, що впливають на визначення ситуаційних обставин пострілу з нарізної вогнепальної зброї, як повнота змісту і якості наданих матеріалів для дослідження й порівняння; особливість криміналістичної обстановки на місці події; тактико-технічні характеристики зброї та боеприпасів до неї, що застосовувалися за певних обставин; вплив проміжку часу від огляду до моменту призначення та проведення експертизи; вплив зовнішніх чинників на сліди й процес виявлення та встановлення механізму слідоутворення спеціальними технічними засобами, за допомогою спеціальних методик (погодні умови, якість освітлення, маскування та знищення слідів тощо). Також під час вирішення цієї проблеми зроблено акцент на тому, що в процесі проведення ситуаційної експертизи, метою якої є встановлення обставин пострілу з нарізної вогнепальної, можуть існувати також інші чинники, у тому числі такі, які на момент безпосереднього проведення експертизи можуть із тих чи інших причин бути невідомі експерту.

Ключові слова: судова балістична експертиза, об'єкти ситуаційної експертизи, процесуальний статус об'єктів, сліди пострілу, ознаки об'єктів пострілу, матеріали кримінального провадження.

Постановка проблеми. Використання як знаряддя злочину нарізної вогнепальної зброї і швидкоплинність інцидентів із її застосуванням навіть за наявності свідків не дає змоги відновити справжню картину події без допомоги спеціалістів. Тому в ході розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, пов'язаних із нарізною вогнепальною зброєю, обов'язково призначається судова-балістична експертиза ситуаційних обставин пострілу, результати якої нерідко є одним із вирішальних джерел доказів. Варто зазначити, що отримані в ході експертизи дані необхідні не тільки для встановлення обставин скоєння кримінального правопорушення, а й у деяких випадках і для його правової кваліфікації.

Мета статті – визначити чинники, що впливають на визначення ситуаційних обставин пострілу в ході проведення огляду місця події, пов'язаного із застосуванням нарізної вогнепальної зброї, і під час проведення в кримінальному провадженні експертизи зброї за експертною спеціальністю 3.2 «Балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу».

Виклад основного матеріалу дослідження. Ситуаційні дослідження пострілу з нарізної вогнепальної зброї здійснюються в межах судової балістичної експертизи, в тому числі з можливістю здійснення комплексної судово-балістичної та судово-медичної експертизи в разі наявності вогнепальних ран на тілі потерпілого.

Об'єктом судової балістичної експертизи є досить складна категорія, в основі якої лежить загальнофілософське поняття об'єкта пізнання як того, на що спрямована пізнавальна чи інша прикладна діяльність суб'єкта, уповноваженого на здійснення такого виду експертизи. Отже, в судовій експертизі в тому числі під час дослідження ситуаційних обставин пострілу з нарізної вогнепальної зброї її об'єктом буде пізнавальна діяльність судового експерта.

О.В. Микляєва вважає, що загальний об'єкт судової експертизи – це матеріальний носій інформації про фактичні дані, пов'язані з подією злочину, які встановлюються за допомогою спеціальних знань у рамках експертизи як засобу доказування по справі. Виходячи із цього визначення, можемо визначити основні ознаки загального об'єкта судової експертизи:

- завжди має матеріальний, відновлюваний характер;
- містить інформацію про факти й події, які мають істотне значення для кримінального провадження;
- для його дослідження необхідні спеціальні знання [3, с. 21].

Отже, усі об'єкти експертизи залежно від їх процесуального статусу можна розділити на речові докази, документи, покази осіб-учасників провадження та об'єкти без визначеного процесуального статусу. Більшість об'єктів, наданих на експертизу слідів та обставин пострілу є речовими доказами. Насамперед це вогнепальна зброя чи схожі на неї предмети, патрони та елементи їх спорядження, які можна отримати на місці події чи вилучити в підозрюваних. Різні предмети з пошкодженнями, схожими на вогнепальні, які можна вилучити і пред'явити на експертне дослідження, – одяг, елементи твердих і м'яких

перешкод (скло автомобіля, вікон; дерев'яні двері; елементи побуту – подушки, стільці, пляшки, тощо). Іншу групу становлять одяг і змиви з різних частин тіла осіб, підозрюваних у здійсненні пострілу. Насамкінець останню групу становлять предмети, в яких, вірогідно, носили чи зберігали вогнепальну зброю, – сумки, футляри, сувої й тампони зі змивами з поверхні вказаних об'єктів.

Непроцесуальні документи та матеріали кримінального провадження загалом широко використовуються під час проведення ситуаційної експертизи слідів та обставин пострілу. У деяких випадках вони виконують допоміжну роль, наприклад, маючи дані щодо експертного дослідження зброї та елементів спорядження патронів і судово-медичної експертизи, можна в більш повному обсязі вирішити експертні завдання під час дослідження вогнепальних пошкоджень. В інших випадках матеріали кримінального провадження є необхідною умовою проведення експертного дослідження, наприклад, без відомостей про моделі використовуваної на місці події зброї із висновків судово-балістичної експертизи зі зброї та елементи спорядження патронів чи показання свідків, потерпілих неможливо вирішити завдання щодо встановлення наявності слідів пострілу на особі, яка підозрюється у здійсненні пострілу.

Отже, реконструкція місця й події злочину в разі проведення ситуаційної експертизи оснований на використанні матеріалів кримінального провадження: протоколів огляду місця події та слідчих експериментів, висновків експертиз, показань обвинуваченого, потерпілих і свідків.

Фізичні особи також можуть бути об'єктами ситуаційних досліджень у рамках експертизи слідів та обставин пострілу. Наприклад, обов'язковими учасниками під час вирішення завдання щодо встановлення можливості здійснення пострілу в конкретних умовах є підозрюваний, потерпілий або статиста, антропометричні характеристики яких аналогічні характеристикам указаних фізичних осіб.

До об'єктів, які не мають визначеного процесуального статусу, належать трупи, ділянки місцевості, будівлі, приміщення тощо. Трупи є об'єктами ситуаційної експертизи слідів та обставин пострілу тільки тоді, коли проводяться комплексні медико-криміналістичні експертизи вогнепальних пошкоджень, керівною організацією процесу дослідження в таких випадках є судово-медична експертна установа. Будівлі, окремі приміщення, дерева, дорожнє покриття й тому подібні матеріальні об'єкти стають об'єктами експертизи або за наявності пошкоджень, схожих на вогнепальні, або під час реконструкції обставин на конкретній ділянці місцевості.

Не мають визначеного процесуального статусу й предмети, вилучені в ході слідчих дій, але не долучені до матеріалів справи як матеріальні докази (наприклад, предмети, схожі на вогнепальну зброю, елементи спорядження патронів або з пошкодженнями, які схожі на вогнепальні).

Виходячи з вищевказаного, можна зробити висновок, що об'єкт ситуаційної експертизи містить інформацію про факти й події. Відповідно, щоб чітко уявити сутність цього поняття, необхідно знати, якого роду інформація відображена в досліджуваному об'єкті та як таке відображення здійснювалось. З такого погляду загальний об'єкт судової експертизи в частині дослідження ситуаційних обставин пострілу є складною системою, яка містить такі елементи:

- матеріальний носій інформації;
- джерело інформації про факт;
- механізм передачі інформації від джерела до носія, тобто такий, який відображає компоненти, а також механізм їх взаємодії.

Відповідно, об'єктом експертизи слідів пострілу на вогнепальній зброї та елементах спорядження патронів є сліди газопоорохового струменю (далі – ГПС) на них. Об'єктом експертизи вогнепальних пошкоджень є сліди руйнівної дії ГПС і снаряду (кулі) на перешкоди, а встановлені в ході реконструкції місця й події пострілу факти та інші матеріали кримінального провадження є об'єктами експертизи обставин пострілу, в тому числі ситуаційних обставин пострілу. Як об'єкт експертизи слідів пострілу на особі, яка підозрюється в здійсненні пострілу, виступають сліди взаємодії ГПС на стріляючу особу, а як об'єкт експертизи слідів, які залишаються після носіння зброї, – сліди контакту предметів зі зброєю, яка вже була забруднена продуктами пострілу.

Окремо варто відзначити, що А.І. Вінберг, Д.Я. Мирський, М.Н. Ростов, розглядаючи загальну теорію і практику судової експертизи, зазначали, що безпосередній об'єкт підвидів експертизи (в тому числі ситуаційної) слідів та обставин пострілу є абстрактною категорією, а тому його потрібно відрізнити від конкретного, тобто індивідуально-визначеного, об'єкта розслідуваного й пов'язаного з конкретним кримінальним провадженням. Під час дослідження конкретного об'єкта сам механізм відображення (реконструкції) належить до розряду типових, тобто є абстрактною категорією, а не фактом, для пошуку якого й призначається експертиза. Так, наприклад, безпосереднім об'єктом будь-якої експертизи слідів пострілу на особі, яка підозрюється у здійсненні пострілу, є сліди, що залишилися на стріляючому, а метою експертного дослідження є встановлення факту наявності слідів на тілі, одязі, спорядженні конкретного підозрюваного. Такий підхід виникає у зв'язку з тим, що експертом, слідством ураховується той факт, що в представлених для дослідження матеріальних доказах такі сліди можуть бути відсутні [2].

Низка авторів (А.Н. Васильєв, Р.С. Белкін, В.Я. Колдін) здійснювала класифікацію слідів і розкрила перелік необхідних основ класифікаційних ознак об'єктів пострілу:

- 1) походження – власні та набуті;
- 2) природа – закономірні й випадкові;
- 3) час, упродовж якого ознака залишається на об'єкті, відповідно, стійкі та нестійкі сліди;
- 4) характер – якісні й кількісні;
- 5) зв'язок слідів з іншими слідами – залежні та незалежні;
- 6) сукупність об'єктів, які мають перелік спільних ознак, – родові (групові) та індивідуалізовані;
- 7) значення в процесі дізнання – диференціальні, діагностичні, ідентифікаційні.
- 8) значимість – суттєві та несуттєві.
- 9) відношення до об'єкта загалом і до його частин – загальні та особисті [1].

Висновки. Отже, відштовхуючись від об'єктної частини експертного дослідження та наявної практики визначення ситуаційних обставин пострілу, можна виділити такі чинники, що впливають на визначення ситуаційних обставин пострілу з нарізної вогнепальної зброї:

– Зміст і якість наданих матеріалів для дослідження й порівняння.

– Криміналістична обстановка місця й події злочину.

– Балістичні та якісні характеристики нарізної вогнепальної зброї, патронів, куль, елементів спорядження.

– Час, який пройшов із моменту події до моменту здійснення експертизи.

– Вплив зовнішніх чинників на слідоутворення й процес зчитування слідів спеціальними технічними засобами за допомогою спеціальних методик (погодні умови, якість освітлення, маскування та знищення слідів тощо).

При цьому варто зауважити, що в процесі здійснення ситуаційної експертизи під час пострілів із нарізної вогнепальної зброї можуть існувати також інші чинники, в тому числі такі, які на момент здійснення експертизи можуть із тих чи інших причин бути невідомі експерту.

Література:

1. Васильев А.Н., Колдин В.Я. Белкин Р.С. Собираение, исследование и оценка доказательств. Москва, 1966. 293 с. Советское государство и право. Москва : Наука, 1967. № 12. С. 142–143.
2. Винберг А.И., Мирский Д.Я., Ростов М.Н. Гносеологический информационный и процессуальный аспекты учения об объекте судебной экспертизы. Опросы теории и практики судебной экспертизы : сборник научных трудов. Москва : ВНИИСЭ, 1983; Основы судебной экспертизы: Общая теория. Москва : РФЦСЭ, 1997. Ч. 1 : Основы судебной экспертизы: Общая теория.
3. Микляева О.В. Криминалистическая экспертиза следов и обстоятельств выстрела / Гос. учреждение Рос. федер. центр судебной экспертизы при Минюсте России. Нижний Новгород : Вектор ТиС, 2009. 276 с.

Holobotovsky V. Factors influencing the determination of the situational circumstances of a shot from a rifle when carrying out an examination of a weapon

Summary. The range of problems of the article is sanctified to the factors that during realization of review of place of event related to application of the threaded shooting-iron, so during realization of examination of weapon after expert speciality 3.2 “Ballistic research of tracks of weapon, tracks of shot and situational circumstances of shot”, that is conducted in criminal realization, that influence on determination of situational circumstances of shot. Starting from the objective part of the expert study of the situational circumstances of the shot and the existing practice of conducting an inspection of the scene of the use of weapons, such factors that influence the determination of the situational circumstances of the shot from a rifle were identified: completeness of the content and quality of the submitted research materials and comparison; peculiarities of the forensic situation at the scene; the tactical and technical characteristics of weapons and ammunition used in certain circumstances; the impact of the time period from inspection to the time of appointment and examination; the influence of external factors on the tracks and on the process of detecting and establishing the mechanism of formation by special technical means, using special techniques (weather conditions, quality of lighting, masking and destruction of tracks, etc.). Also in the course of solving this problem, emphasis is placed on the fact that in the process of conducting a situational examination, the purpose of which is to establish the circumstances of a shot from a rifle, there may be other factors, including those which at the time of direct examination may be from one or another reasons to be unknown to the expert.

Key words: forensic ballistic examination, objects of situational examination, procedural status of objects, footprints shot, signs of shot objects, materials of criminal proceedings.

**ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ
ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

Овчаренко О. М.,*доктор юридичних наук, доцент,**доцент кафедри адвокатури**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого***Ковальова Я. О.,***кандидат юридичних наук,**асистент кафедри адвокатури**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДВОКАТА: ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню стандартів дисциплінарної відповідальності адвоката, втілення яких на національному рівні вимагають міжнародні приписи рекомендаційного характеру, а також практика Європейського суду з прав людини, заснована на нормах Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Звернення до зазначених положень дозволяє виділити такі стандарти адвокатської відповідальності, як юридична визначеність під час формулювання підстави відповідальності адвоката, презумпція невинуватості в дисциплінарному провадженні, пропорційність і вмотивованість рішення про накладення дисциплінарного стягнення. На підставі аналізу рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» доведено, що під час оцінювання будь-якої застосовуваної до адвоката процедури треба аналізувати її відповідність вимогам належного суду, зокрема справедливості, незалежності, забезпеченню процесуальних прав адвоката, якого звинувачено у вчиненні проступку, наявності судового контролю за рішеннями про накладення дисциплінарних стягнень. Відсутність однієї або декількох елементів належного суду в юридичній процедурі, що має застосовуватися до представника адвокатської професії, ставить під сумнів законність і легітимність останньої і може послужити підставою для скасування її результатів у судовому порядку. Для забезпечення інституціональної незалежності адвокатури служать нормативні запобіжники від свавільного притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності, як-от: неможливість накладення дисциплінарних стягнень на адвоката за винесення судом або іншим органом рішення не на користь його клієнта, скасування або зміна судового рішення або рішення іншого органу, винесеного у справі, в якій адвокат здійснював захист або представництво, заборона втручання у правову позицію адвоката й ототожнення його з клієнтом, особливий порядок притягнення адвоката до відповідальності.

Ключові слова: адвокат, інститут дисциплінарної відповідальності адвоката, підстава дисциплінарної відповідальності адвоката, види дисциплінарних стягнень, стандарти належної правової процедури під час застосування дисциплінарних стягнень, пропорційність дисциплінарної відповідальності.

Постановка проблеми. Теоретичні й практичні питання, пов'язані з притягненням адвоката до дисциплінарної відповідальності, набувають особливої вагомості в період становлення

й розвитку в Україні правової держави, формування громадянського суспільства. Втілення в життя Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки [1], приведення базового законодавства про адвокатуру у відповідність з Конституцією України та міжнародно-правовими нормами є нагальною вимогою часу і потребує вирішення багатьох завдань, наприклад таких, як внесення змін в існуючий порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності та розширення видів дисциплінарних стягнень.

Питання дисциплінарної відповідальності адвоката привертають значну увагу науковців і практиків, зокрема, вони знайшли відображення в наукових працях таких вітчизняних вчених, як Т.Б. Вільчик [2], В.В. Заборовський [3], Н.М. Бакаянова [4], М.В. Кравченко [5] та інші. Утім, деякі питання тлумачення підстави відповідальності і застосування дисциплінарних стягнень залишаються дискусійними.

Мета дослідження. Дослідження присвячене висвітленню стандартів дисциплінарної відповідальності адвоката, втілення яких на національному рівні вимагають міжнародні приписи рекомендаційного характеру, а також практика Європейського суду з прав людини, заснована на нормах Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Звернення до зазначених положень дозволяє виділити такі стандарти адвокатської відповідальності, як юридична визначеність під час формулювання підстави відповідальності адвоката, презумпція невинуватості у дисциплінарному провадженні, пропорційність і вмотивованість рішення про накладення дисциплінарного стягнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стандарти юридичної відповідальності адвоката містяться у низці універсальних і регіональних актів, ухвалених авторитетними міжнародними організаціями. До *універсальних джерел, в яких містяться положення щодо відповідальності адвоката*, можна віднести такі акти: Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН про попередження злочинів (1990 р.) [6]; Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної Асоціації правників (1990 р.) [7]. *Регіональні стандарти адвокатської відповідальності* розроблені та ухвалені на європейському континенті й поширюються на адвокатів європейських країн, а це: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та практик Європейського суду з прав людини; Загальний кодекс правил для адвока-

тів країн Європейського Співтовариства (1988 р.) [8]; Хартія основоположних принципів європейської юридичної професії (2006 р.) [9]; рекомендації та резолюції Комітету Міністрів Ради Європи, зокрема «Про юридичну допомогу та консультації» (1978 р.) [10], «Про свободу здійснення професійних адвокатських обов'язків» (2000 р.) [11]. Впровадження європейських стандартів юридичної відповідальності адвоката особливо важливо з огляду на європейську інтеграцію України, на зобов'язання, які Україна взяла на себе перед Європейським Союзом та інституціями і установами Ради Європи. Можна погодитися з В.О. Святоцькою, яка підкреслює, що реформування адвокатури України, з поступовим приведенням її у відповідність до європейських стандартів, є необхідною умовою для національної «європеїзації» [12].

Під час вивчення міжнародних стандартів юридичної відповідальності адвоката варто також згадати низку важливих правових позицій Європейського суду з прав людини, які базуються на тлумаченні ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Органи, що здійснюють накладення стягнень на адвокатів, мають ознаки «судів» у розумінні ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. До таких органів за чинним законодавством належать: (а) суди – у разі застосування кримінального покарання і низки адміністративних стягнень щодо адвокатів; (б) органи дисциплінарної влади (кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури – у разі застосування дисциплінарних стягнень); (в) слідчі судді – у разі вирішення низки питань на досудових стадіях кримінального провадження або застосування запобіжних заходів відповідно до КПК України.

Європейський суд з прав людини в рішенні по справі «О. Волков проти України» (від 9 січня 2013 р.) визнав, що «що під час розгляду питання про звільнення суддів Вища рада юстиції, парламентський комітет і пленарні засідання Верховної Ради України спільно виконували судові функції» (п. 90). У цій справі екс-суддя Верховного Суду України успішно оскаржив до Страсбурзького суду своє звільнення. Відповідно до національного законодавства склад і повноваження кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури мають багато спільного з функціонуванням Вищої ради правосуддя, яка вирішує питання про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Самі ж стандарти такої відповідальності, викладені у міжнародно-правових актах, є схожими. Отже, в даному випадку можна застосувати аналогію права. У справі «О. Волков проти України» Європейський суд з прав людини наголосив на важливості застосування всієї сукупності стандартів належної правової процедури під час притягнення судді до дисциплінарної відповідальності (§§ 87–95) [13].

Керуючись наведеними вище прецедентами Європейського суду з прав людини, можна дійти висновку, що діяльність кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури із застосування дисциплінарних стягнень щодо адвокатів має відповідати загальним стандартам справедливого судового розгляду, викладеним у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, в разі притягнення до різних видів юридичної відповідальності адвокати мають користуватися такими гарантіями, як-от: 1) установлення факту порушення ним обов'язку, передбаченого законом; 2) закріплення прозорості процедури розгляду справи із забезпеченням прав адвоката:

а) на повне інформування стосовно скарг, поданих проти нього; б) на ознайомлення з усіма доказами, зібраними по його справі; в) бути вислуханим (усно й письмово) органами, що здійснюють відповідне провадження на всіх його стадіях; г) особисто постати перед цими органами під час провадження по його справі; д) на представництво своїх інтересів; е) на правовий захист від неправомірного впливу органів, які здійснюють провадження у справі, та їх посадових осіб; 3) передбачення законом можливих санкцій, які сформульовані чітко й однозначно; 4) застосування санкції, що відбувається з урахуванням принципу пропорційності покарання вчиненому порушенню та його індивідуалізації; 5) право адвоката оскаржити прийняте рішення в судовому порядку.

2. *Підстави відповідальності й санкції, що застосовуються за їх порушення, мають бути чітко й однозначно встановлені законом і не можуть мати зворотної дії.* Процедура притягнення адвоката до юридичної відповідальності обов'язково має бути закріплена законом. Відповідно до ч. 2 ст. 19 КУ органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією й законами України. Пункт 22 ч.1 ст. 92 Основного Закону країни визначає, що засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них належить визначати виключно законами України. Конституційний Суд України в рішенні від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 вказав: «Притягнення до юридичної відповідальності має здійснюватися у певному порядку, на підставі процесуальних норм, що регламентують провадження у справі про порушення юридичними особами норм законодавства. <...> При цьому законодавець може диференціювати строки притягнення до відповідальності, процедуру застосування заходів впливу до порушників законодавства залежно від особливостей суспільних відносин, що регламентуються зазначеним законодавством» [14]. Отже, всі акти, які встановлюють відповідальність адвоката, повинні відповідати цьому постулату.

Ще одна конституційна норма, а саме ст. 58 КУ, була розтлумачена КС України в рішенні від 13 травня 1997 р. № 1-зп, відповідно до якого «закони поширюють свою дію тільки на ті відносини, які виникли після набуття законами чи іншими нормативно-правовими актами чинності. Закріплення названого принципу на конституційному рівні є гарантією стабільності суспільних відносин, у тому числі відносин між державою і громадянами, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акта» [15]. Цим самим рішенням Конституційний Суд України утверджує принцип правової визначеності, розвинений і в практиці Європейського Суду з прав людини.

В іншому рішенні Конституційного Суду України № 3-р(І)/2019 від 5 червня 2019 р. викладені складники цього принципу, зокрема вказується, що «втління легітимних очікувань унеможлиблюється, зокрема, у випадку, коли особа не може досягнути прогнозованого результату внаслідок зміни юридичного регулювання у такі строки, що не є розумними та обґрунтованими» [16].

Стосовно юридичної відповідальності юридична визначеність означає: (а) вимогу чіткого визначення на рівні закону

підстави відповідальності; (б) заборону поширення юридичної відповідальності на дії або бездіяльність, які мали місце в минулому, тобто так звану «відповідальність заднім числом»; (в) заборону ретроспективного посилення санкцій відповідальності; (г) вимогу чіткої законодавчої регламентації процедури накладення санкцій на суб'єкта в разі вчинення ним неправомірних дій.

Відповідно до ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку, до якого належать такі вчинки адвоката: 1) порушення вимог несумісності; 2) порушення присяги адвоката України; 3) порушення правил адвокатської етики; 4) розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; 5) невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; 6) невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; 7) порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом.

Тлумачення деяких підстав відповідальності адвоката, наприклад, порушення ним присяги або правил адвокатської етики, може бути занадто широким. Це негативно відображається на процесуальній незалежності адвоката, адже фіксуються випадки ініціації органами правопорядку дисциплінарних проваджень щодо принципових адвокатів, які добросовісно захищають інтереси клієнтів.

Варто підкреслити, що в судовій практиці склалася досить стала правова позиція, відповідно до якої тлумачення підстави дисциплінарної відповідальності адвоката є дискреційним повноваженням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а «правову оцінку рішення Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури про перегляд рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та прийняття нового рішення про застосування до адвоката дисциплінарного стягнення суд надає виключно в контексті дотримання відповідної процедури, не втручаючись у надану відповідачем юридичну оцінку доказам, зібраним у ході процедури проведення перевірки відомостей про дисциплінарний проступок адвоката на предмет їх достатності» (постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 21.07.2017 р. у справі № 826/1520/15).

Досить важливими з точки зору європейських стандартів адвокатури є гарантії від свавільного притягнення адвоката до відповідальності або застосування цього інституту з метою тиску на представників юридичної професії. Відповідно до ч. 2 ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності винесення судом або іншим органом рішення не на користь його клієнта, скасування або зміна судового рішення або рішення іншого органу, винесеного у справі, в якій адвокат здійснював захист, представництво або надавав інші види правової допомоги, якщо при цьому не було вчинено дисциплінарного проступку.

Окрім того, в статті 23 зазначеного Закону наводяться гарантії забезпечення адвокатського імунітету, зокрема:

- забороняється втручання у правову позицію адвоката;

- не можуть бути підставою для притягнення адвоката до відповідальності його висловлювання у справі, в тому числі ті, що відображають позицію клієнта, заяви у засобах масової інформації, якщо при цьому не порушуються професійні обов'язки адвоката;

- забороняється ототожнення адвоката з клієнтом;

- дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється в особливому порядку.

Вказані положення закону спрямовані на захист інституту адвокатури, забезпечення незалежності адвоката й належну реалізацію адвокатом своїх професійних обов'язків.

Водночас деякі елементи дисциплінарного провадження стосовно адвокатів викликають дискусію. Так, з 01 січня 2018 р. набуло чинності Рішення Ради адвокатів України № 203 від 23.09.2017 року про внесення змін до «Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність» [17], яким передбачено встановити та затвердити плату за організаційно-технічне забезпечення розгляду: (а) заяв (скарг) щодо поведінки адвоката, яка може бути підставою для дисциплінарної відповідальності; (б) скарг на рішення дисциплінарних палат кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, а також (в) скарг на дії чи бездіяльність кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури – у розмірі одного прожиткового мінімуму для працездатних осіб, установленого законом на день подання заяви (скарги).

Рішення щодо запровадження організаційного внеску під час подачі дисциплінарної скарги негативно сприйняте експертами Ради Європи, що відображено у Звіті по результатах оцінки потреб адвокатського самоврядування в Україні в межах Проекту «Консолідація реформ правосуддя в Україні», що реалізується РЄ у 2017–2018 рр. [18]. По-перше, належна якість надання адвокатами своїх послуг є важливим елементом і одночасно гарантією доступності правосуддя, а по-друге, – дисциплінарна відповідальність інших представників юридичної професії не передбачає жодних фінансових або інших організаційних обтяжень, окрім належним чином оформленого звернення щодо неправомірної поведінки фахівця у галузі права.

Відповідно до п. 7 Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність, адвокат вважається невинуватим у вчиненні дисциплінарного проступку і не може бути підданий дисциплінарному покаранню, доки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено рішенням дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. Адвокат не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні дисциплінарного проступку. Обов'язок доказування вини адвоката у вчиненні дисциплінарного проступку покладається на особу, яка ініціює дисциплінарне провадження стосовно адвоката. Звинувачення адвоката не може ґрунтуватися на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини адвоката тлумачаться на його користь.

Відповідно до ч. 2 ст. 40 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [19] адвокат, стосовно якого порушено дисциплінарну справу, та особа, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність адвоката, мають право надавати пояснення, ставити питання учасникам провадження, висловлювати заперечення, подавати докази на підтвердження своїх доводів, заявляти клопотання і відводи, користуватися правовою допомогою адвоката. Підкреслимо, що надання пояснень не є обов'язком адвоката, а лише його правом, однак важливо розуміти, що ретельно здійснюючи захист своєї пра-

вової позиції, адвокат забезпечує доведення своєї правоти й демонструє відкритість і добросовісність. Ненадання ж ним відповіді або пояснень щодо фактів, викладених скаржником, може бути розтлумачено не на користь адвоката.

Водночас цікавою є ситуація, коли дисциплінарну відповідальність адвоката ініціюють суди. Так, відповідно до ст. 262 ЦПК України [20] суд, виявивши під час вирішення спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє окрему ухвалу, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу. Підставою для постановлення такого процесуального документа судом є зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежне виконання професійних обов'язків (у тому числі якщо підписана адвокатом чи прокурором позовна заява містить суттєві недоліки) або інше порушення законодавства адвокатом або прокурором. Отже, якщо суддя постановляє окрему ухвалу щодо діяльності адвоката і спрямовує її до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, виходячи з текстуального тлумачення п. 7 Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність, обов'язок доведення винуватості адвоката покладається на суд.

Водночас це складно уявити на практиці. По-перше, розслідування фактів неправомірної поведінки зобов'язана здійснити кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури, голова якої надає відповідне доручення одному із членів дисциплінарної палати. По-друге, складно уявити, щоб кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури викликала на своє засідання суддю, опитувала його, вчиняла інші аналогічні дії. Повноваження комісії у такій ситуації обмежуються вивченням окремої ухвали суду, яка відповідно до приписів процесуального законодавства має преюдиційну силу, а також надсиланням запитів до відповідного суду з метою ознайомлення з аудіо- або відеозаписом судового засідання, протоколом судового розгляду. Незважаючи на формально закріплені обов'язок скаржника доводити вину адвоката, кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури зобов'язана здійснити всебічне розслідування факту порушення законодавства або етичних принципів з боку адвоката, оцінити існуючі докази й матеріали, а також винести обґрунтоване рішення щодо застосування або відмови у застосуванні дисциплінарного стягнення щодо адвоката. В іншому разі не будуть дотримані стандарти належної правової процедури в дисциплінарному провадженні. Тому можна стверджувати, що тягар доведення вини адвоката у вчиненні дисциплінарного проступку розподіляється між кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури і скаржником, на останнього ж покладається переважно обов'язок довести факти, на які він посилається в обґрунтування своєї позиції.

Відповідно до ст. 41 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» рішення у дисциплінарній справі має бути вмотивованим. Під час обрання виду дисциплінарного стягнення враховуються обставини вчинення проступку, його наслідки, особа адвоката та інші обставини. До адвоката застосовується дисциплінарне стягнення у вигляді попередження, якщо можливість застосування іншого стягнення за вчинений ним дисциплінарний проступок не передбачена законом. Стандарт мотивування рішень кваліфікаційно-дисциплінарної

комісії адвокатури впливає з європейських стандартів мотивування судових рішень. Відповідно до правової позиції Європейського суду з прав людини принцип, пов'язаний з належним здійсненням правосуддя, передбачає, що у рішеннях судів та інших органів з вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються; хоча пункт 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент; міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення (рішення Європейського суду з прав людини «Проніна проти України», пункт 23) [21]. Відсутність належного мотивування рішення про застосування дисциплінарних стягнень до адвоката може стати підставою скасування такого рішення Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури або судом. Приміром, адвокат, надаючи правову допомогу, допустила порушення вимог ст. 24 Закону щодо оформлення адвокатського запиту. Зокрема, ордер, на підставі якого запитувались документи, був виписаний адвокатом самим на себе. Оскільки адвокат не має права у своїй професійній діяльності вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству або Правилам адвокатської етики (ч. 3 ст. 7), Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури притягла адвоката до дисциплінарної відповідальності та застосувала стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю. Переглядаючи за скаргою адвоката дану справу, у Вищій кваліфікаційно-дисциплінарній комісії адвокатури відзначили, що адвокат діяв в інтересах довірителя під час надання правової допомоги, і клієнт в підсумку отримав позитивний результат. З урахуванням обставин вчинення проступку, відсутності настання негативних наслідків та особи адвоката Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури вирішила скасувати рішення про застосування дисциплінарного стягнення та застосувати до адвоката дисциплінарне стягнення у вигляді попередження (рішення від 27.09.2017 р., № IX-006/2017).

Висновки. Процедура дисциплінарної відповідальності адвоката має відповідати стандартам незалежності, неупередженості, прозорості, справедливості, розумності строків розгляду, презумпції невинуватості та іншим гарантіям належного судочинства і визначатися безпосередньо законом. Під час оцінювання будь-якої застосовуваної до адвоката процедури треба аналізувати її відповідність вимогам належного суду та принципу правової визначеності. Відсутність однієї або декількох із наведених вимог в юридичній процедурі, що має застосовуватися до представника адвокатської професії, ставить під сумнів законність і легітимність останньої і може послужити підставою для оскарження її результатів до суду.

Література:

1. Про Стратегію реформування судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 41. Ст. 38.
2. Вільчик Т.Б. Конституційне право на правову допомогу адвоката у країнах Європейського Союзу та в Україні : монографія. Харків : Право, 2015. 400 с. С. 260–261.
3. Заборовський В.В. Дисциплінарна відповідальність адвоката: поняття та види. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 105.

4. Бакаянова Н.М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2017. 46 с.
5. Кравченко М.В. Щодо відповідальності адвоката за порушення зобов'язань за договором про надання правової допомоги. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право : наук. пр. Нац. авіац. ун-ту*. 2014. № 3. С. 130–134.
6. Основні положення про роль адвокатів: прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835
7. Стандарти незалежності юридичної професії міжнародної асоціації юристів: прийняті на конференції у вересні 1990 р. в місті Нью-Йорку. URL: <http://bibliograph.com.ua/kodex-9/24.htm>
8. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (1988). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343
9. Хартія основоположних принципів європейської юридичної професії: прийнята Радою адвокатських асоціацій та правничих товариств Європи (The Council of Bars and Law Societies of Europe) від 25 листопада 2006 р. URL: http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Hartiya_brenduvannya.pdf
10. Резолюція (78) 8 Комітету Міністрів державам-членам Про юридичну допомогу та консультації. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_132
11. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам Про свободу професійної діяльності адвокатів: Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 25 жовтня 2000 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf
12. Святоцька В.О. Наближення стандартів організації та діяльності адвокатури України до загальноєвропейських. *Актуальні проблеми судового права : матеріали міжнар. наук.-прак. конф., присвяч. пам'яті проф. І.С. Марочкіна (Харків, 30 жовт. 2015 р.)*. Харків : Право, 2015. С. 96.
13. Case Of Oleksandr Volkov v. Ukraine. Judgement of European Court of Human Rights from 9 January 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-115871%22%5D%7D>
14. Рішення Конституційного Суду України у справі про відповідальність юридичних осіб від 30 травня 2001 р., № 7-рп/2001. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01>
15. Рішення Конституційного Суду України від 13 травня 1997 р., № 1-зп про офіційне тлумачення статей 58, 78, 79, 81 Конституції України та статей 243-21, 243-22, 243-25 Цивільного процесуального кодексу України (у справі щодо несумісності депутатського мандата). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-97>
16. Рішення Першого Сенату Конституційного Суду України № 3-р(І)/2019 від 5 червня 2019 р. у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю «Метро Кеш Енд Кері Україна». *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-19>
17. Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність, затверджене Рішенням РАУ від 30 серпня 2014 р. № 120 (зі змінами та доп.). URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pologennya/2019-02-14-polozhennya-6_5cee816a86403.pdf
18. Звіт по результатах оцінки потреб адвокатського самоврядування в Україні в рамках Проекту «Консолідація реформ правосуддя в Україні», що реалізується РС в 2017-2018 рр. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/bar-needs-assessment-report-presented-in-kyiv>
19. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/5076-17>
20. Цивільний процесуальний Кодекс : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1618-15>
21. Проніна проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 18 липня 2006 р., Заява № 63566/00. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_096

Ovcharenko O., Kovalyova Ya. Disciplinary responsibility of attorneys: issues for discussion

Summary. The article researches standards of disciplinary responsibility of an attorney, which implementation at national level is required by internationally approved guidelines, as well as the case law of the European Court of Human Rights, based on the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Review of these provisions allows to distinguish such standards of attorney's liability as legal certainty in formulating the basis of the lawyer's liability, the presumption of innocence in disciplinary proceedings, the proportionality and motivation of the decision to impose a disciplinary sanction. On the basis of the analysis of the decision of the European Court of Human Rights in the case of Alexander Volkov v. Ukraine, it is proved that in assessing any procedure applied to a lawyer, it is necessary to analyze its compliance with the requirements of the due procedure of law, in particular, justice, independence, ensuring the procedural rights of the lawyer being accused of misconduct, judicial control over decisions imposing disciplinary sanctions. The absence of one or more elements of the due procedure of law in the legal procedure to be applied to an attorney raises questions of the lawfulness and legitimacy of the latter and may justify the annulment of its results in court. To ensure the statutory independence of the bar, there is a set of safeguards, enshrined in legal acts, in particular: prohibition of imposing disciplinary sanctions on a lawyer after a court or another body has delivered a decision not in favor of the lawyer's client or after a higher court or another official body has overruled a decision in a case where the lawyer had performed, prohibition of interfering with the legal position of the lawyer and identifying him with the client, special procedure of disciplining a lawyer who has conducted an offence.

Key words: attorney, institute of disciplinary responsibility of attorney, ground of disciplinary responsibility of attorney, types of disciplinary sanctions, standards of due process in applying disciplinary sanctions, proportionality of disciplinary responsibility.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Смазнова І. С.</i> АНТРОПОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПАРНОСТІ АГРЕСІЇ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	4
<i>Ковальова С. Г.</i> ФОРМУВАННЯ СТРАТИ ЦЕХОВИХ МАЙСТРІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІСТАХ XII–XV СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕХОВИХ СТАТУТІВ).....	8
<i>Галабурда Т. І.</i> ДЖЕРЕЛА ТА СТРУКТУРА АВСТРІЙСЬКОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ 1873 Р.....	12

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Олійник А. Ю.</i> РЕГУЛЮВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ОСОБИ НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПІДЗАКОННИМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИМИ АКТАМИ.....	18
<i>Єгорова В. С.</i> УКРАЇНА ТА ЄС: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	22

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

<i>Коваленко Н. В.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТИ (ПРЕДМЕТ) РЕЖИМНОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	28
<i>Правоторова О. М.</i> ОСОБЛИВОСТІ ЕФЕКТИВНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ.....	34
<i>Кравчук М. Ю.</i> ПЕРСПЕКТИВИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ БІОТЕРОРИСТИЧНИМ ЗАГРОЗАМ В УКРАЇНІ.....	37
<i>Коротун О. М.</i> ПРИНЦИПИ-ОБОВ'ЯЗКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК ГАРАНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	41
<i>Желтобрюх І. Л.</i> НЕДОЛІКИ НАУКОВИХ КЛАСИФІКАЦІЙ СУБ'ЄКТІВ ТА УЧАСНИКІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ, ЯКІ ПРЕДСТАВЛЕНІ В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	45
<i>Щупаківський Р. В.</i> ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОГО ПРАВА.....	49
<i>Буличов С. В.</i> ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ СПРАВЛЯННЯ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ.....	53
<i>Бойко О. В.</i> ЗВЕРНЕННЯ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ.....	57
<i>Максименко В. М.</i> ДО ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ КОНЦЕПЦІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ОБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИНЬ».....	61
<i>Бойко О. М.</i> РОЗВИТОК СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ.....	65
<i>Бондаренко Т. Б.</i> ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЙОГО ВІДШКОДУВАННЯ.....	68

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

<i>Бут І. О.</i> РОЗГЛЯД СПРАВИ В ПОРЯДКУ СПРОЩЕНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД.....	74
<i>Добкіна К. Р.</i> ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ПРОКУРАТУРИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЗА РАДЯНСЬКИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ.....	78
<i>Квіт Н. М.</i> ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОЧАТКУ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ Й РЕГУЛЮВАННЯ МЕЖ ВИКОРИСТАННЯ ЕМБРІОНА ЯК ОБ'ЄКТА ЗБЕРІГАННЯ В БІОБАНКУ.....	83
<i>Ковалишин О. Р.</i> АМЕРИКАНІЗАЦІЯ КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА НІМЕЧЧИНИ.....	88
<i>Процішен М. В.</i> ПРАВОВІ ЗАСАДИ АНТИМОНОПОЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ.....	92
<i>Ступницький К. В.</i> ЗБЕРІГАННЯ РЕЧЕЙ, ЩО Є ПРЕДМЕТОМ СПОРУ: ЕВОЛЮЦІЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	97
<i>Оліфір А. В.</i> УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У РОЗГЛЯДІ СУДАМИ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ СПРАВ, ПРОВАДЖЕННЯ В ЯКИХ ВІДКРИТО ЗА ПОЗОВАМИ ІНШИХ ОСІБ.....	101

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>Гудзь А. О.</i> СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ ТА МІСЦЕ В НІЙ НЕДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	106
<i>Дейнека В. С.</i> ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ТРУДОВИЙ ДОГОВІР В УКРАЇНІ.....	110

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

<i>Козаченко О. В., Сакун О. А.</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСТАВ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗА ПРИТОНУТРИМАННЯ.....	114
<i>Собко Г. М.</i> СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРИМУС», «ПРИМУШУВАННЯ» ТА «НАСИЛЬСТВО».....	117
<i>Андрушко А. В.</i> КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ НЕЗАКОННЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ АБО ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ.....	121
<i>Бундз Р. О.</i> ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ.....	129
<i>Лук'яненко С. О.</i> ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РФ ТА США: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	132
<i>Дмитренко Н. А.</i> ДЕЗЕРТИРСТВО: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ І ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ.....	136

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 40, 2019

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Семенченко Ю.С.

Підписано до друку 15.10.2019 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 23,05, ум.-друк. арк. 20,46.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 1219/275.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)

Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а

Тел. (0552) 39-95-80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua